

57779

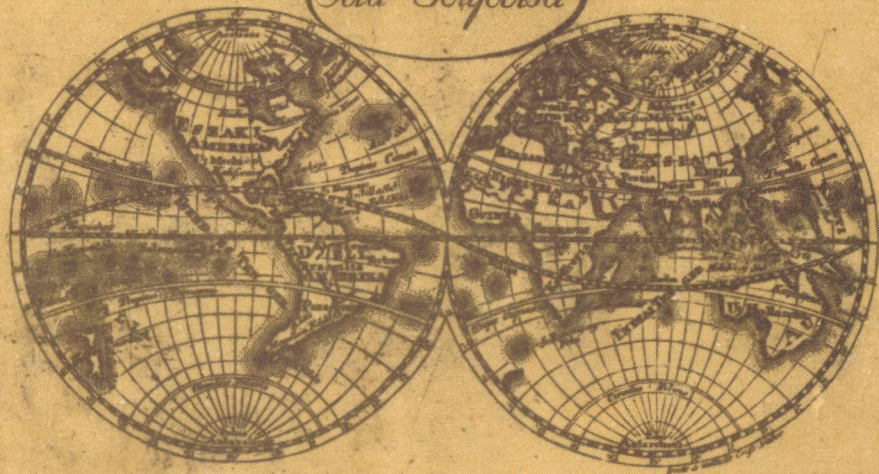
57779

VILÁGTÖRTÉNET

1980 JUN 5

1980 JUN 17

Föld Golyóbisa

'80/1

kötetes! 5E4+

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
 szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOM

A levantei kereskedelem néhány kérdése	3
Bevezető: Hóvári János	
Eliyahu Ashtor: A nagy változás a levantei kereskedelemben	8
S. Y. Labib: A portugálok megjelenése az Indiai óceánon.	19
Şerban Papacostea: Kaffa és Moldva az oszmán hódítások irányában . .	28
Ralph Melville: Az osztrák földbirtok és a cseh nemesség a Vormärz idején	39
Jerzy Borejsza: Lengyelország és a lengyel emigráció 1795–1918 között. Az emigráció politikai szerepe a XIX. századi Európában	52
<i>Történetírói arckép</i>	
Vaszil Zlatarszki (1866–1935) (életrajz, bibliográfia, szemelvények) .	68
<i>Emlékirat</i>	
Gustav Hennyey: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között	87
<i>Folyóiratrepertórium</i> (Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978 első félévi folyóirataiból)	102

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
 giumban... deák ifjak által Budai Ázsiaiú vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
 c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér. 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 60.– Ft, példányonkénti eladási ár: 18.– Ft.

Index-száma: 25.886

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8011071 MTA KESZ Sokszorsító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

HÓVÁRI JÁNOS:

A LEVANTEI KERESKEDELEM NÉHÁNY KÉRDÉSE

A középkor világának legnagyobb piaci rendszere a Levante kereskedelem révén jött létre. Az észak-itáliai városok az indiai és időnként távolkeleti kapcsolatokkal rendelkező Közel-Keletet az európai világgal kötötték össze. A Hansa kereskedelem baltikumi és skandináviai területeinek a kivételével szinte egész Európa kapcsolatba került a Levante-vel. A Mediterráneum, Róma bukása után félévezreddel újból a legjelentősebb érintkezési viszonyok csomópontjává vált.

A Levante kereskedelem lényege a távoli és különleges áruk beszerzésében és továbbszállításuk utáni drágább eladásában rejlett. A selymet Kínából és Iránból, a gyapotot a Közel-Keletről és Indiából, a fűszereket az indiai Malabár partvidékről vagy még távolabbról szállították. A Levante kereskedelem hagyományai a késő-római időkig nyúlnak vissza, amikor már nagy mennyiségben szállítottak keleti árukat Rómába. Az arab világ kialakulása és az iszlám keletkezése is az Indiai óceántól a Mekkán és Medinán keresztül a Földközi-tengerhez vezető út forgalmával áll összefüggésben.¹

A levantei kikötők felé az Indiából származó áruk szállítására két út kínálkozott. 1. A Perzsa-öblön, Baszrán, Bagdadon, és Damaszkuszon keresztül Antiochiába és a tőle délre lévő – Laodicea, Tripolis, Beirut, Sidon, Tyros, Akkon, Haifa, Cäsarea, Arsuf, Jaffa – szentföldi kikötőkbe. 2. A Vörös-tengerről Aidhab – Kus útvonalon és tovább a Níluson lehajózva Kairón keresztül Alexandriába és Damietta-ba ill. az Arab félsziget nyugati partvidékén vezető kereskedelmi úton.² A szentföldi keresztény erődök elestével és az Iránt birtokló mongol Ilkánok hatalmának a megerősödésével megkezdődött a közel-keleti kereskedelmi útvonalak átrendeződése. A Perzsa-öböl Tebrizen és Erzerumon keresztül a fekete-tengeri kikötőkkel, Trapezunttal és Szinopével; valamint a grúziai Tifliszen keresztül a Don torkolatánál lévő velencei kolóniával, Tanával került összeköttetésbe. A Fekete-tenger gazdasági jelentőségét tovább emelték az Arany Horda kánjai azáltal, hogy biztosították a Kínából Tanába és Kaffába vezető út zavartalan forgalmát.³ A kikötőkbe érkezett árukat a Fekete-tenger partvidékén alapított genovai kolóniák

– Kaffa, Sudak, Cembalo, Maurocastrum, Licostomo stb. – lakói a tatároktól vásárolt rabszolgákkal és a tenger melléki gabonával együtt a konstantinápolyi emporiumon, Perán keresztül szállították Itáliába. A genovaiak Kaffán és Maurocastrumon (Akkerman–Cetatea–Albă–Belgorod–Dnyesztrov-szkij) keresztül Lengyelország felé és a Duna torkolatánál lévő Licostomon (Kilia–Chilia–Kilija) keresztül pedig Magyarország felé közvetítették a levantei árukat. Lengyelország és Magyarország a keleti áruk felvevő piacává és közvetítőjévé vált. A Levante kereskedelem fekete-tengeri ága révén a középkori világgazdaságba való bekapcsolódásra nyílt lehetőség Kelet-Európában.

A genovaiak fekete-tengeri jelenléte és a velenceieknek az Egyiptomban uralkodó maneluk szultánokkal kialakított jó kapcsolatai biztosították Nyugat-Európa zavartalan ellátását keleti árukkal, amelyek iránt a XIV. században rendkívüli módon megnőtt a kereslet. Alapvető kérdése a további kutatásoknak – nemcsak a Levante kereskedelemmel, hanem az egész középkori gazdasággal foglalkozó történetírásnak is – hogy mennyiben áll összefüggésben a Levante kereskedelem virágkora a nyugat-európai demográfiai robbanás következtében kialakult gazdasági és társadalmi változásokkal.

A felfedezések után létrejött világkereskedelemben, mint ismeretes Velence és az egész Mediterráneum nem tudott bekapcsolódni. A történetírás sokáig elfogadta azt a nézetet, amelyet W. Heyd pontosan száz éve megjelent könyvében fejtett ki, szerinte a Levante kereskedelem hanyatlásának oka az oszmán-törökök szíriai, szentföldi és egyiptomi (1517) hódításaiban rejlett.⁴ A törökök elállták a Keletre vezető utakat és megakadályozták a Levantével folytatott kereskedelmet; amit úgy is értelmezhetünk – mint ahogy sokan értelmeztek is –, hogy a portugál felfedezések oka is az oszmán hódítás.

Már 1915-ben bizonyította A. H. Lybyer, hogy a Levante kereskedelem hanyatlása és a portugálok okozta krízis nem a török hódítások következménye.⁵ A velenceiek továbbra is nagy mennyiségű levantei áruval kereskedtek. A Káldy-Nagy Gyula által feldolgozott 1626–28. évi alexandrette-i török vámnapló adatai kellőképpen bizonyítják, hogy még a XVII. század elején is virágzott a Levantével folytatott mediterrán kereskedelem.⁶ A portugál felfedezésekről pedig M. Małowist bizonyította, hogy az észak-afrikai reconquistával és az óceánok adta hajózási lehetőségek hasznosításával függnek össze.⁷

Ahogy a középkori Nyugat-Európa gazdasági életében fontos katalizátor volt a Levante kereskedelem; úgy Kelet-Európában is. A champagne-i városok ugyanúgy a levantei kereskedelemnek köszönhetők a gazdagságukat, mint az erdélyi szász városok. Lengyelország és Magyarország a Fekete-ten-

geren keresztül bekapcsolódhatott a középkori világkereskedelembé. A XIV. századi Fekete-tenger felé irányuló magyar, lengyel, litván hódítások okát is abban kell keresnünk, hogy a középkorban a Fekete-tenger hozzátartozott a Mediterráneum világához. Nem véletlen, hogy lengyel, román és magyar középkori gazdaságtörténettel foglalkozó történészek nagy súlyt fektettek és fektetnek a Levante kereskedelem kelet-európai kapcsolatainak a vizsgálatára.

A magyar történetírásban Horváth Mihály az 1835. évi akadémiai pályázatra írt dolgozatában „A műipar és kereskedelem története Magyarországon” már felhívta a figyelmet, hogy Erdélyen keresztül nagy mennyiségű levantei áru érkezett a Fekete-tenger partvidékéről Magyarországra.⁸ A későbbi történetírás a XIX. század viszonyait vetítve vissza a történelembe, kizárólagossá tette a keleti áruk nyugati és dalmáciai közvetítését a középkorban is.⁹ A Fekete-tengeri Levante kereskedelemmel kialakult XIV–XV. századi kapcsolataink jelentőségét – kitekintve a kérdés historiográfiai aspektusaira is – Pach Zsigmond Pál bizonyította.¹⁰ Tanulmányaiból megismerhetővé vált a fekete-tengeri kapcsolataink konkrét útvonala. Ezek alapján a magyarországi Levante kereskedelemben legnagyobb szerepe Brassónak volt. A havasalföldi fejedelmek biztosították az utat a brassói kereskedőknek Brailáig és a több évig magyar uralom alatt álló Kiliáig. A brassói számadáskönyvek alapján konkrét adatok bizonyítják, hogy a város kereskedői bizonyos években nagy mennyiségű levantei árut közvetítettek Váradon keresztül Kassa és Buda felé.¹¹

A Kaffából és Akkermanból Besszarabián és Moldván keresztül Lembergbe (Lvov) vezető utak révén állt összeköttetésben Lengyelország a Fekete-tengerrel. Lengyelország számára a fekete-tengeri Levante kereskedelem éppen olyan lehetőségeket biztosított, mint Magyarországnak, így nem meglepő, hogy a lengyel történetírásnak is fontos kérdései a fekete-tengeri kapcsolatok. M. Malowist, a lengyel és litván kapcsolatokban jelentős szerepet játszó Kaffa – Krím félszigeti genovai kolónia –, török hódítás előtti gazdasági és társadalmi viszonyait tárta fel.¹² A Fekete-tengerhez vezető kereskedelmi utakról A. Dziubinski-től és H. Samsonowicz-től olvashatunk tanulmányokat.¹³

Havasalföldön és Moldván keresztül vezettek azok a kereskedelmi utak, amelyek összeköttették a Fekete-tengert Magyarországgal és Lengyelországgal. Mindkét fejedelemség életében ennek következtében nagy jelentőségű volt az átmenő kereskedelem. A vajdák igyekeztek is a kereskedelem biztonságát garantálni, mert az országon keresztül átvitt áruk után szedett

vámok jelentős bevételeket biztosítottak; sőt a moldvai és havasalföldi mezőgazdasági termékek bekapcsolódhattak a nemzetközi kereskedelembé. Nem véletlen, hogy eddig a fekete-tengeri Levante kutatás legnagyobb hangsúlyt a román történetírásban kapott. N. Iorga, I. Nistor és Gh. I. Brătianu majdnem egész történész munkássága beleillik e probléma kutatásába.¹⁴ P. P. Panaitescu a Moldván keresztül Lengyelországba vivő kereskedelmi útról írt tanulmányt.¹⁵ S. Goldenberg és R. Manolescu az erdélyi szász városok XV–XVI. századi havasalföldi és moldvai kapcsolatait tárta fel.¹⁶ Ş. Papacostea foglalkozott a fejedelemségek Velencével és Genovával kialakított politikai és gazdasági kapcsolataival.¹⁷

Jelen válogatásunkban a Levante kereskedelem három problémájához szeretnénk adalékot adni. E. Ashtor tanulmányával szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy jelentős – az egyiptomi és szíriai belső viszonyokra is kiható – textil export kezdődött meg a XIV. században a velenceiek és a katalánok révén a Levante felé. S. Y. Labib Egyiptom kereskedelméről szóló könyvéből azt a részt választottuk ki, amelyben a szerző a portugálok Indiába való eljutásának a következményeit tárgyalja. Ş. Papacostea tanulmányával azt szeretnénk érzékeltetni, hogy a levantei árukat Kelet-Európa felé közvetítő Kaffa és a Duna torkolatvidékén lévő itáliai kolóniák török hódítása a lengyel, magyar, litván, moldvai, havasalföldi és tatár érdekek összeközésének az eredménye volt.

JEGYZETEK

1. Simon Róbert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege, Bp. 1975, 168 p.
2. J. Engel: Grosser Historischer Weltatlas. II. Teil: Mittelalter, München, 1970, 89. p.
3. Pach Zsigmond Pál: A Levante kereskedelem erdélyi útvonala, Századok, 1975: 1, 22. p.
4. W. Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart, 1879, II. 402–404. pp.
5. A. H. Lybyer: The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, The English Historical Review, 1915, 581–583. p.
6. Káldy-Nagy Gyula: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez, Századok, 1967: 1–2, 138–147. pp.
7. M. Małowist: O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej, Przegląd Historyczny, 1963: 1, 20–38. pp.
8. Horváth Mihály: A műipar és kereskedés története Magyarországon, Történettudományi pályamunkák II, Budán, 1843, 253–254. pp.
9. Pach Zsigmond Pál: A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” a XIX–XX. századi történetírásunkban, Történelmi Szemle, 1972: 3–4, 343–377. pp.; Teke Szusza,

- Velencei – magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században, Bp. 1979, 7–11. pp.
10. Pach Zsigmond Pál: Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? *Századok*, 1972; 4–5, 849–891. pp.
 11. Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, *Századok*, 1975: 1, 3–32. pp. u. ő. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján, *Századok*, 1978: 6, 1005–1038. pp.
 12. M. Małowist: Kaffa – kolonia genuńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475, Warszawa, 1947, 364 p.
 13. A. Dziubiński: Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI. stuleciu, *Przeglad Historyczny*, 1965: 2, 232–259. p. H. Samsonowicz: Handel Lublina na przetomie XV i XVI. wieku, *Przeglad Historyczny*, 1968, 612–628. pp.
 14. N. Iorga: Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, București, 1899, 418. pp. u. ő. Veneția în Marea Neagră, *Analele Academiei Română*, București, 1914, 1043–1118. pp. 1–76. pp. u. ő. Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen âge, Paris, 1924, 110 p. I. Nistor: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV–XV. und XVI. Jahrhundert, Gotha, 1911, 240 p. u. ő. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Czernowitz, 1912, 200 p. Gh. I. Brătianu: Recherches sur le commerce génois, Paris, 1929, 359 p. u. ő. Recherches sur Vicina et Cetatea Albă, I, Cluj, 1935, 197 p. II, București, 1940, 46. p. u. ő. La mer Noire. Des origines a la conquete ottomane, Monachii, 1969, 394 p.
 15. P. P. Panaitescu: La route commerciale de Pologne a la mer Noire au Moyen âge, *Revista Istorică Română*, 1933: 2–3, 172–193. pp.
 16. S. Goldenberg: Der Südhandel in Zollrechnungen von Sibiu im 16. Jahrhundert, *Revue des Etudes Sud-est Européennes*, 1964, 3–4, 385–421. pp. R. Manolescu, Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secole XIV–XVI), București, 1965, 307 p.
 17. Ș. Papacostea: Venise et les pays Roumaines au Moyen âge, Venezia e il Levante fino al secolo XV. *Civiltà Veneziana*, Firenze, 1973, 599–624. pp. u. ő. „Oud non iretur ad Tanam”. Un aspect fundamental de la politique geneoise dans la mer Noire au XIVe siècle, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 1979: 2, 201–217. pp.

ELIJAHU ASHTOR:

A NAGY VÁLTOZÁS A LEVANTEI KERESKEDELEMBEN

A muzulmán Közel-Kelettel való kereskedelemre vonatkozó dokumentumok gondos összehasonlítása – a XIV. sz. utolsó harmadában és a rákövetkező időszakban történt kiteljesedés előtt – jelentős változást hoz fel színre. számos termék, amely nagy jelentőségre tett szert – mint Európából a Közel-Keletre irányuló export-termék a keresztes háborúk idején, a kései középkorban nem játszott tovább jelentős szerepet.

Mások váltották fel őket, és ipari termékek váltak az Európából a Közel-Keletre irányuló export legfontosabb árucikkeivé. A Levanté-vel folytatott kereskedelem jellege számottevően megváltozott.

A Közel-Kelet muzulmán uralkodóinak vasra és faanyagra irányuló sürgető szükséglete – még inkább ösztönzően hatott a dél-európai országokkal való kereskedelmi kapcsolatok intézményére. A muzulmán uralkodók saját dominiumaikkal való kereskedésre bátorították az itáliai kereskedő városokat, mert az utóbbiak szállították nekik azokat a cikkeket, amelyek nélkülözhetetlenek voltak hadiflottáik fenntartása miatt. A pisaiak kifejezett vállalkozása ilyen hadianyagok szállítására az egyiptomi kormánynak, kivéve az Egyház kifejezett tilalma alá tartozókat, – csak egyetlen példa a dél-európai kereskedők aktivitására. Bizonyos – Pisa és az egyiptomi uralkodók közötti – egyezmények, a XII. sz.-ban, a vas, faanyag és kátrány importjára vonatkozó záradékot is tartalmaznak.¹

Nyilvánvaló bizonyosságok vannak más kereskedő nemzeteknek vas és faanyag Egyiptomba történő szállításával kapcsolatban. Mind arab, mind pedig velencei dokumentumok utalnak európai kereskedők vas- és faanyag exportjára, amely Egyiptomba irányult, s Fatimida, s az Ajjubida dinasztia uralkodása idején. Az idősebb Marino Sanudo, a Secreta fidelium crucis, 1306- és 1309 között írott tervezetében, még kikel a „rossz keresztények” ellen, akik a muzulmánoknak vasat, faanyagot, kátrányt és rabszolgákat szállítottak.²

Másfelől viszont úgy tűnik, hogy ezen árucikkek exportja a XV. sz.-ban, az Egyiptommal és Szíriával folytatott kereskedelemnek csak egy jelentékte-

len üzletágát jelentette. A muzulmán flották pusztulása konzekvens változás volt, nyilván inkább lépcsőzetes, mintsem ugrásszerű.

A XIV. sz. közepéről származó dokumentumok sora – a velencei hajók Ciprusnak és Kis-Örményországnak fizetett vámilletékekről – bizonyítja a Közel-Keletre irányuló vas-exportot.³ Feltételezhető – bizonyára nem alaptalanul –, hogy ezen vasrakományok egy része a szultán domíniumaiba vette útját. Egy lelet áruvámtarifát tartalmaz, melyet egy Krétából jövő vaszállítmányra fizettek ki,⁴ s ez a tény arra indít, hogy feltételezzük: a szállítmány egy részét Egyiptomban adták el. A Közel-Keletre irányuló közvetlen, muzulmán részre történő fémexportot valójában még mindig tiltotta az Egyház, és a velencei hatóságok számoltak is ezzel a tilalommal. A velencei szenátusban 1377-ben javaslat készül, amely engedélyezte volna a sárgaréz, az ón és más fémek Alexandriába való exportját – elutasításra került.⁵

Abban az időben a Mamelukok hadiflottája még nem volt olyan jelentéktelen, és időről-időre kísérletek történtek az egyiptomi kormány részéről új hajók építésére. Al-Makrizi közlése szerint I. Péter, Ciprus királyának Alexandria elleni támadása után, a Mamelukok 200 új hadi- és szállítóhajó építésére vállalkoztak, valamint nagy mennyiségű vasat és faanyagot szállítottak.⁶ Egy éven belül 100 hajó építését fejezték be.⁷ Húsz évvel később, amikor a genovaiak rajtaütöttek a szíriai kikötővárosokon, még egyszer anynyi hajó épült.⁸ A Mamelukok nem voltak teljesen passzívak a tengeri hadviselésben, ebben az időszakban, és alkalmanként keresztény hajókat is megtámadtak.⁹

Tehát az európai faanyagra és vasra még nagy szükség volt Egyiptomban, és számos dokumentum tartalmazza a keresztény kereskedők közvetítésével bonyolódó egyiptomi importot-, a XIV. sz. vége felé. Egy 1401-ben, Alexandriában kelt hivatalos okirat utal egy zárai kereskedő részéről 1400-ban Zengg-ből Alexandriába lebonyolított faanyag-importra.¹⁰ Emanuel Piloti 1420-ból származó írásában úgyszintén utal a Zengg-ből – Rodoszon keresztül – Alexandriába történő faanyag-exportra. A szerző szerint a rodoszi lovakok – nemsokkal azelőtt – megtiltották a kereskedelmet.¹¹ A vas még megjelenik Francesco Datini közvetítői révén szerkesztett árlistán Damaszkuszban 1379-ben, 1386-ban és 1396-ban.¹²

Mindazonáltal a XIV. sz. végétől a muzulmán hadi- és kereskedelmi flották hanyatlása – visszavonhatatlanul megkezdődik. A Mamelukok, e harcok réteg főleg török, és később cserkesz lovasságból állott, nem értették, nem is méltányolták a tengeri hadviselést, és megtiltották a tengeri hajók építését.¹³ A Mediterraneumban az egész kereskedelmi hajózást ténylegesen

az európaiak monopolizálták. A XIV. sz. végéről és a XV. sz. első éveiből – számtalan dokumentum tanúskodik erről. Tunéziaiak utaztak egy marseillesi hajón Alexandriából saját országukba, árujukat is ezen a hajón szállítván;¹⁴ Alexandria Mameluk kormányzója egy anconai hajót bérelt, hogy sőt szállítson Tripoliba, 1399-ben,¹⁵ valenciai muzulmánoknak adtak bérbé egy katalán hajót – árujuk Alexandriába történő szállítása céljából. 1477-ben,¹⁶ szintén muzulmánok béreltek ki egy velencei hajót a „Barbaricum-ba” történő utazáshoz 1403-ban;¹⁷ genovai és katalán hajók szállítottak olíva olajat az észak-afrikai országokból Alexandriába.¹⁸ A filozófus és szociológus Ibn Khaldun (– 1406), egyike a letehetségesebb arab tudósoknak a XIV. sz.-ban, egyértelműen megállapítja, hogy a muzulmánok ebben az időben már nem tudták hogyan kell hajót építeni.¹⁹ Ettől a faanyag és a vas iránti kereslet a Közel-Keleten jelentős mértékben megcsappant. Elég jellemző módon, a velencei Antonio Zane és Lorenzo Dolfin üzletházak részére jegyzett árulistákon – Alexandriában és Damaszkuszban a XV. sz. első felében – nem számolnak a vassal. Egy vasra vonatkozó tétel Giovanni da Uzanno²⁰ alexandriai árulistáján félreérthetetlenül korábbi időszakból keletkezett, ahogy számos más árucikk is, amit Üzleti Könyve tartalmaz. Meg kell említenünk azonban, hogy ezen árucikkek bizonyos fajtáit még Dél-Európából hajózták be a közel-keleti kikötőkbe. Talán ciprusi kereskedők játszották néha a közvetítő szerepet.²¹ A velencei szenátus 1405-ben újra megtiltotta vas eladását a kairói szultán alattvalóinak,²² de néhány dokumentum a vas Egyiptomba és Szíriába történő exportjáról tanúskodik a XV. sz. folyamán. Mind velencei, mind pedig más dél-európai kereskedők részt vettek ebben a kereskedelemben.²³ De ezeknek az árucikkeknek Egyiptomba és Szíriába irányuló exportjában nagymérvű hanyatlás kellett, hogy végbemenjen. Azok a konklúziók, amelyeket R. Sprandel az Üzleti Könyvekből kimutatott – meggyőzőek.²⁴

A Közel-Kelet technikai stagnálása az egykor virágzó iparágak tekintetében mutatkozott meg. Az Európából importált ipari termékek jobbak és olcsóbbak voltak, esetenként mind a két előnyük megmutatkozott. A szappangyártás egyike volt ezeknek az iparágaknak; hanyatlása pedig egyik meghatározója az olajfa-ligetek pusztulásának, amelyet a dél-európai országokból egyre növekvő olíva-import is jelez. Mindez azonban a Mameluk kincstárak kapzsóságának is köszönhető, hiszen az olaj kényszervásárlását a kormány tartotta kezében, s ez felhasználható volt az adószedésből származó vagyon növelésére. Ezek a kényszervásárlások tönkretették az iparosokat. Végül pedig ott voltak a termelés költségei. A növekvő elnéptelenedésnek

köszönhetően, a munka költségei szemmel láthatóan megnöttek. A szappan árának megnövekedése – csakúgy, mint más ipari termékek esetében – számottevő.²⁵ De bármi is legyen az ok, nem lehet kétségünk afelől, hogy a szappangyártás a Közel-Keleten jelentős mértékben csökkent a kései középkor folyamán. Bekövetkezett a nagymennyiségű szappan importja – Dél-Európából; amint azt a dokumentumok nagy száma is bizonyítja, a szappan fuvar-illetékét velencei autoritások határozták meg – az Egyiptomba irányuló tengeri szállításokra vonatkozóan – a XIV. sz. közepén,²⁶ az árulistaikat pedig a Francesco Datini-társaság képviselői állították össze Alexandriában és Damaszkuszban, a század végén. Ezeket a listákat megtalálható gaeta-i, a raguzai és a fehér szappan ára.²⁷ Az az alexandriai árulista, amit Giovanni da Uzzano foglalt Üzleti Könyvébe, Gaetából, Genovából, Velencéből, Perából és Tripoliből²⁸ származó szappant ír le; míg Nicolo Bernardo 1422–24-ben Alexandriában írt leveleiben – csak a velencei és nápolyi szappan árára vonatkozóan vannak adatok.²⁹ Hivatalos okmányok utalnak Velencéből Alexandriába irányuló szappan-importra: 1426-ban,³⁰ 1427-ben,³¹ 1432-ben,³² valamint Ciprusról³³ Szíriába történő szállításokra is. Egy rövid szállítmánylista, amely Biagio Dolfin alexandriai velencei konzul archívumában maradt fenn, nagyon instruktív.

A következők olvashatók benne:

1418

cargo da la galia patro' Piero Michiel al viazo d'Aless'

Carlo Contarini savoni	156
Sebastian Ruzier	20
Tomado Michiel mieli	35
Piero Bernardo Savoni	196

Olvashatjuk, hogy az egyéni velencei kereskedők 150–200 zsák szappant exportáltak Alexandriába.

Egészen lehangoló a keleti cukoripar is. Amíg a munka egyre költségesebbé vált, a gazdag feudális urak akik kezükben tartották az üzemetek a Közel-Keleten – a munkamódszereken nem változtattak; hatalmukra hagykoztak, miszerint termékeiket erőszakkal adták el. Másfelől, amint az elszegényedés a kései középkorban ezeknek az országoknak a gazdasági életében alapvető gazdasági jelenséggé vált, sokan nem győzték költséggel a finomított cukor vásárlását, helyette Ciprusból, Szicíliából és máshonnan importált melaszt vettek. A közel-keleti papíripar hanyatlása kétségkívül a technikai stagnálás következménye volt. A XIV. és XV. sz. második felében a szíriai és egyiptomi manufaktúrák nem voltak tovább versenyképesek a

Fabriano-manufaktúrákkal – és az azokat más területeken követő manufaktúrákkal szemben. Így az európai papírt importálták a Közel-Keletre.³⁵

A közel-keleti textilipar hanyatlásának, mindemellett jóval nagyobb hatása volt a levantei kereskedelemre. Ez a folyamat már jóval a XIV. sz. vége előtt kezdetét vette. A világhírű egyiptomi vászonszövő ipar központját Tinnis-ben al-Malik al-Kamil Ajjubida szultán parancsára 1227-ben lerombolták azért, hogy ne kerüljön a keresztések kezébe, és azután is romokban hagyták. Al-Makrizi midőn a várost említette mindig múlt időt használt.³⁶ Úgy tűnik, hogy Dabik-ot, az egyiptomi textilipar másik nagy centrumát a Deltában már korábban lerombolták, amint Yakut írja a XIII. sz. elején: az ő idején már romokban állt.³⁷ A közel-keleti textilmanufaktúrák a középkori ipar legfontosabb ágának eljelentéktelenedése folyamatos és előrehaladott volt. S mindez nem fogható fel úgy, mint a keresztésekkel vívott háborúk következménye. Ha ezek a manufaktúrák gazdaságosak lettek volna, akkor a háborúk vége után – talán mindenütt – újra megnyitották volna őket. De az európai iparágak túlhaladták ezt a szintet, azért, mert – idővel – jobb nyersanyagot használtak és a termelés módszereit is tökéletesítették. A keleti textilmanufaktúrák ugyanazokat a nyersanyagokat használták, amint azelőtt. Néhány festéket, amely annakidején Perzsiából került Szíriába és Egyiptomba, Dél-Európából kellett importálniuk, amikor a politikai körülmények megváltoztak a Közel-Keleten. Két európai technikai újítás nyilvánvalóan ismeretlen maradt az iszlám országokban, avagy végül is ritkán használták azokat. Ez a két újdonság a pedálos szövőszék és az automatikusan működő vizimalom volt, melynek használata Európában a XI. sz.-tól terjedt el.³⁸ Ez a két újítás nagy változásokat idézett elő az európai textiliparban.

Így az európai textiliák Közel-Keletre irányuló általános exportja már a XIII. sz.-ban elkezdődött. Egy arab történetíró elbeszélése szerint Alexandriában, 1263-ban, Baibars, Mameluk szultán minisztere 95000 köteg jemeni és jó minőségű velencei szövetet vett számba.³⁹ Egy Genova és a Kalaun-i szultán között 1290-ben kötött egyezmény: a teveszőr, a selyemből gyártott szövet, a különböző színű gyapjú szövetek, valamint a Reimsben készült vászon importjára vonatkozóan külön cikkelyeket tartalmaz.⁴⁰ Az európai textiliák importja nem szünetelt Acra eleste után sem: amikor az Egyház kikelt a muzulmánokkal folytatott kereskedelem ellen. Genovában kelt hivatalos rendeletek tanúskodnak a francia szövet – olyanok, mint a Châlous-sur-Marnei (szövet) – Szíriába irányuló importjára, a XIV. sz. második felének évtizedeiben.⁴¹ Számos szöveg révén dokumentálhatjuk a reimsi vá-

szon importjának fontosságát – a Közel-Keletre importált európai szövetek között. A genovaiak importálták Tebrizbe, Perzsia jelentős kereskedelmi központjába Ilkhanok uralkodása idején, 1292-ben, 1330-ban, és 1136-ban⁴² kelt hivatalos szerződések tanúbizonysága szerint. A reimsi szövetet Szíriába is importálták – a XIV. sz. első felében – amint ezt a velencei Üzleti Könyv (Merchant Guide) említi⁴³ és azután később is, 1370-ben.⁴⁴ A levantei kereskedelem nagy fellendülésének következményeként – 1370-után ez az árucikk közkedvelté vált Egyiptomban és Szíriában – a firenzei kereskedő: Leonardo Frescobaldi, aki 1384-ben Egyiptomba látogatott azt mondja, hogy az ország női lakossága reimsi vászonból készült köntöst visel.⁴⁵ Számtalan más tanú megjegyzése arra utal, hogy a firenzei kereskedő nem tévedett, és nem is túlozta el állítását. A reimsi szövettel, mint közkedvelt árucikkkel kapcsolatos utalások – bizonyos hivatalos bejegyzések alapján – Marseille-nek a Közel-Kelettel való kereskedelmét is bizonyítják,⁴⁶ s Damaszkuszban, ill. Alexandriában 1379-ben, 1394-ben, valamint 1396-ban keletkezett árulistákon is szerepel e tény.⁴⁷ A XIV. sz. végén a virágzó cremonai és piacenzai barchent-ipar termékeit is importálták a Közel-Keletre.⁴⁸ Ebben az összefüggésben érdemes kitérni arab történetírók érdekes beszámolóira, miszerint ezidőtájt Kairó gazdag asszonyainak körében a hosszú ing viselete volt a divat. E beszámoló szerint Kemish-bogha 1391-ben, a szultán távollétében Kairó kormányzója – a 14 yardnál nagyobb méretű szövetből készült ing viseletét megtiltotta. A nők, ezen tudósítások alapján, néha 92 yard velencei szövetet használtak, amelynek szélessége 3 yard volt. A kormányzó Kairó utcáira és üzleteibe küldte hivatalnokait, hogy vágják le ezeknek az ingeknek széles ujjait.⁴⁹ De nemcsak a reimsi vásznat és a velencei textiliákat (pontosabban Velencéből importált textiliákat, hiszen a vászon valószínűleg német volt) exportáltak akkor Egyiptomba, ahol a saját iparágak tönkrementek.⁵⁰ Az arab történetíró al-Makrizi arról tudósít, hogy az európai szövet közel-keleti importja, különösen pedig az olcsó gyapjú szöveté – mint amilyen a katalán szövetanyag, egyre inkább megnövekedett a századforduló előtt. A katalán szövet behozatala (a barcelonai, puigcerdai, bellpuigi, és valenciai szöveté) tartóssá vált a XIV. sz. közepe előtt.⁵¹ A század végén már majdnem dömping-szerűvé vált.⁵²

Al-Makrizi közlése arról, hogy az európai szövet használatában nagy változás történt a XV. sz. elején – igen fontos dokumentum. A szerző, aki korábban a kairói piaci felügyelőség főnöke (előljárója) volt, nagyon is érdekelt lehetett a gazdasági kérdésekben és számos értekezést írt azokról. Szerinte a nagy gazdasági válság, amelyet Egyiptom 1403–1404-ben átélt –

a városi lakosság öltözködésében gyökeres változást eredményezett; a jó minőségű keleti textiliák helyett, inkább az olcsóbb európai szövetet használták, és minden alsóbb osztályokhoz tartozó ember ezekből az anyagokból készült köntöst viselt. Ettől kezdve közönségesen öltözött mindenki.⁵³ Ezt a beszámolót támasztja alá a takácsok és műhelyek Alexandriában, 1434-ben történt megszámllálása: 800 szövőszék volt ott, ahol azelőtt – 1395-ben – 1400.⁵⁴

Bármily fontos és megbízható is al-Makrizi tudósítása, mégis cum grano salis fogadhatjuk csak el. A változás nem egycsapásra történt, mert egy olyan lépcsőzetes fejlődés tetőpontja, amely már jóval korábban kezdődött. Mindezt a technikai stagnáció és a közel-keleti lakosság általános elszegényedése idézte elő, amely folyamatos és előrehaladó volt. Amit az arab szerző az öltözködés változásáról leír a magas rangú mameluk hivatalnokok körében, az fényt derít a jelenségre. Barkuk, a cserkesz dinasztia első szultánjának az uralkodásáig az emirek selymet viseltek, de ezt Barkuk megtiltotta.⁵⁵ A szultáni udvar maga is elszegényedett. De az 1403–1404-es válság idején a textilárak növekedése óriási volt; al-Makrizi azt állítja, hogy egy yard rózsaszín vászon ára 4 dirham-tól 10, sőt 20 dirhamig is terjedhetett.⁵⁶ Más közel-keleti textiliák, és a belőlük készült köntösök szintén nagyon drágák lettek.⁵⁷

Mindenesetre az kétségtelen, hogy az európai textiliák behozatala jelentős mértékben megnövekedett a XV. század elején. Az olcsó „serge”-szövet nagy hajórakományokban érkezett mind Egyiptomba, mind pedig Szíriába. Igaz, hogy „saia d'Irlanda”-t már a XIV. században szállítottak Fama-gustán keresztül Rodoszra és Törökországba, de a XV. század első felében kelt árlisták számtalan utalásai szerint is az importban jelentősnek mutatkozott. Akkor kezdődött a „kersey” és más – Angliában, Katalóniában, Itália néhány városában – Bergamóban, Firenzében és másutt⁵⁹ gyártott – olcsó gyapjűszövet dömpingje.

Ami az európai textiliák Közel-Keletre irányuló exportjában a XIV. század végén és a XV. század elején megváltozott, az valójában nemcsak a kereskedelem volumenében, hanem az exportált szövetek fajtájában keresendő. Hosszú ideig, Velence (és más dél-európai kereskedelmi központok) kapuként szerepeltek, amelyeken keresztül a jó minőségű flamand szövetet szállították csak a Közel-Keletre. 1320-ban a Flandriából Velencébe irányuló import megnövekedett – a Köztársaság Flandriában szerzett privilégiumai jóvoltából.⁶⁰ 1326-ban a Negroponteba irányuló gályák azt az utasítást kapták, hogy csak flamand szövetet rakodhatnak.⁶¹ A flamand szövetnek, Ve-

lencéből a Közel-Keletre irányuló újbóli exportja a XIV. század végéig tartott. Az 1360-as években javaslatok történtek alexandriai és ciprusi gályák indulásának az elhalasztására azért, hogy bevárják a flamand szövet érkezését.⁶² 1384-ben kivételesen engedélyezték az áru berakodást egy beyruti gályára az indulás napjáig (egyébként a rakodást néhány nappal az indulás előtt rendszerint befejezték), miután híreket kaptak, nagy mennyiségű flamand szövetről, amelyet Velencébe szállítottak, s néhány nap múlva kellett megérkeznie.⁶³ A XIV. század közepén a flamand szövet Velencébe irányuló exportja néha már oly nagy volt, hogy konszernek jöttek létre, amelyek nyomást gyakoroltak a kormányzatra saját vállalkozásaik támogatása érdekében.⁶⁴ 1372-ben a szenatus tényleg megtiltotta „idegen szövetek”-nek az alexandriai gályákra való rakodását.⁶⁵ A XV. században – az európai textiliák közel-keleti exportjára utaló dokumentumok – egyre ritkábban említik a flamand szövetet. Valószínűleg az erre a területekre irányuló export nem szűnt meg,⁶⁶ csak megcsappant. Ahogy a muzulmán országok elszegényedtek, az itáliai kereskedők, velenceiek és mások, olcsóbb szövetet exportáltak, mint amilyen a Brescia-ban készült „serge”, vagy a gyapjuszövet volt, amelyből nagy mennyiségeket szállítottak hajón Szíriába a XV. század második felében.⁶⁷

Amíg a keresztes hadjáratok idején, a Közel-Kelet országai Európából épületfát, vasat, kátrányt és fegyvert importáltak, addig a XV. században a dél-európai kereskedőktől főleg olíva olajat, olcsó és aszalt gyümölcsöt, sárgarezet (kis értékű pénz alapanyagaként), és olcsó szöveteket vettek. A levantei kereskedelem profílja megváltozott.

JEGYZETEK

1. M. Amari, I diplomari arabi dell'archivio fiorentino, 243; 258; 264; 281. pp. A. Schaub, *Handelsgeschichte der romanischen Völker*, 150, 145, 148. p.
2. S. M. Stern, An original document from the Fatimid chancery concerning Italian merchants, *Studi orientalistici*, 1956, II, 529. pp. Fr. Thiriet, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, Paris, 1958, I, 27. pp. *Secreta fidelium crucis*, (in) Bongars, *Gesta Dei per Francos*, Hannover, 1611, II, 27. p.
3. Archivio di Stato, Venice, Senato, *Deliberazioni miste* (továbbiakban – Misti), 19, f. 84 b (a. 1341), 20, f. 45a (a. 1342), 23, f. 13a (a. 1345), 24, f. 20b, 22b (a. 1347), 26, f. 77b (a. 1351).
4. Misti 31, f. 16 a. A krétai vas kereskedelméről: Zaccaria de Fredo, no. 44, 49.
5. Misti 35, f. 159b.
6. al-Makrīzī, *as-Sulūk li-maʿrifat duwal al-mullūk*, Cairo, 1934–1973 (továbbiakban – Sulūk), III. 113. p.

7. Op. cit., 129. p.
8. Op. cit., 536. p.
9. Op. cit., 159, 532, 533. p.
10. Cancellaria Inferiore, Notai, Ba 222, Antoniello de Vataciis (továbbiakban – Vat.), sub 18 Január 1401.
11. *Traité d'Emanuel Piloti sur le passage en Terre Sainte* (1420), Louvain, 1958, 156. p.
12. E. Ashtor, Profits from Trade with Levant in XV. century, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1975, 2, 271. pp.
13. S. Maher, *The navy in Moslem Egypt (arabul)*, Cairo, 1976, 130. pp. D. Ayalon, *The Mamluks and naval power*, Jerusalem, 1965, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities I*, no. 8, 5–6. pp.
14. Vat. sub 1401 április 1.
15. u. o. sub 1400 január 13.
16. Nic. Turiano II, f. 24a.
17. Vat. sub 1404 szeptember 2.
18. u. o. 1405 december 19; 1406 március 10.
19. Ibn Khaldūn, *Prolegomena* (ford. Rosenthal) II, 46. pp.
20. P. 111.
21. A Ciprusra irányuló 1391. évi és 1394. évi genovai vas exportról: de Mass Latrie, *Histoire de l'île de Chypre III*, 77. p.
22. Misti 47, f. 63.
23. Ph. Braunstein, *Le commerce du fer à Venise au XVe siècle*, *Studi Veneziani*, VIII, (1961). 288. p.
24. R. Sprandel, *Das Eisengewerbe im Mittelalter*, Stuttgart, 1968, 281. pp. u. ő. *Le commerce du fer en Méditerranée orientale au Moyen Age*, (in) *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*, Actes du huitième colloque international d'histoire maritime, Beyrouth, 1966, (Paris, 1970), 387 és 391. p.
25. Sulūk III, 1107. pp. E. Ashtor, *L'évolution des prix dans le Proche Orient à la basse époque*, *The Journal of Economic and Social History of Orient*, 1961, 34. pp.
26. Misti 23, f. 24b, 32b (a. 1345) 24, f. 21a (a. 1347) 30, f. 17a (a. 1361).
27. Alexandriai árlista 1396 február 26-án és október 19-én.
28. P. 112.
29. *Archives Lor. Dolfin*, 1422 február 16-i, május 2-i, 1423 február 2-i, április 12-i, május 22-i, július 17 és 31-i, 1424 március 16-i levelek.
30. *Giudici di petizion, Sentenze a giustizia* (továbbiakban – G. P., Sent.) 48, f. 132af.
31. Nic Turiano IV, f. 18b.
32. G. P., Sent. 73, f. 94b ff.
33. ASV Cancellaria Inferiore, Notai Ba 230, Nicolo Venier, B, 2, f. 18b/19a.
34. ASV Proc. S. Marco, Comin. miste, Ba 180, fasc. 13.
35. E. Ashtor, *Levantine sugar industry in the later Middle Ages – a sample of technological decline*, *Proceedings of the Conference of Economic History of Near East*, in Princeton, 1974, June.
36. Sulūk I, 224. p.
37. Mu ' djam al-buldān II, 546–548. pp.

38. E. Ashtor, Les lainages dans l'Orient médiéval, emploi, production, commerce, (in) *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana*, Atti della seconda settimana di studi, Istituto Fr. Datini, Prato 1970 (Florence 1976), 682. p. u. ő. *Social and economic history of the Near East in the Middle Ages*, London, 1976, 246. p.
39. Ibn Wāsil idézi Quatremère, *Histoire des sultans mamlouks*, Paris, 1844/45, I, 1, 252. p.
40. Silvestre de Sacy, Pièces diplomatiques tirées des archives de la République de Gènes, (in) *Notices et extraits XI*, 36. p.
41. L. Liagre – De Sturler, Les relations commerciales entre Gènes, la Belgique et l'Autremont d'après les archives notariales génoises (1320–1400), Brussels, 1969, no. 163.
42. G. I. Brătianu, Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle, Paris, 1929, app. 18. Liagre – De Sturler, no. 63, 72.
43. Tarifa, 57. p.
44. Liagre- De Sturler, no. 326.
45. Viaggi in Terrasanta, ed. C. Angelini, Florence, 1944, 77. p.
46. *Histoire du commerce de Marseille II*, par E. Baratier – F. Reynaud, Paris, 1951, 383. p.
47. Archivio di Stato, Prato, Quaderni di prezzi e di carichi di navi 1171. Melis, Aspetti, 384. p.
48. Misti 35, f. 46a.
49. Sulūk III, 750, 791. p. Silvestre de Sacy, *Chrestomathie arabe II*, p. L. Ibn al-Furāt, Ta'rikh ad-duwal wa 'l- mulūk IX, 267. p. al-Djauharī, *Nuzhat an-nufūs*, 335. p. Ibn Kādī Shuhba, *al-I'lām bi-ta'rikh al-islām*, MS. Paris, 1599, f. 69a.
50. Sulūk III, 525. p.
51. J. M. Madurell Marimon, *Contabilidad de una compania mercantil trecentista barcelonesa*, *Anuario de historia del derecho español*, 1966, 481, 487. p. *Lettere di mercanti a Pignol Zucchello*, a cura di R. Morozzo Della Rocca, Venice, 1957, 111. p.
52. E. Ashtor, L'exportation de textiles occidentaux dans le Poche Orient musulman au bas Moyen Age (1370–1517), *Miscellanea F. Melis*, (sajtó alatt).
53. R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam, 1845, 128. p.
54. Ibn Hadjar al-ʿAsqalānī, *Inhā al-ghumr III*, 516. pp. Ibn Taghrībirdī, *an-Nudjūm az-zahira*, ed. Popper, VI, 714. pp. ford. Popper, *History of Egypt etc. IV*, Univ. of California Press, 1958, (Univ. of California Publications in Semitic philology 18.) 112. p.
55. *Khiṭaʿ II*, 217. p.
56. Sulūk III, 1134. és 1145. pp. Ashtor, L'évolution des prix etc., 37. p.
57. Sulūk III, 1101. pp. Ashtor, L'évolution des prix etc., 39. pp.
58. Nic. de Boateriis, no. 114.
59. L. F. Salzmänn, *English industries of the Middle Ages*, London, 1913, 166. pp. J. Hamilton- N. Beldiceanu, *Recherches autour de Qars, nom d'une étoffe de poil*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1968, 330. p.
60. Cessi, *Le relazioni fra Venezia e le Fiandre nel secolo XIV*, 33. p.

61. R. Cessi – P. Sambin, *Le deliberazioni del consiglio dei rogati*, Venice, 1960–61, I, 323. p. Cessi, art. cit. 33. p.
62. Cessi, art. cit., 110. p.
63. Misti 38, f. 156a.
64. Cessi, art. cit., 68. 77. p.
65. Misti 34, f. 7b.
66. E. Ashtor, *L'exportation de textiles occidentaux etc.*, 10. fejezet.
67. art. cit., 3. fejezet

Eliyau Ashtor: *Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIV-th Century*.
The Journal of European Economic History 1976: 3. 574–586. pp.

S. Y. LABIB:

A PORTUGÁLOK MEGJELENÉSE AZ INDIAI ÓCEÁNON

A portugálok az Indiai-óceánon fokozatosan erődítményrendszert létesítettek, s a katonait politikai szövetségrendszerrel tették teljessé. Az illető országok fejedelmeivel a politikai kapcsolatokat fenntartották, még a perzsa, safavida Ismail sahhal is. Az ilyen jellegű intézkedések közvetlen hatása a földközi-tengeri kereskedelemre valójában jelentéktelen volt. Az egyiptomiak, az oszmánok, a helyi fejedelmek és a hazai kalózok elleni háborúskodások önmagukban is túlságosan nagy megterhelést jelentettek, a navigáció okozta problémákról nem is beszélve. Nagyobb mennyiségű fűszert csak ügyel-bajjal szállíthattak Lisszabonba, ezenfelül még az is elgondolkoztató, hogy csupán közepes mennyiséget tudtak az európai piacon értékesíteni. 1506-ban pl. a Casa da Minatban raktározott 54.000 kantrából csupán 14.000–15.000-t adtak el. A fűszerkereskedelemben nem rendelkezvén tapasztalattal, így jóval többet vittek a piacra, mint amennyit az felvenni tudott. Ezt egészítették ki a katonai expedíciókra fordított rendkívüli kiadások, úgyhogy a portugál király 1505-től idegen tőke igénybevételére kényszerült; velencei, firenzei, genovai és német bankházakhoz fordult. A portugál keleti kereskedelem állami monopólium volt, a vámokból eredő bevételek tehát csekélyek maradtak. Noha a portugálok az Indiai-óceánt és a Vörös-tengert blokád alatt szándékoztak tartani, hogy megakadályozzák Egyiptomba a fűszerbevitt, a blokádot azonban nem sokáig tudták fenntartani, 1506 után már hatását veszítette. Főként a portugál tisztviselők és katonák megvesztegethetősége miatt. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy a portugál piac igényeit új területek felfedezése ellenére sem tudták bizonyos fűszer- és festékáruból, különösen gyömbérből és levendulából kielégíteni. Más alapvető fontosságú árucikkeket sem sikerült megszerezniük, így pl. selymet, gyapjút, szőnyeget, parfümöt, korallt, vagyis a Levante specifikus termékeit, hiánycikkek voltak ezek a portugál piacon. Hasonlóan néhány észak-európai kereskedelmi termék is, pl. fonal, szövet, vörösréz, ólom, ón... A kardinális kérdés az volt, miként lehet az újonnan felfedezett területeket pénzzel ellátni? Ezt a nemcsak Portugáliát, hanem egész Európát érintő problémát vizsgálta behatóan F. Braudel kutatásaiban.

Néhány adatot és számot kell felsorolni a portugál fűszerkereskedelem jelentőségét megközelítő kép felvázolása érdekében. 1500 és 1510 között még évi 25.000 – 30.000 „quinta”-t importáltak Lisszabonba, 1510 és 1520 között kb. 40.000-t, végül 1520 és 1530 között csupán 19.000-t. Pontatlan számok bár, mégis Velence behozatalához viszonyítva világosan mutatják, milyen csekély mértékben befolyásolta a portugál fűszerkereskedelem a velencei fűszerimportot. Velence a XV. században évente kb. 2.500 000 font fűszert importált, ez kb. 25.000 – 30.000 portugál „quinta”-nak felel meg. 1520 után, tehát Egyiptom oszmán meghódítását követően a velencei kereskedelem ismét elérte korábbi szintjét.

A vörös- és földközi-tengeri régi kereskedelmi út tehát semmi esetre sem vált gazdaságtalanná, miként azt a velencei annalisták el akarták hitetni, hanem nagyon is jól megállta helyét az új mellett. Kereskedői jelentés szerint 1503-ban Alexandriában nagy mennyiségű fűszer volt raktáron, s folyamatosan érkeztek az új szállítmányok. A kereskedő jelentésében azt is leírta, miként várták az egyiptomi kikötőben a szultán borsrakományát, amit 1600 teve hozott meg. A következő évi kínálat ismét bőséges volt. 1511-ben Kairóba különösen sok fűszert tudtak szállítani, elsősorban gyömbért. Szíria sem szenvedett fűszerhiányban. Ismeretes, hogy 1505. október 23-án Kairóból keleti fűszerszállítmány érkezett Alappoba, 1512-ben pedig Mekkából várták a kereskedők karaván érkezését. Egy velencei kereskedő szerint 1514-ben Damaszkuszban is jelentékeny mennyiségű fűszer volt raktáron, szerencsendió és szerencsendióvirág kivételével.

Frederic C. Lane véleménye ezzel szemben az, hogy a portugálok indiai fűszerimportjának hatását Levante már 1502-ben érezte. Rámutat, hogy a velenceiek 1502–1505 közt eltelt négy év alatt, évi átlagot véve, nem importáltak többet 1.000 000 angol font fűszernél. Indiából Portugáliába az első nagy fűszerszállítmányok csak 1503-ban érkeztek. A következő négy évben, 1503-tól 1506-ig, mégis csak évi 2.300 000 font fűszert importáltak a portugálok. Az import 88 %-a borsból tevődött ki. Velence és Portugália behozatala együttvéve is jóval kevesebb volt, mint az „afrikai fok” felfedezése előtt egyedül Velencéé. 1505-ben Velence és Egyiptom a bors árának megszabása körül támadt vitáik miatt néhány évre megszakították kapcsolatukat egymással. 1508-tól egészen 1514-ig ismét hoztak be a velenceiek Alexandriából borsot, de csak negyedét a korábban importált mennyiségnek. Sanutos adatai alapján Beiruttal stabilabb volt kapcsolatuk, de itt is csökkent mennyiségű borssal kereskedtek. 1514 elteltével következett be jelentős változás. Miután a „kerekhajók” (round ships), a cornerok

is, a koggok egyik hajótípusa szintén megrakodhatott fűszerrel, a gályák ennek következtében elveszítették fűszerszállítási monopóliumukat. Ilyen módon történt meg 1524-ben, hogy Velencébe fűszer nélkül érkeztek vissza a gályák, mivel a cornerok rakodtak meg a fellelhető fűszermennyiséggel, ezzel szemben a gályák a rendszerint cornerok szállította vászonnal és gabonával. 1514 és 1570 között már nem játszott szerepet, hogy a kétféle hajó-típus közül melyik szállít több fűszert.

1560-tól 1564-ig Alexandria évi 1.310 454 angol font borsot szállított Velencébe, tehát körülbelül azt a mennyiséget, melyet Egyiptom exportált a fok felfedezése és Portugáliának a fűszerkereskedelembé való bekapcsolódása előtt.¹ Frederic C. Lane intenzív forráskutatásai alapján elegendő bizonyítékot szolgáltatott azzal a régi elmélettel szemben, amely szerint a Jóréménység Fokának portugál felfedezése közvetlenül hatott az egyiptomi–velencei kereskedelemre.

A fenti adatokból arra lehet következtetni és újfent megállapítani, hogy a portugálok az Indiai-óceánon folyó kereskedelmének bekapcsolása sem a velencei sem a mediterrán kereskedelem egészére nem gyakorolt közvetlenül katasztrófális hatást. Miben rejlik mégis ezen időszak földközi-tengeri kereskedelmének súlyos krízise?

Valószínűleg a tradícióval való szakításban, Velencének az európai fűszerkereskedelemben elfoglalt monopolhelyzetének összeomlásában. Legelső jele az volt, hogy Firenze 1488-ban a mameluk szultánnal kötött szerződése értelmében és következményeként azonos árfolyamon forgatta az egyiptomi piacon az aranyforintot és a velencei dukátot. Velence monopolhelyzetének az egyiptomi piacon való összeomlása mégis csak akkor következett be valójában, miután 1492-től kezdődően több velencei kereskedő csődbe jutott. Ehhez hozzájárult még az is, hogy a firenzeieken kívül más „frank” kereskedők is nagyobb mennyiségű fűszert kezdtek felvásárolni az egyiptomi piacon. Nizzai tengerészek szállították mindaddig Marseillebe, míg a Marasilak (marseillei kereskedők) maguk nem utaztak Alexandriába. 1506-ban a lyoni vásárra már nagy tételben importáltak fűszert közvetlenül Egyiptomból. Velencét az itáliai félszigeten folyó háborúskodások fokozódó mértékben vették igénybe, úgyhogy a mór kereskedők és a szultán ügynökei egyenesen arra kényszerültek, hogy fűszerkészleteiket más frank kereskedőknek adják el. A katalán kereskedők kísérletet tettek az új szituáció kihasználására, 1511-ben a katalán konsul Alexandriában Quansuh al-Gauri mameluk szultánt arról tájékoztatta, hogy a signória Ismā'il safavida sahhal felvette a kapcsolatot. Így szeretett volna honfitársai számára előnyös helyzetet elérni

az egyiptomi piacon. A félreértéseket átmenetileg eloszlatták a Velencével folytatott hivatalos tárgyalásokon.

Súlyos következményekkel járt Velencére az oszmán birodalom expanziója, és az ennek következtében a Földközi-tengeren alapvetően megváltozott hatalmi helyzet. Egészét tekintve Velence háborús összeütközései az oszmánokkal eredménytelenül végződtek, végérvényesen megpecsételték a velencei hegemonia megszűntét. A háborúk már megkezdődtek 1499-ben illetve 1501-ben. „Akkoriban milyen élesen hangzott azoknak a törököknek a büszke és egyben ijesztő híre, akik vizen és szárazföldön egyaránt felkeltek a velenceiek hatalma ellen. Még száz nyelven sem tudnám megmagyarázni vagy leírni, miért keltett ez minden emberben félelmet. Eddig még sohasem élt sem a keresztény sem a pogány világon olyan egyéniség, aki egyszerre ilyen sok embert fel tudott volna kavarni, miként ezt ábrázoltam.” Nem pártos szemtanú volt, aki mindezt leírta, sem író, aki az ellenség fölübecslésével akarta honfitársait ellenállásra buzdítani. Priuli volt az, aki honfitársait szemrehányással illette, mert nem küzdtek kellő mértékben. Velence 120 vagy 150 év elteltével ismét döntő jelentőségű háborúba keveredett. A XV. század végétől kezdődő háborúk, konfliktusok az oszmánok elleni háborúhoz viszonyítva jelentéktelenek voltak. Az oszmánok Friulunon át, Treviso vidékén, kb. 90 km távolságban Velencétől portyáztak már. A tengeren pedig olyan flottával rendelkeztek, amilyen méretű és ütőerejű a Földközi-tengeren még nem cirkált. Modont és Koront is bevették, sőt még Itáliában is partraszálltak; Otrontóban, a Nápolyi Királyságban. Azokat a területeket, amelyek Velence befolyása alatt állottak a legmesszebbmenőkig nyugtalanították és elősegítették bukásukat. Tehát a törökök elleni harc minden velencei erőt felülmúlt. Velence szituációját különösen az súlyosbította, hogy a signoria nemcsak a törökökkel találta magát szemben, hanem Franciaország oldalán harcolva Milánóval is. A császár Triestet Milánónak ítélte, tehát a Szent Márk Köztársaság érdekeivel szemben döntött. Végző soron Velence egyedül állt egy olyan ellenséggel szemben, amely erőviszonyait tekintve messze felülmúlta, s halvány reménye sem lehetett a háború megnyerésére. Priuli úgy látta, „ha a törökök a velencei állam uraivá válnának (természetesen ne történjék meg), akkor egész Itáliát és természetesen a kereszténységet is minden bizonnyal a legrövidebb idő alatt igájukba hajtánák, mivel a kereszténység védelmezői a velenceiek”. Más választásuk ebből következően nem marad, mint a saját erejükre való hagyatkozás.

Összehasonlítva a velencei fűszerárakat a portugálokéval, megállapítható, hogy túlságosan magasak voltak. Az árak megszabásában a gazdasági

tényezőkön kívül pszichológiai momentum is közrejátszott. A portugálok mikor a fűszerek hazájába jutottak, maguk állapíthatták meg az árakat. Ilyen elv új, „modern” kereskedői mentalitást előfeltételezett, a kereskedelemhez a régitől eltérő hozzáállást. A velenceiek a magasan megszabott árak alapján kalkulálták ki nyereségüket, megszokták, hogy egy csapásra tetemes összegeket vágjanak zsebre nyereség gyanánt. Csupán egy példát az új szituáció tökéletesebb megvilágítása érdekében: 1501-ben a német kereskedők elutasították, hogy Velencében drágábban vásárolják meg a fűszert. Lyonban jóval olcsóbbra került. Tárgyalásaikon a velenceiek végül engedményre kényszerültek, egy kargó bors árát 131 dukátról 70-re kellett csökkenteniük. A németek új árba való beleegyezése után a velenceiek ismét megkísérelték az emelést, most 80 dukátra, ám a német kereskedelmi partnerek az áremelést elutasították, így a 70 dukát maradt. A németek makacosságának célja könnyen felismerhető: Velence a Földközi-tengeren kivított monopóliumának a megtörése. A portugálok ugyanis ugyanazokat a fűszereket tudták szállítani, ráadásul piaci s nem monopol áron adták el, miként a velencei kereskedők.

Különböző jelek azt támasztják alá, hogy Velence problémái nemcsak a földközi-tengeri kereskedelem krízisére vezethetők vissza. Szimptomatikus a privátbankok jó részének sorsa. Az első bank, amely csődbe ment már 1495-ben, az Andrea és Zacharia Balbi volt 20.000 dukát összbetéttel. 1497-ben Alvise Nicheta (10.000 dukát) bankja is követte, 1498-ban az Alvise Grimani (16.000 dukát) bank, a Marco Zustigan (20.000 dukát) bank majd Andrea és Ieronimo Rizó váltóvállalkozása. 1499-ben végül az Andrea Garzoni (150.000 dukát) és a Thomas Lipomano bank is tönkre ment. Csupán egyetlen egy bank vészelt át a válságot: Alvise Pisani bankja. Frederic C. Lane mesteri leírásában ismerteti ezeknek a privátbankoknak a problémáit, azt is kiemeli, miért voltak Velencében tőkéjük következtében – együtt több mint 1.000 000 dukát – a gazdasági élet szabályzóiként alapvető fontosságúak. Depozitumaik semmi esetre sem voltak kizárólag csak velenceiek birtokában, hanem idegenekében, külföldi hitelezőikében is. Pl. B. Ferrante, a nápolyi király 1491-ben összesen 30.000 dukátot helyezett letétbe a Garzoni, Pisani és Soranzo bankba. A következő évben, 1492. március 3-án átutalta az egész összeget a Pisani bankba, az egyetlen egybe, mely átvészelt a vihart. Más nem belföldi, tőkeerős hitelező az a néhány firenzei volt, akik állandó pénzkivételükkel a Garzoni bankok csődjét okozták. Ilyen természetű s nyugtalanító esetek nem korlátozódtak csak Velencére, hanem átterjedtek római, firenzei és genovai bankokra is, mint kiterjedt,

mélyen gyökerező gazdasági válság kifejeződései. Mindez még a századforduló, tehát 1501 előtt ment végbe, amikor a portugálok már élvezni kezdték India felfedezésének előnyeit.

1503 májusában az oszmánok elleni háborút befejezték, de Velence soha többé nem heverte ki háborúskodását. 1507-ben a város szituációja újfent súlyossá vált, a Cambrai Liga háborúi a velencei birodalmat alapjában veszélyeztették. Velence fő ellenségei azonban továbbra is az oszmánok maradtak. A velencei üzleti levelek százaiából – Romano, Tenenti és Tucci történészek dolgozták fel őket – különös módon nem derült ki, hogy a portugál karavellákat a velencei kereskedelem fő vetélytársának tekintették. A velencei üzletemberek gondolataikat egyértelműen az olasz és német háborúkra, a mameluk szultán alattomosságára és az oszmán birodalom növekedő fennhatóságára a Földközi-tenger keleti részében, vezették vissza.

A Földközi-tenger térsége szituációjának megvilágítása érdekében nem elegendő a XV. század végén és a XVI. század kezdetén arra utalni, hogy a Jóreménység Fokánál új kereskedelmi utat fedeztek fel. Mindez nem azt jelenti, az új tengerentúli területek felfedezésének rendkívüli gazdasági jelentősége vita tárgyát képezi, hanem azt, hogy Európára és a Földközi-tengerre való hatását pontosan kell rögzíteni és körülhatárolni, valamint azt, hogy e felfedezések nemcsak a gazdasági szerkezet régi keretét bontották meg. A gazdasági átállás lényegében csak rövid ideig tartott. A politikai kapcsolatok bonyodalmi, a politikai összkép terhes komplikációi azonban továbbra is megmaradtak. Összefoglalásként a következők állapíthatók meg:

a) A portugál expanzió esszenciális jelentősége abban rejlik, hogy elérte a nyugati befolyássféra jelentős kiterjesztését. A fűszerkereskedelemben való hatása lényegében másodrangú. A portugálok noha gyakran s jelentékeny fűszermennyiséget szállítottak Lisszabonba, rövidesen arra kényszerültek, hogy behozatalukat korlátozzák, mivel a kínálat a keresletet messze meghaladta. Miután megtörték a velenceiek fűszermonopóliumát, az európai piacokon elérték a fűszerárak csökkentését.

b) Velence kétségtelenül a portugálok Indiai-óceáon elért sikerei következtében szenvedett jelentős gazdasági veszteségeket; mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy a városállam problémái ebben az időszakban mindenekelőtt politikai és katonai természetűek voltak. A politikai nyugtalanságok különböző periódusaitól eltekintve megállapítható, hogy a velencei kereskedelem stabilitása és tartóssága a fűszerkereskedelemben elfoglalt monopóliumhelyzetének megtörése ellenére sem rendült meg alapjában. A fűszerrel való kereskedelem mellett ugyanis még mindig kereskedhettek a többi fon-

tos levantei termékkel: selyem, gyapjú, gabona, olaj, bor, szövet, timsó, nátron stb.

c) Végezetül tekintetbe veendő, hogy a portugálok semmi esetre sem voltak a fűszerkereskedelem egyedüli nyertesei, hanem rajtuk kívül Marseille, Katalónia, Genua, Ragusa, Ancona kereskedői is, egy szóval a Földközi-tenger egész nyugat-európai területe. Az új kereskedelmi út felfedezése a XVI. században mégsem vonta maga után az addigi európai gazdaság szerkezet forradalmi átalakulását vagy összeomlását. Az alapvető változás később következett be, és haszonélvezői már nem a portugálok voltak, hanem a hollandok és az angolok.

A gazdasági struktúra alapvető problémájához ilyen módon közeledve, felvetődik a kérdés, vajon Velence sőt Portugália problémái a századfordulón hasonlóak voltak-e Egyiptoméhoz, vagy teljesen más természetűek voltak?

Az egyiptomiak hosszadalmas és költséges háborús viszályai a portugálokkal és az oszmánok elleni harcra való felkészülés, az egyiptomi kereskedelmet veszélyeztették és kimerítették az állami pénzforrásokat. Al-Gauri szultán elődjeihez hasonlóan ragaszkodott a monopólium-szisztémához. A növekedő pénzügyi megterhelés arra kényszerítette, hogy a kereskedőket még jobban kiszipolyozza. Hivatalnokainak megparancsolta, hogy további adókat vessenek ki rájuk, mindez végül „Alexandria, Damiette, Gidda és más udvarok felbomlását idézte elő”², miként Ibn Iyās 908-/1502/1503/-ről, tehát a portugáloknak az iszlám kereskedők elleni egyre gyakoribb indiai-óceáni támadásairól tudósít.³ Beszámol arról, hogy Ğiddára 1514-ben/920/ Ĥusain emir a portugál támadások ürügyén súlyos adókat vetett, melyek a törvényes adó tízszeresét tették ki.⁴ Hasonló érvágásnak kellett magát alávetnie a két legjelentősebb földközi-tengeri kikötőnek, Alexandriának és Damiettenek is.⁵ Domenico Trevisani, velencei követ 1512-ben Alexandriába érkezvén elámulva állapította meg, hogy a város 9/10 része romokban állt. Ily gyors hanyatlási folyamatot Egyiptom fejlődési görbéje még sohasem írt le. Kandi város pusztulása Alexandriához hasonlóan végzetes volt. Pusztulásuk oka az uralkodók hatalmaskodásában és zsarnokoskodásában keresendő, akik alattvalóikat oly határtalanul használták ki és nyomták el, míg azok végül hazájuk és otthonuk elhagyására kényszerültek. A házak lakatlanokká váltak, rövidesen beomlottak.⁶

Al-Gaurī 1515-ben (Du'l-Hiġġa 920) Alexandriai látogatásán az egy évvel korábban méltánytalan fogadásban részesített frank kereskedőket biztosította jószándékáról. Ibn Iyās a látogatósról részleteket közöl; „A szul-

tánt, mialatt kíséretével áthaladt a városon, a frank kereskedők elhalmozak arannyal és ezüsttel. Nā'ib al- Iskandarrija, a helytartó értékes ajándékot adott át a szultánnak, ugyanígy Ḥawāğa ibn abī Bakīr, az udvari kereskedő (Tāğir al-Ḥāṣṣ)”. Az ajándékok és a fényűzés nem a város tényleges gazdasági helyzetét tükrözték. Véleménye szerint, ami valószínűleg a nép véleménye is, ez a csillogó fogadás csak egyszeri tündöklő jelenség volt.

A látogatás kapcsán a város hanyatlását rögzítette. A datai szerint a városban már egyetlen iszlám vagy frank kereskedő sem élt, tény, melyet a katasztrófális igazgatásra vezetett vissza. A helytartó zsarolta a kereskedőket, az adószedők pedig a törvényre és szerződésekre való tekintet nélkül szípolozták ki őket. A frank és magribi kereskedők ennek következtében elhagyták a várost, amiből következett, hogy csupán ritkán kereskedtek európai árucikkkel.⁷ A gazdasági hanyatlás ily módon elkerülhetetlen lett.

Alexandria üzletei, akár zárva akár nyitva, üresek maradtak. Az akkori szomorú állapotok ellentétéként Ibn Iyās az Amr Ibn al-As korabeli város nagyságára, hatalmára és befolyására emlékezik.⁸ A radikális változás döntő oka felett mégis átsiklott figyelme. Nem a fogyatékos igazgatási szisztéma és az adózási alkotmány, hanem elsősorban a szultán mindenható gazdasági monopóliuma váltotta ki, idézte elő a város katasztrófális gazdasági helyzetét. A kereskedőkaravánok és a szultán manufaktúrái lehetetlenné tették mindenfajta privát kezdeményezés szabad kifejlődését. Alexandria virágzásakor a karavánkereskedelem és a manufaktúrák, melyek már akkor is meghatározták a város gazdaságstruktúráját, még nem voltak kizárólag a szultán kezében.

JEGYZETEK

1. F. C. Lane, *The Mediterranean Spice Trade*, *American Historical Review*, XLV/1940/, 581. p. u. ő. *Venetian Shipping During the Commercial Revolution*, *American Historical Review*, XXXVIII/1933/, 219–237. pp.
Lybyer, *The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade*, *Eng. Hist. Rev.* XXX, 577. p. u. ő. *The Influence of the Rise of the Turks upon the Routes of Oriental Trade*, *Amer. Hist. Assoc., Annual Report*, 1914, I, 125. p.
2. Ibn Iyās, Muh, b. Ahmed, *Badā'-i' az -zuhūr fi waqa'i 'ad-duhūr*, Kairo, 1311/H./, IV, 45–46. pp.
3. i. m. IV, 109. p.
4. i. m. IV, 359. p. V, 88. p.
5. i. m. IV, 359. p.
6. Domenico Trevison, *Le voyage d'Ontremere de Jean Thénaud, suivi de la relation de l'Ambassade de Domenico Trevison aupres du Soudan d'Egypte (1512)* ed. Charles Schefer, Paris, 1884, 207–208. pp.

7. Ibn Iyas, I, 88. p.

8. i. m. IV, 323–324. pp.

(Subhi Y. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter 1171–1517*, Wiesbaden, 1965, 471–480. pp.)

ȘERBAN PAPACOSTEA:

KAFFA ÉS MOLDVA AZ OSMÁN HÓDÍTÁSOK IRÁNYÁBAN

A Fekete-tenger gazdasági beépülése az oszmán birodalom egységébe több szakaszban zajlott le. Ezek a szakaszok a török Porta kezdeményezéseitől és az ezekre válaszoló védekező ellentámadásoktól függtek.¹

Az első szakasz Konstantinápoly elfoglalásával kezdődött, miután a szultán azt kívánta, hogy a Fekete-tengeren és a hozzá kapcsolódó területeken ismerjék el a jogait és az itt lévő országok az engedelmeskedés jeleként küldjenek neki évi adót. A három éven át tartó török hadjáratok rákényszerítették Kaffát, Theodorót, Mangupot, Moldvát, Trapezuntot, Havasalföldet és Szinopét, hogy meghajoljanak a szultán előtt; mint „adó kötelesek” évről évre megküldjék a rájuk kirótt adót. A szultán, hogy legyőzze Kaffa ellenállását, 1454-ben egy nagy tengeri hadjáratot indított a város ellen és az ostrom alatt kellőképpen megmutatta a genovaiaknak az újabban kialakult török–tátár szövetség erejét. Kaffa látta helyzetét és a következő év kezdetétől hajlandó volt adót fizetni a szultánnak. Pár hónap múlva, a Porta sürgetésére Moldva is teljesítette a szultán követeléseit, s befizette az évi adót. Az új „adó kötelesek” ellenállása kikényszerítette a harc második szakaszát, amely a Fekete-tenger ellenőrzéséért folyt.

Ennek a harcnak a kiindulópontja a Fekete-tenger régióiban a török uralom elleni trapezunti felkelés volt, amely Perzsiának és területén létrejött államoknak utat nyitott a Fekete-tenger felé. Ez a felkelés fontos pont volt az oszmán birodalom és Uzun Hasszán türkmén államának az egymás elleni harcában. Uzun Hasszán vezetésével egy olyan török ellenes koalíció jött létre, amelyhez Trapezunt, Grúzia és Szinope is csatlakozott (1460–1461); Európában ekkor támadta meg a törököket Havasalföld és Vlad Tepeș – a híres Dracula – szétverte a török seregeket az Al-Dunánál (1461–1462 telén). Az 1461. évi hadjárat azzal végződött, hogy a Fekete-tenger déli partját az oszmán birodalomhoz csatolták; a következő évben a második hadjárat eredményeként a szultán, II. Mehmet visszaállította a török pozíciókat az Al-Dunánál is.

Kaffa elveszítette Amasztriszt (Amastris) és beláthatta, hogy a török

kök ki fogják terjeszteni az érdekeiket a Fekete-tenger északi partvidékére is; így 1462-ben a lengyelek védelmét kérték és továbbá azt, hogy Moldvát foglalják bele a lengyel–török békébe.

A következő szakaszban a törökök tovább hódítottak a Fekete-tenger partvidékén és kitört a török–velencei háború (1463–1479), amellyel a történészek kellőképpen sajnos még nem foglalkoztak, pedig döntő jelentőségű volt Dél-Kelet-Európa történetében.² Ennek a szakasznak a fő jellegét az égei-tengeri hegemoniáért és a Fekete-tenger felmentéséért folytatott harc adja. Velence számára rendkívül jelentőssé vált a harc, miután 1470-ben elvesztette Negroponté-t és ugyanakkor Uzun Hasszánnak sikerült II. Mehmetet rendkívül nehéz helyzetbe hozni. Ekkor a szultánnak az egész erejét összpontosítani kellett a türkmén állam elleni harcra. Ekkor Velence azt hitte, hogy menthetetlenül kezébe került a török Porta és végső harcra készült. Miután azonban visszavette Negropontét és Morea szétvált Leszbosztól, a Szt. Márk Köztársaság uralma alá hajthatta az Égei-tengert és biztosította, hogy hajói áthaladhassanak a szorosokon: „e consequentemente fusse in liberta nostra passar suxo per el stretto et intrar in Mar Mazor a venir a Trapezonda et altri luoghi de esso (biztosítva volt a jogunk, hogy áthaladjunk a szorosokon és bejuthattunk az Azovi tengerre és járhattunk Trapezuntba és más hasonló helyekre)”.³ Miután a velencei szenátus követelesei a következőkben a Fekete-tenger északi partvidéke is belesodródott a török–velencei háborúba, Kaffa és Moldva a török hódítás áldozata lett.

Mielőtt azokat az eseményeket mutatnánk be, amelyek Kaffát és Moldvát belekényszerítették ebbe a harcba, ejtsünk pár szót a korábbi összeköttetéseikről.

A moldvai–genovai kapcsolatok legdinamikusabb korszaka a XIV. század második fele volt, amikor kialakult az a két szárazföldi út, amely közül az egyik a Fekete-tengerhez, a másik pedig az Al-Dunához vezetett. Az egyik út függőleges irányban haladt a Moldván, Maurocastrum-ot kötötte össze Lengyelországgal és Lembergen keresztül Közép-Európával és a Balti-tengerrel. Nem szükséges foglalkozni e helyen most ennek az útnak a történelmi jelentőségével, mert már ezt – I. Nistor, N. Iorga, P. P. Panaitescu, M. Małowist és J. Heers – megtette,⁴ most annak az útnak a XIV. század végi virágkorát vizsgáljuk meg, amelyet „via tartarica-nak” neveznek és Tanát és Kaffát kötötte össze Lengyelországon és a tatárok által lakott orosz területeken keresztül Lemberggel. Ez az út, amely több, mint fél évszázadig Közép-Európa és Nyugat-Európa egy részét kötötte össze a Fekete-

tengerrel – Kaffával és Tanával – a XIV. század végétől Moldván haladt át; azoknak az eseményeknek a következményeként jött létre, amelyek a század utolsó évtizedeiben Kelet-Európa politikai térképét átrajzolták. Ezen változások között a legfontosabb a lengyel–litván unió létrejötte volt (1386). A lengyel–litván törekvések, hogy kijussanak a Fekete-tengerre, súlyos problémákat okoztak Kelet-Európában. Moldva a lengyel–litván törekvésekhez csatlakozott, így sikerült elúzni területeiről a tatár maradványokat és sikeresen ellenállhatott Magyarország támadásainak.⁵ A genovaiak a Krímben tovább folytatták a tatárok elleni háborút, akik nem voltak hajlandók elismerni a genovaiak jogait a krími tengerpart ellenőrzésére. Nem csoda az a tény, hogy Kaffa és Moldva közötti első diplomáciai kapcsolatok ebben az időszakban alakultak ki és a genovai kolóniák missziói közvetlen kapcsolatban álltak a tatárok elleni harccal („ex occasione guerre de Sorcat”) mint ahogyan az 1386. évi kaffai „Massaria” jelentésből is tudjuk.⁶ Nincs lehetőségünk, hogy ennek a misszióknak a tartalmát közelebbről ismerjük, de az tény, hogy nem volt egyedülálló és bizonyos az is, hogy az érdeklődés nemcsak hadi és politikai irányú volt. A genovaiak és a tatárok között dúló harc akadályozta a „via tartarica” forgalmát; az út irányának a megváltoztatására – amelynek jó része ekkor már az ellenség kezén volt – akkor nyílt lehetőség, amikor a Duna és a Denyeszter torkolatánál olyan események zajlottak le, amelyek a genovaiaknak kedveztek. Ebben az időszakban zajlott le a lengyel–litván unió megteremtése, amelyhez Moldva is hozzákapcsolódott és amellyel ugyanakkor a moldvaiak közvetítésével a genovaiak is kontaktusba léptek. Így a „moldvai út” a „tatár út” kárára kezdi meg „kariertjét”.

Az Arany Horda szétzúzásából hasznot húzó erőknek lehetősége nyílt arra, hogy a tatár út helyett ezt az új utat vegyék használatba. A moldvai fejedelemség a Maurocastrum-ból Lembergbe vivő útnak vámszedője és Lengyelországgal együtt védője is volt. Amíg a moldvaiak a szárazföldi kereskedés biztonságával foglalkoztak, addig a genovaiak Maurocastrum és Kaffa és a többi kereskedelmi központ között biztosították a kereskedést. Az új politikai helyzet egy újabb gazdasági ténnyel bonyolódott. A kereskedelem áthelyeződése a tatár útról a moldvai útra nem volt sem teljes, sem végleges; csak egy megnyilvánulása volt a kereskedelmi utak konkurrenciájának, amely a kora középkor történetéhez általában, de a Fekete-tenger történetéhez viszont különösen hozzátartozott. Ez a tény arra készítet bennünket, hogy egy másik Közép-Európából induló, Magyarországon, Erdélyen és Havasföldön áthaladó és az Al-Dunához vezető szárazföldi útra is felhív-

juk a figyelmet, amely út a Fekete-tenger felé irányuló magyar expanziót is vezette.⁷

Ezen út fejlődése Magyarország és Genova együttműködéséből származott, abból, hogy mind a ketten harcban álltak Velencével. Az együttműködésnek első adatai 1352-ből maradtak fenn és szoros kapcsolatban álltak a Velence elleni háborúkkal.⁸ Anjou Lajos már 1358-ban birtokolt egy folyosót az Al-Dunához,⁹ amelyen keresztül kapcsolatot létesített a genovaiakkal, akik ekkor támadták meg a velenceieket Licostomonál (Kilia). A keleti árukat, amelyeket Távol-Keletről hoztak Kaffába, a genovaiak segítségével szállították tovább a Dunán; a román területeken is áthaladó ún. második szárazföldi út ezekkel a feltételekkel kezdte a létezését.¹⁰

Anjou Lajos halálával (1382) és uralmának a hanyatlásával a dunai kereskedelem virágzása megállt. Magyarország és az Arany Horda erejének a hanyatlásával létrejött új lehetőséget adott Moldvának, hogy Lengyelország segítségével tért nyerjen az Al-Dunánál. A XIV. század utolsó évtizedében Moldva ezen a területen átvette Magyarország és Havasalföld korábbi szerepét, de a dunai út továbbra is fennmaradt.

Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt a magyar–velencei konfliktusok következtében; főleg 1411 után, amikor a velenceiek restaurálták erejüket Dalmáciában; a Duna torkolatvidéke újból jelentőssé vált a magyar politikában.¹¹ A Genovával való együttműködés azáltal, hogy közvetlen kapcsolat volt az Al-Duna és Magyarország között, kiküszöbölte a velencei árukat a közép-európai piacokról, ahol a keleti és levantei áruk kereslete szükségessé vált, hogy újból használatba vegyék Anjou Lajos útját a tengerhez. Zsigmond rögeszméjévé vált, hogy a keleti kereskedelem útja a Duna völgyét szelje át, s nem lepődünk meg azon, hogy Kilia problémájára a király többször visszatért levelezésében.¹² Az 1412-es év első hónapjában Zsigmond találkozott a kaffai genovaiakkal és tudatta velük, hogy a tatárok segítségével föltámasztja a régi „mongol út”-at, amely Kinából indulván Kaffába, Kilián és a Dunán keresztül pedig Magyarországra és Németországba vezetett „prout in diebus antiquis fuisse asseritur”. Ugyanebben az évben a király azt javasolta a lengyeleknek, hogy mondjanak le a Moldva fölötti hűbér jogokról, amely a magyarok számára biztosította volna Kilia birtoklását.¹³ 1418-ban a király két keresztény lovagot bízott meg azzal, hogy szerezze meg a Genovával való együttműködést és biztosítsa a kereskedelmet Kaffából és Perából Kilián keresztül Magyarországra és Németországba.¹⁴ 1429-ben, miután Havasalföld segítségével Kiliát már egy ideje az ellenőrzése alatt tartotta, a luck-i találkozáson megpróbálta rendezni a kapcsolatait

Lengyelországgal és főleg Litvániával (Vitolddal).¹⁵ Nem tudjuk aprólékosan rekonstruálni most azt, hogy Zsigmond dunai politikája hogyan hatott a moldvai–genovai kapcsolatokra.

A magyar király dunai terve lengyel és moldvai ellenállással találkozott, pontosabban következetesek maradtak abban, hogy Magyarországot kiszorítsák az Al-Dunáról és korlátozzák a Havasalföldön át a tengerre vezető út forgalmát. Moldva és Lengyelország a saját útjának az érdekeit védte. Kilia ellenőrzéséért folytatott harc mintapéldája volt ennek a kereskedelmi versengésnek, amely az Al-Dunán áthaladó nemzetközi kereskedelmi út megszerzéséért zajlott le. A moldvai út és a dunai út versengésében, Moldva és Lengyelország, Havasalföld és Magyarország és a Zsigmondot támogató genovaiak álltak egymással szemben. 1422-ben Zsigmond a litván hercegnek panaszkodott, hogy a Moldvai vajda, Sándor (Alexandru cel Bun) megállított 12 Dunán felfelé haladó hajót és arra kényszerítette a hajósokat, hogy Maurocastro (Akkerman, Cetașea-Albă, Dnyesztrovszkij-Belgorod) felé induljanak.¹⁶ Ez az incidens bizonyítja ennek a kereskedelemnek a fontosságát és jelzi azoknak a politikai versengéseknek az irányát is, amelyek az Al-Dunánál Zsigmond uralkodása alatt lezajlottak. A király azt hangoztatta, hogy a vojvoda megszegte a dunai kereskedelem törvényeit (et naves iuxta consuetudinem hactenus introductam ire permittat).¹⁷ A kontinentális utak közötti versengést jelöli az a tény, hogy a cseh és lengyel kereskedők Zsigmond halála után azt kérték, hogy a Kilia–Kaffa utat csak ők használhassák. Véleményünk szerint erre azért került sor, hogy a keleti áruk közvetítésében Lengyelországban és Csehországban megszabaduljanak a németektől.¹⁸ Ez a Közép-Európába vezető út, a moldvai és lengyel érdekekkel szemben a magyar és genovai együttműködésnek a gyümölcse volt, amely a XV. században természetesen a genovai–moldvai viszály fő kompetense lett.

Moldva nyíltan kifejezésre juttatta Genova fekete-tengeri szerepével való elégedetlenségét. 1435-ben a Maurocastrumban megrendezett találkozón a fejedelemség segítséget kért Velencétől. A velencei szenátus úgy döntött, hogy a város hajói ezután jární fognak a „Viagium Romaniae”-ba és egy alkonzult fognak oda kinevezni.¹⁹

Moldva kezdeményezései csak részei voltak a genovai hegemoniával szembeni ellenállásnak. Ezen törekvések kiindulópontja a Theodoro Mangup fejedelemségben a cembalo-i görög lakosság felkelése volt. A felkelést a krími tatárok is támogatták és a velenceiek a bizánciakat is megnyerték, hogy a város mellé álljanak.²⁰ Moldva is ezen mozgalom mellé állt, de kifejtette

azon kívánságát is, hogy továbbra is találják meg annak a módját, hogy a genovaiak Maurocastrumba járhassanak. Pár évvel később – úgy tűnik –, hogy Genova az érdekeit újból Maurocastrumba helyezte.

1448-ban a doge és az „Officium Provisionis Romanie” úgy döntött, hogy nagy jutalmat adjanak Antonius de Francis Jula-nak „azokért a dolgokért, amelyeket Antonius maga Maurocastrum dolgában tett” (pro benegestis ipsius Antonii in partibus Moncastri).²¹ Úgy tűnhet, hogy a genovaiak és a moldvaiak megegyeztek egymással. Azok a megtorlások, amelyeket 1444–1453 között a genovai hatóságok indítottak Moldva ellen, a genovai birtokok meglétét bizonyítják.²² Magyarország 1448-ban újból elfoglalta Kiliát és helyőrséget helyezett a városba, amely ott maradt 1465-ig.²³ Konstantinápoly elfoglalása lehetőséget adott Moldvának, hogy szembe szálljon a genovaiakkal, miközben a fekete-tengeri helyzet egyre kiritikusabbá vált. 1454–55 között Maurocastrum lakói azáltal, hogy elfoglalták a Dnyeper torkolatánál levő Lerici kastélyt, nemcsak a Senarege testvéreknek ártottak, akik a kastélyt birtokolták, hanem magának Kaffának is.²⁴ A Senarege testvérek 1484-ig változatlanul szem előtt tartották a lerici-i kastély visszaszerzését. Moldva 1462-ben megkísérelte, hogy visszafoglalja Kiliát,²⁵ ami a kaffaiaknak sem nyerte meg a tetszését. A dolog újbóli – ezúttal sikeres – kimenetele súlyos viszályt okozott a moldvai–genovai kapcsolatokban. Ezek a problémák szembe állították Moldvát Kaffával és rákényszerítették a genovaiakat, hogy a krími tatárok támadásait Moldva felé tereljék, de közben a vojvoda is intézkedett, hogy szembeszálljon a genovaiakkal.²⁶ A dunai út, amelyen Kilia volt a kulcs, elmérgesítette a moldvai–genovai viszonyt a Fekete-tengeren.

Nem kellett azonban más, mint az, hogy II. Mehmet elfoglalja Kaffát; s ezek az ellenségeskedések megszűntek. Ezek az új viszonyok összefüggték a moldvai vajda azon terveivel, hogy a török ellen indul; azonban elfelejtette előbb teljesen rendezni a viszonyát Magyarországgal és Genovával.

1474 szeptemberében a kaffai konzul értesítette a Saint Giorgio bankot, hogy a Moldvával való kereskedés előnyös és újból szabadon szállíthatnak árukat az országon keresztül.²⁷ Sajnos ezek a kísérletek, hogy Kaffa és Moldva kibéküljön, csak annyiban voltak eredményesek, amennyiben a szultán megengedte.

Az országa és a Fekete-tenger felett kiteljesedő török veszély miatt Nagy István vajda (Stefan cel Mare, 1457–1504), akinek a török ellenes hősi harcai miatt nagyá tették a nevét a kortársak, bekapcsolódott Velence és Uzun Hasszán oldalán a török ellenes háborúba. 1473 végén, miután

megölte a török barát havasalföldi herceget, az Al-Dunánál kiújultak a harcok. A szultán, miután befejezte a Velence elleni háborút, a ruméliai sereget Moldva ellen küldte. A vaslui-i győzelem megmutatta egész Európában a moldvaiak hadi erejét, s hogy a harc az Al-Dunánál és a Fekete-tengeren tovább fog folytatódni.

A török vereség után Nagy István vajda arra törekedett, hogy Kaffát is bevonja a török ellenes szövetségbe.²⁸ De a felhívásai hatás nélkül maradtak, mert Kaffa távol tartotta magát attól, hogy bármivel is provokálja a szultánt; mindezek ellenére sikerült azonban a török befolyást a Krímben gyöngíteni, mert a török barát Theodoro–Mangup eltávolítása után, helyére a török ellenes politikát folytató testvérét tették.²⁹ Így a kaffaiak azt remélték, hogy befolyásolhatják a krími kánságon belül folyt hatalmi harcot.

A Fekete-tenger északi partvidékéért folytatott harc erősödése kihatót a krími kánság belső életére; a kaganátus belső egysége megingott. Két egymással szemben álló csoport alakult ki: az egyiket Mengli Giray vezette, aki mindenképpen együttműködött Lengyelországgal és Kaffával; a másik csoport vezetője Eminek volt, aki a törökök felé hajlott.³⁰

Kaffa minden óvatossága ellenére rá lett kényszerítve arra, hogy egy ellenséges erő ellenőrzése alá kerüljön. A kaffaiak a török barát Emineket teljesen meg akarták semmisíteni, ez lehetőséget adott Mengli–Giráynak, hogy embereivel együtt a kaffaiak védelmét kérje.³¹ A genovaiak lengyel királyhoz intézett segítség kérései megválaszolatlanul maradtak. A lengyel király nem nyújtott segítséget a krími vazalusának. A helyzet Kaffában akkor kezdett súlyossá válni, amikor 1474-ben a török ostrom alatt a városon belüli „nem latin” lakosság felkelt a latinok ellen: „... az ötödik napon miután a görögök és az örmények, ezen helynek a lakói felkeltek a latinok ellen, akik náluk kevesebben voltak, azt követelték, hogy beszélhessenek a város vezetőivel, mert ha nem, akkor megölik a kaffai latinokat.”³² Ezután a helyzet a genovaiak számára reménytelenné vált és így Kaffa az oszmánok előtt kapitulált. A szultán nem maradt háládatlan, a görögöket és az örményeket kiváltságokkal jutalmazta.

Ezután a Fekete-tenger északi partvidékén csak a két moldvai vár (Kilia és Maurocastrum) maradt meg, ahol a velenceiek és a genovaiak még uralkodhattak. A szultán a következő évben (1476) hadjáratot vezetett Moldva ellen, amelyben a tatárok is segítettek. Velencében nagy érdeklődéssel követték a Fekete-tengeri eseményeket. A török–tatár szövetségnek a veszélyét megértették Kaffa elestének a másnapján: „Kaffa elfoglalása a legfontosabb bizonyítéka a török–tatár szövetségnek”, mondta a milánói

hercegnek egy informátor.³³ Ezután 1476-ban Moldva egy új szövetséget próbált létrehozni. A szultán megdöbbenésére az ország nem térdepelt le a kettős (török–tatár) szövetség előtt. A krími tatárok az Arany Horda területein keresztül ostromolták Moldvát, de nem tudtak nagy eredményeket elérni. Moldva erősen ellenállt és az országra törő ellenség nem egyszer magyar hátvéd csapatokkal találta szemben magát. II. Mehmet is visszavonult az 1476. évi hadjáratától anélkül, hogy célját elérte volna.

István vajda megértette, hogy milyen lényeges változást hozott Kaffa eleste. Megpróbálta megmenteni és megvédeni a moldvai pozíciókat az Al-Dunánál és a Fekete-tengeren. Hogy a törököt kiűzzék Kaffából és környékéről, István vajda azt javasolta, hogy „én azt mondom, hogy minden erővel tartuk meg a kezünkben lévő erődöket, mert így a törökök elveszíthetik Kaffát és az egész Krímet”.³⁴ Velence erejéből kifogyva 1479-ben békét kötött a szultánnal. A moldvai vajda nem követte Velencét és továbbra sem mondott le a két jelentős tengerparti váráról (t. i. Kilia és Maurocastrum).

Legutoljára Moldva és Genova érdekei találkoztak abban, hogy megváltoztassák a helyzetet, amely a török hódítás következtében a Fekete-tengeren létrejött. Előnyös lehetőség akkor kínálkozott, amikor Európában az Otranto visszafoglalására keresztes hadjáratra készülődtek, másodszor pedig, amikor II. Mehmet meghalt és ennek következtében a szultán ellen mind belülről, mind külső hatalmaktól nagy támadás készülődött.³⁵ Természetesen nem vesztették szem elől a Fekete-tenger és az Al-Duna vidékét. Moldva újból megtámadta a törököket a Dunánál, miközben a genovaiak kihasználva az új helyzet okozta lehetőségeket, megpróbálták visszaszerezni az elvesztett tengeri pozícióikat. Diplomáciai lépéseket tettek a krími tatárok felé, akik már belenyugodtak abba, hogy nem birtokolják többé Kaffát, és úgy tűnt, hogy beleegyeznének egy genovai restaurációba; ugyanúgy diplomáciai lépéseket tettek a lengyel király felé is, akit megkértek, hogy kapcsolódjon be a török ellenes mozgalomba.³⁶ A genovai ágensek nem vesztették szem elől a moldvai eseményeket sem, közölték Genovával. „Stephanus vayvoda facit maximum exerdium” (1481 szept.)³⁷

A tervezett fekete-tengeri genovai akcióból 1481-ben nem lett semmi. De a genovaiak három év után sem vesztették el azt a hitet, hogy újból kereskedni fognak a tatárokkal és a lengyelekkel.³⁸ Ilyen helyzetben a Porta úgy döntött (annak ellenére, hogy II. Bajezid békeszerető volt), hogy meggyorsítja Kilia és Maurocastrum elfoglalását. Kaffa esete ismétlődött meg kis eltérésekkel. 1484 júliusában a török flotta az Al-Dunához hajózott, miközben a szultán által vezényelt szárazföldi hadak Kilia előtt táboroztak.

A tatárok teljesítették küldetésüket: megérkeztek nagy számban és körülvették a két várat, hogy megakadályozzák a külső segítséget. Lengyelország hűséges maradt régi politikájához; nem lépett közbe s a két vár megadta magát. Az egyik pár napi ostrom után, a második pedig ellenállás nélkül.³⁹ Kilenc év után a genovai Kaffa és a tengeri Moldva ugyanazon kezekbe kerültek.

JEGYZETEK

1. Brătianu, G. I.: *La mer Noire. Des origines a la conquête ottomane*, München, 1969. 314–328. pp. Papacostea, Ș.: *Vorherrschaft des Osmanischen Reiches im Schwarz-meergebiet (1453–1484)*, kéziratban.
2. Babinger, F.: *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, h. n. 1957, 335–547. pp. Lopez, R. S.: *Il principio della guerra veneto-turca nel 1463*, *Archivo veneto*, 64, 1934, 45–131. pp.
3. Cornet, E.: *La guerre dei Veneti nell'Asia 1470–1474*, Venezia, 1856, 80. p.
4. Nistor, I.: *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912, 7–23. pp. Iorga, N.: *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, Paris, 1924, 87–110. pp. Panaitescu, P. P.: *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age*. *Revista istorică română* III, 1933, 172–193. pp. Małowist, M.: *Kaffa kolonia gencueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Warszawa, 1947, 59–64. pp. Heers, I.: *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, 383–384. pp.
5. 1387-ben I. Péter vajda elismerte a lengyel királyok hűbérjogát Moldva felett.
6. Musso, Giangiacomo: *Note d'archivio sulla „Massaria” di Caffa*, Genova, 1968, 22 és 27. p. Papacostea, Ș.: *Aux débuts de l'État moldave considérations en marge d'une nouvelle source*, *Revue Roumaine d' Histoire*, XII, 1973, 1, 141–142. pp.
7. Iorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, 95–104. pp.
8. Balard, M.: *A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria a Constantinople (1351–1352)*, *Travaux et memoires* IV, 1970, 448–449. pp. Hóman, B.: *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, Roma, 1938, 172–173. pp.
9. Először Anjou Lajos adta azt a jogot a brassóiaknak, hogy szabadon járhatnak és kereskedhetnek a Dunáig.
Zimmermann, Fr. – Werner, C. – Müller, G.: *Ukrundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt, 1897, 152–153. pp.
10. *Diplomatarium veneto-levantinum*, II, Venezia, 1889, 58–59. pp.
11. Heimpel, H.: *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII, 1930, 145–156. pp. Brătianu, G. I.: *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, 120–121. pp. Stromer von Reichenach, W.: *König Siegmunds Gesandte in den Orient*, *Festschrift für Hermann Heimpel*, II, Göttingen, 1972, 591–609. pp.
12. Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, 155. p.

13. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor 1346–1450, I, 2, București, 1890, 484. p.
14. Regesta Imperii, XI: Die Urkunden Kaiser Sigmunds 1410–1437, I, ed. W. Altmann, Innsbruck, 1896, 203. p. n° 2857.
15. W. Stromer von Reichenach, König Siegmunds Gesandte in den Orient, 597. pp. Codex epistolaris Vitoldi m. ducis Lithuaniae (1376–1430), ed. A. Prochaska, Cracovie, 1882, 823, 835–836. pp. (Monumenta Medii Aevi res gestas Poloniae illustrantia, VI.)
16. „Praeterea venerunt nobis huc scripta qualiter woyewoda Moldwanus certa obstacula posuerit ad Danubium ubi mare intrat et inibi fustes fixerat, sic quod naves ascendere non possunt Danubium, immo nuper duodecim naves illos fustes in ascensu attingentes coacte sunt retrocedere ac portuum suum Albe una submersa intrare...”; Codex epistolaris Vitoldi m. ducis Lithuaniae (1376–1430), ed. A. Prochaska, 860. p.
17. u. o.
18. W. Stromer von Reichenach, König Siegmunds Gesandte in den Orient, 608. p.
19. Papacostea, Ș.: Venise et la Pays Roumains au Moyen Age, Venezia e il Levante fino al secolo XV, Firenze, 1973, 601–602. pp.
20. Brătianu, G. I.: La mer Noire des origines á la conquête ottomane, 306–307. pp.
21. Bănescu, N.: Vechile legături ale țarilor noastre cu genevezii, Închinare lui Nicolae Iorga, Cluj, 1931, 35. p.
22. Iorga, N.: Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III. București, 1897, 16–21, 27–30, 31. pp.
23. Papacostea, Ș.: La Moldavie Etat tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455–1456, Revue Roumaine d'Histoire, XIII, 1974, 3, 453. p.
24. Vigna, A.: Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria di S. Giorgio (MCCCLIII–MCCCLXXV) vol. I. Genova, 1868, 307–309, 343. pp. Iorga, Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III, 32–36. pp.
25. Vigna, Codice diplomatico..., III, 468–470. pp.
26. Iorga, Acte și fragmente..., III, 42–45. pp. Vigna, Codice diplomatico..., II, 724–725, 731, 867–868, 885. pp. Musso, G. G.: Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa centro-orientale nell'ultimo medio evo, Rivista Storica Italiana, 83, 1971, 1, 135. p.
27. „Cum domino Stephano Vaivoda opperamus firmare pacem cum eo ita et taliter quod per totum suum territorium omnes nostri secure possint trafficare et speramus ab eo avere satisfacionem damnorum nostrorum...” írta a kaffai genovai korzului Antoniotto de Gabella; Iorga, Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III, 51–52. pp.
28. Vigna, Codice diplomatico..., III, 194–195. pp.
29. Vasiliev, A. A.: The Goths in the Crimea, Cambridge, Massachusetts, 1936, 244. pp. Vasiliu, Y.: Sur la Seigneurie de „Teodoro” en Crimée au XVe siècle á l'occasion d'un nouveau document, Mélanges de l'Ecole roumaine en France, IX, 1929, 333. p.
30. Małowist, Kaffa kolonia genueńska na Krymie i problem wshodni w latach 1453–1475, 312–327. pp. Inalcik, H.: Yeni vesikalara göre Kirim Hantığının Osmanlı tabiligine girmesi ve ahidname meselesi, Belleten, VIII, 1944, 204–206. pp.

31. Vigna, Codice diplomatico ..., III, 236–237. pp.
32. u. o.
33. Monumenta Hungariae Historica, Acta ex terra, V, Budapest, 1877, 271. p.
34. Bogdan, I.: Documentele lui Ștefan cel Mare, II, București, 1913, 346. p.
35. Papacostea, Ș.: Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanisches Reiches im Schwarzmeergebiet (1453–1484) kéziratban.
36. Sanguinetti, A. – Bertolotto, G.: Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino, Atti della Società Ligure di Storia Patria, 28, 1898, 569–578. pp. Acta et diplomata graeca res graecas italasque illustrantia, III, ed. Fr. Miklosich et J. Müller, Vindobonae, 1865, 287–288. pp. Grasso, G.: Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco, Giornale Ligustico, 6, 1879, 366–367, 409–414, 419, 482. pp.
37. Grasso, G.: Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco, 484. p.
38. Wincentego de Dominico listy o Polsce pisane do Senatu genueńskiego r. 1483–1484, Biblioteka Ossolińskich, Poczet nowy, II, Lwow, 1863, 338–344. pp. Musso, G. G.: Le ultime speranze dei Genovesi per il Levante: ricerche d'archivio, La Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed età moderna, Studi e ricerche d'archivio, Genova, 1974, 3–39. pp. (Publicazioni dell' Instituto di scienze storiche. Università di Genova, I.)
39. Kilija és Maurocastrum török hódításáról, Iorga, N.: Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, București, 1899, 155–164. pp. Beldiceanu, N.: La conquête des cites marchandes de Kilija et de Cetatea Albă par Bayazid II, Südost-Forschungen, 23, 1964, 36–90. pp. u. ő. La campagne ottomane de 1484, Revue des études roumaines, 5–6, 1960, 67–77. pp.

Caffa et la Moldavie face a l'expansion ottomane în: Colocviul romano-italian. „Genovezii la Marea Neagră în secole XIII – XIV.”, ed. Ștefan Pascu, București, 1977, 138–155. pp.

RALPH MELVILLE:

AZ OSZTRÁK FÖLDBIRTOK ÉS A CSEH NEMESSÉG VORMÄRZ IDEJÉN

[Előadás a MTA Történettudományi Intézetében 1979. novemberében]

Bécsnek Murat csapatai által 1805-ben történt megszállása, Austerlitz és az ugyanazon év decemberében megkötött pozsonyi béke után Ernst Graf Hoyos alsó-ausztriai földesúr a következőket írta.

„Ha mégegyszer ellenség tör országunkra, vagy ha elveszítjük tartományi alkotmányunkat, akkor megszűnik az összes feudális jog és mindeki ekéje és jószága jövedelméből fog élni.”

Hoyos, az ország egyik legaktívabb nemesi „vállalkozója” itt a földbirtokrendszer és az osztrák rendek végső válságára reflektált, melyet kívülről-beülről fenyegetve látott. Úgy tűnt, hogy a feudális rendszer, mely ezúttal még életben maradt, – akár háború, akár forradalom vagy éppen reform által – feltartóztatthatatlanul halad a polgári magántulajdonra való redukálás útján.

A rendi alkotmányok és a legfontosabb feudális jogok végleges felszámolásáig persze még több mint negyven év telt el Ausztriában. Napóleon és bajor szövetségesei a birodalomnak csak egy kisebb részét tartották megszállva: Tirolt, Vorarlberget, valamint Salzburgot, az Inn vidékét és az illir tartományokat. És valóban, ezeken a területeken a patrimoniális igazgatás és részben a rendi alkotmányok is egyszer és mindenkorra megszűntek.

A birodalom legtöbb tartományában viszont Ausztria hatalmi és társadalmi rendjének a hagyományos földbirtok(rendszer) meghatározó eleme maradt. *Először is:* a régi jog szerint továbbra is a földbirtok képezi a rendi képviselőt, a rendi gyűlések alapját (a két főhercegségben, a cseh tartományokban, Stájerországban és Karintiában). *Másodszor:* az államigazgatás szerve maradt, sőt bizonyos értelemben a legfontosabb szerve, mert ahogy ezt egy korabeli igazgatási tankönyv kommentálja, „a földbirtokos állt legközelebb a birodalom alattvalóihoz és az ő feladata a törvények végrehajtásának közvetlen ellenőrzése”. Mint úriszék és a felsőbbiséget képviselő hatóság gyakorlatilag a közigazgatás minden ágába beleszólt.

Harmadszor és nem utolsósorban a földbirtok gazdasági szervezet volt, a földesúri jövedelmek forrása, származzanak ezek akár a földesúri gazdaság-

ból, robotból avagy birtokváltózási illetékből (laudémiák, és mortuáriák), tizedből vagy bármi másból. A földbirtok ezért mind üzemgazdasági, mind népgazdasági vizsgálódásoknak tárgya.

A „hatalom gyakorlásának” és „a gazdaságnak” összekapcsolódása – ebben látjuk még végső formájában is a földbirtok meghatározó strukturális vonását a terézianus-jozefinista reformok után. Ez a tradicionális komponens még a Vormärz idején is. De helytelen volna a Vormärz korabeli osztrák földbirtokot általánosságban olyan fogalmakkal meghatározni, mint – „modern kor előtti”, „régie európai”, „feudális”. Mindenesetre, Ausztriának legalábbis bizonyos vidékein, a földbirtok a piaci társadalmak kialakulásának, a „racionális mezőgazdaságnak” a piaci termelés érdekében történő kiszélesítésében, az agrárkapitalizmusnak, a korai iparosításnak és ezzel együtt az ipari kapitalizmus elterjesztésének élvonalában haladt.

Míg az osztrák földbirtokra vonatkozó kutatások az újkor elejéig, a XVIII. század végéig terjedő időszakokkal kapcsolatosan már meglehetősen differenciált eredményekhez jutottak (Josef Petrán, Jozef Válka, Helmuth Feigl), addig a XIX. század első felének földbirtokrendszeréről igen keveset tudunk. A XIX. századi gazdaság történetével foglalkozó kutatások csak néhányat tanulmányoztak a jóval több mint száz kiemelkedő egykori csehországi gazdasági archívumból. Olyan fontos problémákat, mint a földbirtok tehermentesítése 1848 után a földbirtok mikroökonómiai szintjén, még nem tárgyaltak meg. Ezért nincs például megbízható válasz arra a kérdésre, hogy hogyan használta fel a nemesség a földbirtok tehermentesítéséből származó tőkét. Általában véve messzemenően hiányoznak az alapvető elképzelések arról, hogy milyen volt a földbirtok struktúrája, funkciója és dinamikája II. József uralkodásának évtizedeiben és egészen a földbirtokot megszüntető 1848-as forradalomig. Ez vonatkozik mind gazdasági, mind politikai szempontból annak lényegi vonásaira és fejlődésére.

1. Próbáljunk meg mindenekelőtt képet alkotni a Vormärz-korabeli ausztriai uradalom, birtok térbeli struktúrájáról, s a birtokból származó jövedelem nagyságáról:

Első összevetés:

Míg Karintia klagenfurti körzetében a dominiumok (melyeknek magyar megfelelője az allódiium) csak kb. 20 %-át teszik ki a megművelt területeknek, addig alsó-ausztriában 26, Morvaországban több mint 35, Csehországban majdnem 42, Galiciában pedig megközelítőleg 50 %-ot.

A legszélsőségesebb területi különbségek a legértékesebb földek, a

szántók tekintetében mutatkoztak: az uradalmi szántók Felső-Ausztriában a megművelt területeknek csak 0,6 %-át, Stájerországban csak 2,3 %-át, Alsó-Ausztriában 4,3 %-át, Csehországban viszont 12 %-át tették ki.

Csehországban a dominiumok területe kb. kétszer akkora volt, mint Felső-Ausztriában és Stájerországban. A két végetet ebből a szempontból az egymással szomszédos Csehország és Felső-Ausztria jelenti: Csehországban egy átlagos földbirtok uradalmi szántói több mint negyvenszer akkorák voltak, mint Felső-Ausztriában.

Hasonlítsuk össze ezeket a tényeket a népességstatisztikai adatokkal, vizsgáljuk meg a nemesség arányát a Vormärz Ausztriájának összlakosságán belül.

A tizenhét éven felüli férfi nemesek száma 1846-ban Csehországban 2275, Morvaországban pedig 1100. Ez azt jelenti, hogy a nemesség aránya az összlakossághoz viszonyítva 0,1 %. A főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban legalább kétszer ekkora ez a szám, Galiciában kb. tízszerese, Magyarországon és Erdélyben pedig több mint 100 000 nemes volt, arányuk 5 %, azaz ötvenszerese a csehországinak.

A cseh tartományokban a földbirtokos nemesség a XIX. században igen szűk réteget képviselt. Mivel a nemesség aránya az összlakosságon belül itt volt a legkisebb, a dominiumok területének aránya viszont az összterületekéhez viszonyítva a legnagyobb, a következő megállapítást tehetjük: A cseh tartományokban nem volt széles közép- és kisnemesi réteg, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. Leegyszerűsítve ez annyit jelent, hogy Csehországban nem voltak dzsentrik.

2. Nem kevésbé tanulságos összehasonlítani a földbirtokok térbeli alakját és szerkezetét az osztrák tartományokban:

A cseh tartományokban a birtokok általában zárt tömböt alkottak. Ritka volt a különböző dominiumok, exklávék és „részfalvak” jobbágyainak keveredése. A cseh—morva földbirtoknak erre a messzemenő zártságára meggyőző bizonyítékokat találunk *Csehország és Morvaország* Vormärz-korabeli nagy topográfiai—statisztikai leírásaiban: ezek a tartományt birtokokra és uradalmakra osztják fel százalék alatti sajátos monográfikus leírások sorát adják minden egyes dominiumról, annak határaitól, ingóságairól, helységeiről és jobbágyairól. Az egyes uradalmak és körzetek korabeli kartográfiai ábrázolásain, melyeken az uradalmak határainak hálózatát is jelölik, jól felismerhető a cseh tartományok földbirtokainak térbeli zártsága. Alapvetően más volt a helyzet a főhercegségekben és Belső-Ausztriában. Itt az egy uradalomhoz tartozó jobbágyok általában több helységben elszórtan, más ura-

dalmak jobbágyaival együtt éltek. Alsó-Ausztriában pl. egyetlen uradalom sem alkotott zárt körzetet. Ritkán tartozott egy egész helység egyetlen földbirtokhoz. Az uradalmak nagyságát itt egészen a Vormärz koráig csak a jobbágyok számán lehetett mérni, az uradalom térbeli kiterjedését azonban lehetetlen volt megállapítani. A Vormärz-korabeli topográfiák a tartományt nem uradalmak, hanem inkább községek szerint osztják fel. Ezen uradalmak térképészeti ábrázolása térbeli szétforgácsoltságuk miatt még az új módszerekkel is nehezen oldható meg és még ma is áttekinthetetlenek.

3. Szoros összefüggés figyelhető meg az uradalmak térbeli szerkezete és nagysága, valamint a földesúr közéleti–jogi funkcióinak gyakorlása közt. A cseh tartományokban ezek a funkciók egy kézben koncentráálódnak. Jól behatárolt birtokukon a földesurak minden lehetséges feudális jogukat gyakorolták: a politikai igazgatást, a civil jogszolgáltatást, a védnökséget, az adóbehajtást és a katonai igazgatást. Saját területükön a szó legtágabb értelmében vett igazgatási monopóliummal rendelkeztek. Jogosan állapította meg egy Vormärz-korabeli szakember:

„Egy cseh jobbágynak ritkán akad dolga idegen birtok kancelláriáján.”

A jobbágy saját földesurának volt alárendelve a földesúri, tartományi, közjogi ügyeket illetően.

Ezzel szemben a főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban a földbirtok széttagoltsága és gyakran meglehetősen csekély méretei súlyos akadályt jelentettek a közigazgatás és a jogszolgáltatás számára. Az államigazgatás a XVIII. század közepe óta arra törekedett, hogy a földbirtok kaotikus szerkezetével szemben a közigazgatásban megvalósítsa a „területiség elvét”. A legfontosabb funkciókat néhány erre kiválasztott földesúrra ruházta, akik most már egy nagyobb, zárt körzetben gyakorolták a közigazgatást, más földesurak jobbágyaival szemben is. Természetesen többnyire ez sem volt elég ahhoz, hogy az összes közigazgatási funkciót egybefoghassák. Így annak különböző ágazatait különböző uraknak vetették alá. Ezen reformok eredménye a kompetenciák újabb szétforgácsolódása lett. Ezt a Vormärz idején a következőképpen fogalmazták meg igen találóan – először az urak szemszögéből:

„Ezek szerint itt Ausztriában a közügyek ellátása tekintetében vannak: a birtok, a tartományi törvényszék, a helység vagy falu, az összeírás és a körzet ügyével foglalkozó uraságok; és ezen uraságok mindegyike egy, több, vagy az összes funkciót gyakorolja.”

Ugyanez a jobbágy szemszögéből:

„Az ausztriai jobbágy házáat és személyét illetőleg általában saját tulajdonképpen földesúrhoz tartozik. A robot, a tized, a szolgálat és a tartományi adók,... az összeírás, a rendőrség vagy a helyi ügyek tekintetében viszont több mint tíz másik uraságnak lehet alárendelve.”

Amennyiben az államigazgatás célja a főhercegségekben és Belső-Ausztriában bevezetett reformokkal az volt, hogy előkészítse a területi illetékességek elkülönítését, úgy nyilvánvaló, hogy amit ennek érdekében tett, az nem volt elegendő. Éppen ezekben a tartományokban több mint kétséges volt, hogy vajon a hagyományos földbirtokrendszer összeegyeztethető-e a modern közigazgatás racionális elveivel, melyekre egy olyan európai nagyhatalomnak, mint Ausztria szüksége volt.

Egyelőre tehát a következőket szögezhetjük le: nagyság, térbeli elrendeződés, valamint közigazgatási funkciók tekintetében a Vormärz-korabeli Ausztriában a földbirtok két fő típusa különíthető el. Az első a cseh tartományokban (és Galiciában) dominál. Itt a földbirtokok átlagosan nagyobbak, az urasági birtokok és szántók aránya nagyobb, térbeli zártság, területi strukturáltság jellemzi és az, hogy minden földesúri funkció egy kézben, az uraságban összpontosul.

A másik típus van túlsúlyban a két főhercegségben és Belső-Ausztriában. Itt a földbirtokok átlagosan kisebbek, az uraság kezelésében lévő birtokok és főleg a szántók aránya jóval kisebb, káotikus térbeli széttagoltság jellemzi és végül – a terenziánus-jozefinista reformok óta – az illetékességek szétforgácsoltsága az elsőfokú közigazgatási szférában.

4. Ezzel elérkeztünk a második problémakörhöz, a Vormärz-korabeli osztrák földbirtok gazdasági struktúrájához és dinamikájához. „Hatalom” és „gazdaság” hagyományos összefonódottsága következtében ez nagymértékben meghatározta a földbirtokon alapuló közigazgatási rendszer hatékonyságát.

A földbirtok középpontjában a cseh tartományokban (és Galiciában) a többnyire nagy, nem ritkán hatalmas uradalmi gazdaság (Gutsbetrieb) állt, melyhez több tanya vagy majorság tartozott. Innen származott a földesúri bevételek messze túlnyomó része. Konkrét vizsgálatok tanúsága szerint egy cseh földbirtok esetében az uradalmi gazdaság nettóbevételeiből származik a földesúri jövedelem több mint 50 százaléka. Ehhez járul még a jobbágyi robot értéke további kb. 30 százalékkal. Ehhez képest az egyéb bérleti díjak, jobbágyi adók, köztük elsősorban a paraszti tulajdonra vonatkozó tulajdonváltási illetékek (laudémiák, mortuáriák) és a tized alig több, mint 10 százalékot tesznek ki.

A szláv tartományoknál lényegesen kisebb szerepe volt az uradalmi gazdaságoknak Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban és Karintiában, ahogyan ezt már az uradalmi birtokok nagysága is mutatta. Felső-Ausztriában gyakorlatilag általában nem léteztek agrárstruktúrájú magángazdaságok, itt legfeljebb extenzíven megművelt „erdőbirtokok” voltak. A robot is kb. egyharmad résszel kevesebb volt. A földbirtokos számára a legfőbb jövedelmi forrást éppen a jobbágyi adók és illetékek jelentették, melyek a jobbágyot saját gazdaságában terhelték meg: a tizedből (5 %), a mortuáriákból (5 %), és a laudemiákból (5 %). Az, hogy mint fentebb említettük egy birtok értékét a jobbágyok száma szerint határozták meg, ebből a szemszögből nagyon praktikusnak és ésszerűnek tűnik. Érthető, hogy a földesúr birtoka ügyeinek irányításával szívesebben bízott meg jogászokat: a jobbágyi adókra való igényének biztosítása döntő jelentőséggel bírt feudális jövedelmi szempontjából. A cseh birtokok élén „*gazdasági igazgatók*” álltak, köztük a birodalom legnevesebb agrár-specialistái.

Az osztrák földbirtok gazdasági *struktúrájának* és a földesúri jövedelmeknek, mint háttérnek ismeretében kell most már a Vormärz-korabeli osztrák földbirtok gazdasági *dinamikáját* megvizsgálnunk. Két folyamatnak volt döntő jelentősége ebben az időszakban: a „racionális mezőgazdaság” előretörésének és a korai iparosításnak.

A mezőgazdasági termelés intenzívebbé tétele, amely Ausztriában valamivel a 18. század közepe után kezdődött, eleinte hosszú ideig a háromnyomásos gazdálkodás keretében, annak módosítása, nevezetesen a parlag jobb kihasználása (lóheretermesztés) által történt. A 19. század fordulóján kezdődött meg aztán az a folyamat, melynek során túlléptek a régi gazdálkodási módszeren és áttértek az intenzívebb vetésforgóra – ezeket az eljárásokat nem szükséges részletesen bemutatnom. A mi szempontunkból annak van döntő jelentősége, hogy ez a folyamat eleinte, sőt egészen a 19. század közepéig Ausztriában még szinte kizárólag a nagy uradalmi gazdaságokban ment végbe, a paraszti gazdaságokat ezzel szemben a Vormärz idején még alig érintette: a mezőgazdaság modernizálásának úttörői Ausztriában a nagy uradalmi birtokok voltak. Ezzel egyben arra is utaltunk, hogy ez a folyamat a század közepéig lényegében a cseh tartományokra korlátozódott.

Csehországban a negyvenes években az uradalmi szántóknak több mint egynegyedét már különböző vetésforgó-rendszerekkel művelték meg. Cseh- és Morvaország több mint negyven cukorgyára a birodalom nyugati felében 1844-ben gyártott cukornak 94 százalékát termelte. Hasonló volt a helyzet a burgonyatermelésben is. A burgonyatermés egynegyed részét a

szeszfőzdekbe szállították. Ezek a szeszfőzdek jelentették túlnyomórészt nemesi tulajdonosaik számára az egyik legfőbb bevételi forrást.

Ezzel szemben a két főhercegségben és Belső-Ausztriában a vetésforgó-rendszer csak nagyon elszórtan mutatható ki. Alsó-Ausztriában – ahogy erre egy kortárs rámutat – „a föld megművelése még mindig a régi, háromnyomásos módon, a fekete ugar szorításában történik... A hármasszám itt megmaradt vastörvénynek.” Ezekre a megmerevedett viszonyokra való tekintettel a Vormärz-korabeli Felső-Ausztria mezőgazdaságát joggal nevezhetjük „stagnálóknak”. Ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a stagnálás döntő részben az uradalmi gazdaságok igen csekély számára vezethető vissza.

A földesúri jövedelmek alakulására nézve ebből a következő dolgok adódnak: a két főhercegségben és Belső-Ausztriában a feudális bevételek alig növekednek, vagy legalábbis nem a mezőgazdasági termelés intenzívebbé válása által. A földesúr fő jövedelmi forrását itt a paraszti gazdaság jelentette, ezt viszont a „racionális mezőgazdálkodás” a Vormärz idején még messzemenően érintetlenül hagyta. A cseh tartományokban a földesúr fő jövedelemforrását jelentő magángazdaságban a termelés sokkal intenzívebbé vált, ez pedig kétségkívül a földesúri bevételek emelkedését vonta maga után.

A Vormärz-korabeli földbirtok *iparosítása* nem korlátozódott az első mezőgazdasági iparágakra, mint a cukorgyárak és a szeszfőzdek. Ez ott válik leginkább nyilvánvalóvá, ahol a földbirtok mellett természeti kincsek is vannak, vagyis mindenekelőtt a szén- és fémbányászatban és a kohászatban, melyek a Vormärz idején elszakadtak az iparosodás előtti tradícióktól. A cseh tartományokban – akárcsak Sziléziában – az ércbányászatban és a kohászatban a földbirtokos nemességnek a Vormärz idején még szinte „monopolhelyete” van. Földbirtokkal nem rendelkező bankárok és vállalkozók Csehországban 1846-ban a vasgyártásnak mindössze 9 százalékát tartják kezükben, míg a nemesség a 65 százalékát. Közben a kereslet gyors növekedése és a kohászati technika fejlődése következtében a termelés gyors növekedésnek indult: az 1815-ös évhez viszonyítva 1830-ig 200, 1840-re több mint 300, 1846-ra pedig majdnem 400 százalékra nőtt. Hasonló volt a helyzet Morvaországban, 1842-ig. Később persze a földbirtokkal nem rendelkező tulajdonosok aránya igen rövid idő alatt 7-ről 43 százalékra emelkedett – ez mindenekelőtt azzal van összefüggésben, hogy a vasútépítkezéssel (északi vasútvonal) kapcsolatban a bécsi Rotschildek kezébe került az Olmutznél levő Witkowitz Acélművek.

A cseh és a morva kohászati iparral jelentőségében csak a stájerországi és a karintiai ércbányászat és vasipar vehető össze. De ezekben a tartományokban a földbirtokos nemességnek viszonylag kisebb szerep jutott.

Anélkül, hogy itt részletesebben belemennénk a cseh tartományokban koncentráló dott szénbányászat tárgyalásába – a földbirtokos nemesség Csehországban (1848) a barnaszénbányászat 80, a kőszénbányászat 20 százalékát tartotta kézben (az utóbbi területen az államnak domináns szerepe volt) – a következőket állapíthatjuk meg: a mezőgazdaság modernizálásának folyamata és a Vormärz-korabeli korai iparosítás Ausztriában a kétféle földbirtok-típus további elkülönüléséhez vezetett. A cseh stb. birtokokon gazdasági fellendülés következett be, az alsó-ausztriai stb. birtokokon viszont a gazdasági fejlődés stagnált.

Köztudott, hogy a Vormärz-korszak alatt a közigazgatási feladatok megsokasodtak. A népességnövekedés, mégpedig az alsóbb társadalmi rétegeknél, az állandó belső vándorlások, az urbanizáció és az új ipari zónák és központok kialakulásával kapcsolatos népsűrűsödés, a közlekedés és a szállítás jelentőségének növekedése, a piaci kapcsolatok kiszélesedése olyan közigazgatási problémákat vetettek fel, amelyek éppen azoknak az elsőfokú hatóságoknak az illetékességi körébe tartoztak, melyek „a birodalom alattvalóihoz a legközelebb álltak”.

Igy a költségek, a földbirtokosok és a gyárosok a birodalom nyugati felében a másodrendű utak olyan hálózatát alakították ki, hogy ezeknek hossza 1847-re együttesen már több mint kétszer akkora volt, mint 1831-ben. Különösen a gyorsan fejlődő fővárosok környéke és a robbanásszerű növekedésnek indult ipari övezetek, valamint a nagy átmenő utak róttak egyre nagyobb terheket a helyi hatóságokra. Az egyre éleződő „szociális problémák”, melyek a korai ipari kapitalizmusban megoldhatatlanok voltak, a rendőrségi szervezetenek és a jogszolgáltatásnak – a tulajdonviszonyok védelmezőinek – mind erősebb kiépítését követelték meg. A hatékonyabb és intenzívebb közigazgatás iránt erőteljesen megnövekedett igény nagy terheket rótt a főhercegségek és Belső-Ausztria földbirtokosaira, s egyre nyilvánvalóbbá tette a rendszer korlátait. Ezekben a tartományokban a gazdasági stagnáláshoz a földbirtokrendszer strukturális válsága és a nemesség, vagyis mindenekelőtt a tartományi rendek politikai válsága járult. A nagy kiterjedésű, gazdaságilag virágzó cseh domíniumok ezzel szemben sokkal inkább képesek voltak lépést tartani.

A Vormärz-korabeli osztrák földbirtokrendszer helyzetében mutakozó ellentétes tendenciákhoz kapcsolódik fejtegetésünk következő pontja: a Vormärz-korabeli rendi nemesség politikája Alsó-Ausztriában és Csehországban.

A harminc év elején a bécsi rendi képviselőházban (Ständehaus)

megnövekedett a nyugtalanság a növekvő terhek miatt, melyeket az alsó-ausztriai földbirtokosokra a közigazgatási funkciók ellátása rótt. A rendek felszólították a kormányt, hogy vegye állami kézbe a bűnügyi igazságszolgáltatást és a csendőrséget, valamint hozzon létre dologházakat (Arbeitsanstalten). Érvelésük azonban gazdasági jellegű volt: Ha a domíniumokat közéleti feladatokkal terhelik, ez a domíniumok „leértékelődéséhez” vezet: szabad polgárok, sőt még parasztok birtokai is ugyanakkora telekadó (Grundsteuer) mellett jobb árakat érnek el. A tartományi gyűlésen a rendek így panaszkodtak:

„...a jelenlegi viszonyok közt a domíniumok nem képesek többé arra, hogy saját körzetükben megvédjék a közbiztonságot, és különösen ebben, a fővárost is magában foglaló tartományban messze meghaladja erejüket, hogy eleget tegyenek a rendőrséggel szembeni jelenlegi elvárásoknak, s így elengedhetlenül szükségessé vált egy általános állami intézmény létrehozása.”

Gazdasági okokból az alsó-ausztriai rendek politikai reformot követeltek az államtól és „javasolták a kormánynak, hogy vegye át a legfontosabb prerogatívákat, mert ha ezeket sorsukra hagynák, a patrimonális viszonyok a leg súlyosabb károkat szenvednék, az egész jobbágyrendszer tartósan megrendülne.

Az alsó-ausztriai földbirtokosok érdekeit legkövetkezetesebben báró Victor von Andrian-Werburg képviselte, aki egyben az osztrák Vormärz legközismertebb politikai brossúrájának, az „Ausztria jövője”-nek a szerzője, melynek második részét (1847) az „akkori alsó-ausztriai tartományi rendek akcióprogramjának” nevezték.

Jellemző, ahogyan Andrian a földesúri jogokat (Grundherrlichkeiten) és a patrimonális igazgatást értelmezi: földesúri jogokon ő csak a paraszti adókat és szolgálatokat érti: a robotot, a tizedet, a birtokváltozási illetéket (mortuáriák, laudémiák) – ez utóbbiakat is tisztán „magánjogi” kötelezettségeknek tekinti. A patrimonális igazgatásban viszont nem látott egyebet, mint a „földesúri jogok fogalmához” kapcsolódó nélkülözhető „adalékot”.

Andrian szót emelt azért, hogy a földesurat messzemenően mentesítse a politikai igazgatás alól és ezen funkciók nagy részét ruházzák át a politikailag emancipálandó közösségre. Nem nehéz ebben a politikai reformtervben az alsó-ausztriai földbirtokosok elsődlegesen gazdasági indítékait meglátni, akik úgy érezték, hogy nem tudnak megfelelni azoknak az elvárásoknak, melyeket az állam támaszt velük szemben:

„Úgy gondoljuk, hogy a földesúr által gyakorolt rendőri és adminisztratív erőszak..., mely számukra kétségtelenül csak teher, szakadatlan vesződségeknek és a tartományi hatóságokkal való súrlódásoknak forrása..., részben megszűnne, ha létrejönne egy egészséges közösség.”

„Egy szabad közösség”, vagyis – Andrian szerint – már nem a földbirtok lenne „minden jószervezett állami alkotmány alapja”, miként ez a még érvényben lévő rendi alkotmányban áll. Ezek a bécsi tartományi képviselőház rendi opozíciója politikai liberalizmusának gyökerei.

A közösség reformjából (Gemeindereform) egyenesen következik a képviseleti rendszer reformja, melyre Adriannál az jellemző, hogy (a tartományi rendek kibővítése révén) új renddel bővül – a parasztsággal –, mely a saját jogai folytán szavazóképes nemességgel és klérussal szemben választható, népi elemet alkot. Ennyit Andrianról és a Vormärz-korabeli alsó-ausztriai rendi ellenzékről.

A Vormärz cseh rendi mozgalmában nem szerepeltek hasonló reformtervek. Sem a földesúr közéleti funkcióinak csökkentése, sem a tartományi közösségeknek a jobbágyságból való politikai emancipációja, sem a paraszti képviselet nem lebegett célként a szemük előtt.

Jellemző módon a cseh rendi politikusok a patrimoniális igazgatásban semmiesetre sem láttak a tartományi fejedelem képviseletében, megbízatásból gyakorolt igazgatást – vagy akár nélkülözhető „adalékok” a földbirtokhoz –, hanem csak egy, a földesurat a II. Ferdinánd által megújított tartományi rendszer alapján megillető jogot, melyhez makacsul ragaszkodtak.

A rendi képviseletnek a parasztsággal való kibővítését a cseh rendi nemesség legalábbis alaposan elhibázott követelésnek tekintette. A parasztok politikai kiskorúsága Csehországban még egy emberöltőn át szükségessé tette, hogy érdekeiket földesuraik képviseljék. Először a robotot és az összes szolgálati kötelezettséget kell megszüntetni és a falusi hitel- és iskolarendszert kell átfogóan megreformálni. Ekkor még mindig megmarad az a – tulajdonképpen megoldhatatlan – nehézség, hogy a paraszt a két tartományi nyelvnek csak egyikét érti – hogyan venne hát részt a rendi gyűlés tárgyalásain?

Ezen a talajon nem is bontakozhatott ki semmiféle – például Andrian mintája szerinti – közösségi reform. A cseh rendi ellenzék csupán a nagyobb és a rendi gyűlésen való részvételre alkalmas rendek kibővített és politikailag felértékelt képviseletét igényelte. Tehát elsősorban a rendi szervezetben felettlébb gyengén képviselt polgárság helyzetének javítására törekedett. Ezért támogatta a rendi önzagatás megerősítésére, a magisztrátusok vá-

lasztására és a rendi képviselőknek a rendi gyűlésbe való szinte hatósági előléptetésének eltörlésére irányuló követelést. A falusi közösségek képviselőire azonban nem gondoltak.

A cseh nemesség a Vormärz idején a földbirtokrendszernek és a patrimonális alkotmánynak a megvédésére, megtartására és a megerősítésére törekedett. Ez indokolta Ausztria uralmi és társadalmi rendjében elfoglalt helyzetét. Tartós életű az a téves hiedelem, hogy a gazdag cseh földbirtokosoknak nem volt érdekük a patrimonális viszonyok további fennmaradása, mert gazdaságilag nem volt kifizetődő, mert „bizonyosan nem jövedelmezett nekik annyit, mint amennyi kiadást okozott”, ahogy tévesen már Carl Grünberg is mondta. Nem, a cseh nemesség a földbirtok hatalmi funkcióit saját politikai és társadalmi helyzete alapjának tekintette.

A legvilágosabban és a legátgondoltabban Leo Graf Thunnál, a cseh nemesség egyik fiatal reprezentánsánál fogalmazódik meg ez az álláspont, aki maga is a közigazgatási pályát választotta, azonban a rendi politikusokhoz közel állt befolyásos családjával, mely a birodalom egyik legmodernebb, racionális gazdálkodású uradalmával rendelkezett.

Leo Thun Ausztria Vormärz-korabeli uralmi és társadalmi rendjének legsúlyosabb megrázkódtatására, az 1846-os galíciai „januári felkelésre” egy nagy memorandummal reagált, – melyet elküldött Metternichnek és Kollowratnak: „A galíciai események és a patrimonális rendszer Ausztriában” (1846. április) – mellyel előadásomat szeretném befejezni. Thun úgy érzi, hogy a földbirtokosoknak az osztrák állam elleni és a parasztoknak a földesurak és hivatalnokaik elleni felkelése folytán a patrimonális rendszernek Galíciában ütött az utolsó órája.

Mégis, Thun megpróbál gátat vetni ennek a válságnak és megpróbálja megakadályozni egész Ausztriára való kiterjedését. Memoranduma a régi osztrák tartományok patrimonális rendszerének, tehát a földbirtokrendszernek, közjogi feladatainak apológiája. A földbirtokrendszert, a nemességet és a felsőbb hivatalnokokat a szinte egyetlen olyan védőbástyának nevezi, „mely a bürokrácia egyeduralmának az útjában áll”:

„Ezért, ha a patrimonális alkotmány a régi osztrák tartományokban megszűnik, mielőtt más, a közösségi érzésen és az öntevékenységen alapuló intézmények erősen gyökeret vertek volna, akkor az egyeduralom eldőlt és más életerős csírák békés fejlődése is lehetetlenné válik.”

De Thun nem a földbirtokrendszer status quo-jának megőrzésére törekszik. Sokkal inkább kívánja a jobbágyi terhek, a robot, a járandóságok megszűn-

tesését. Véleménye szerint ezek megterhelik a földbirtokot és veszélyeztetik létét. Az urbáriumot tehát el kell törölni,

„mely anélkül, hogy az arra jogosultak számára értékesebbé válna, a szolgálatra kötelezettek a közlekedési viszonyok előrehaladó fejlődésével mind súlyosabb terheket ró és mind több alkalmat teremt a legkülönfélébb súrlódásokra.”

A legcsekélyebb lehetőségei Thun szerint egy olyan irányú fejlődésnek vannak, mely a földbirtok közéleti funkcióit megszüntetni, viszont a feudális viszonyokból eredő „magánjellegű”, gazdasági igényeket fenntartani akarná.

Ezzel bezárul a kör, mert ez a – Thun számára legrosszabb – megoldás pontosan megfelel báró von Andrian, valamint Alsó-Ausztria és az Alpok-beli tartományok sok más politikusa reformmodelljének.

Amit mi itt bemutatunk, az az osztrák tartományok nemességét megosztó mély érdekellentét, mely véleményünk szerint a Vormärz-korabeli Ausztria földbirtokrendszerének struktúrájából és gazdaságából vezethető le. Izgalmas feladat az 1848/49-es forradalmat, a neoabszolutizmust és az osztrák liberalizmus virágkorát e háttér figyelembevételével újból értelmezni.

Csehországban a saját uradalom a birtok tehermentesítése után is a nagybirtokos jövedelmének tulajdonképpeni forrása maradt. A birtok tehermentesítéséből származó tőkék a további modernizálásra szolgáltak.

A főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban a jogok a feudális földbirtokosok nagy része számára átváltak egy már nem a birtokhoz kötött tőkévé. Csak a legerősebb alsó-ausztriai földbirtokosok tudtak megmaradni kastélyaikban és továbbra is – mint a Hoyos grófok – „ekéjük és jószáguk jövedelméből élni”.

Irodalom

Leo Graf Thun, „Die Ereignisse in Galizien und das Patrimonialverhältnis in Österreich”, April 1846, SOA Litoměřice, pob. Děčín, Nachlaß Leo Thun, C 70.

Bibl, Viktor, Die niederösterreichischen Stände im Vormärz, Wien 1911.

Blum, Jerome, Noble landowners and agriculture in Austria, 1815–1848, Baltimore 1948 (= The John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 65,2).

Brunner, Otto, Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688.

- Engel-Jánosi, Friedrich*, Über die Entwicklung der sozialen und staatswirtschaftlichen Verhältnisse im deutschen Österreich 1815–1848, in: Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 17 (1923), S. 95–108.
- Feigl, Helmuth*, Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den thesesianisch-josephinischen Reformen, o. O. 1964 (= Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 16).
- Grünberg, Karl*, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, 2 Bde., Leipzig 1893–1894.
Ders., Die Grundeigentumsfähigkeit in den böhmischen Ländern vor 1848, in: Ders., Studien zur österreichischen Agrargeschichte, Leipzig 1901, S. 99–177.
- Kodedová, Oldřiška*, Die Lohnarbeit auf dem Großgrundbesitz in Böhmen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in: Historica 14 (1967), S. 123–177.
- Leeder, Carl*, Johann Ernst Graf von Hoyos-Sprinzenstein. Ein biographischer Versuch, Wien 1902.
- Lom, František*, Organisaace zemědělského podniku před rokem 1848. Příspěvek k vývoji provozních soustav v zemědělství českých zemí, Brno 1948 (= Zprávy ústavu zemědělské ekonomické vysoké školy zemědělské v Brně).
- Okáč, Antonín*, Český sněm a vláda před březnem 1848. Kapitoly o jejich ústavních sporech, Praha 1947 (= Knihovna sněmů českých 2).
- Stekl, Hannes*, Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg, München 1973.
- Thienen-Adlerflycht, Christoph*, Graf Leo Thun im Vormärz. Grundlagen des böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich, Graz 1967 (= Veröffentlichungen des österreichischen Ost- und Südosteuropainstitutes 6).

JERZY BOREJSZA:

LENGYELORSZÁG és a LENGYEL EMIGRÁCIÓ
1795–1918 között
Az EMIGRÁCIÓ POLITIKAI SZEREPE A XIX. sz.-i
EURÓPÁBAN

Bevezető megjegyzések

A „Grand Larousse Universel du XIX siècle” száz évvel ezelőtt, hetedik kötetének bevezetőjében az „émigré” és „émigration” fogalmak eredetét magyarázva, azokat kizárólag az 1780 utáni royalista emigrációra vonatkoztatja, kifejezetten negatív mellékjelentést kölcsönözve nekik. Az emigránsokkal kapcsolatban használt legerősebb jelzői: kollaboránsok, konspirátorok, árulók, olyan emberek, akik Franciaország ellen léptek fel, összefogtak annak ellenségeivel. Idegen fegyverek segítségével tértek haza; 1825-ben Franciaországot a közismert, mintegy 1-milliárd frankot kitevő kártérítés megfizetésére kényszerítették.

A royalista emigráció volt az egyetlen tömegméretű, politikai meggyőződés alapján álló francia emigráció 1789 és 1914 között. Az egyetlen, amely rányomta bélyegét az ország sorsára azzal, hogy külföldről harcot folytatott a forradalom és Napóleon ellen és hogy meghatározta az újjászülető Bourbon Franciaország jellegét 1815–1830 között. Olyannyira, hogy még a korabeli francia szótárak is 1791-hez kapcsolják az „émigráns” szót a következő magyarázattal: „personne qui se refuge hors de France sous la Revolution” (olyan személy, aki Franciaországon kívülre menekül a forradalom alatt. A ford.)

Kiszámították, hogy a francia emigránsok száma 1789–1814 között 100.000 körül mozgott.¹ Ugyanakkor az 1815-ös emigránsok (Napoleon hajthatatlan hívei és a jakobinusok), az 1830-asok (Bourbonok), az 1848-asok (Lajos Fülöp és környezete), az 1870-esek (III. Napóleon és családja) csak kis csoportokat alkottak, amelyek többé nem jelentek meg a politikai porondon. A birodalom és a restauráció idején a jakobinus emigránsok szerepe korlátozott volt, mint ahogyan 1830–1848 között a szélsőbal reprezentánsainak szerepe is az volt. Néhány Lazare Nicolas Carnot-kaliberű egyéniségről beszélhetünk csupán.

A politikai emigráció minőségét természetesen nem mérhetjük résztvevőinek, szervezeteinek, kiadványainak számával. Távolságra álljon tőlünk. A legfőbb kritérium a politikai emigráció fontossága az anyaország szem-

pontjából, ill. a nemzetközi életben, a „második hazában” játszott szerepe. Az orosz emigránsok példája ékesszólóan bebizonyította, hogy néhány demokrata és szocialista külföldön gyakran többet jelent, mint sok ezerre rúgó tömegek.

A royalisták után a valóban nagyszámú politikai emigráns csoportok Louis Bonaparte Napoleon 1851-es államcsínyét követően republikánusokból, majd 20 évvel később a „kommünárdok”-ból alakultak.

Az 1851 utáni emigráns republikánusok között olyan nagytekintélyű politikusokat és írókat találunk mint Victor Hugo, Edgar Quinet, Alexandre Ledru Rollin, Felix Pyat, vagy Pierre Joseph Proudhon. Ezek a franciák Belgiumban, Svájcban és Angliában telepedtek le, ahol lapokat adtak ki, és emigráns szervezeteket hoztak létre. Ezeknek az emigrációknak jellemzője továbbá, hogy rövid életűek voltak.² Egy-két év után csupán néhány száz aktív politikai emigráns maradt távol Franciaországtól. 1860, a liberális uralom kezdetének éve erősen aláásta a republikánus emigráció lét-értelmét (raison d'être-ét). Csak a Victor Hugo-szerű intranzigensek vártak 19 évig külföldön „Kis Napóleon” bukására. Noha bizonyos radikalizáló hatást gyakoroltak a franciaországi Republikánus Párt követeléseire, végső soron nem játszottak döntő szerepet.

A francia emigránsok Belgiumban és Svájcban könnyen asszimilálódtak részben a nyelv, részben a kulturális affinitás következtében. Ez különösen a Kommün után mutatkozott meg, amikor a mintegy 3500 emigráns, (főként munkások, iparosok és értelmiségiek) minden nehézség nélkül illeszkedett be a svájciak és belgák életébe.³ E tekintetben erősen különböztek az emigráns szlávoktól, akik általában nagy nehézségek árán asszimilálódtak a francianyelvű országokban. A szlávok számára hátrányt jelentett az is, hogy nagyon távol kerültek szülőföldjüktől.

Az 1871-es francia emigránsok az 1880-as amnesztiát követő tömeges hazatérésük után vezető szerepet játszottak a szocialista mozgalomban. Nem szabad elfelejtenünk, hogy olyan prominens személyiségek voltak közöttük, mint Jules Vallés, Charles Longuet, Gustave Lefrançais és a nemzetközi szocialista mozgalom tucatnyi más vezető francia alakja.

Az idő nagy mértékben megváltoztatta azt a mellékjelentést, amellyel a „Grand Larousse Universel du XIX. siècle” szerzői az emigráció kifejezést felruházták. Ma már ez a kérdés nem ébreszt olyan szenvedélyeket, mint a Harmadik Köztársaság kezdeti időszakában. A franciák a II. világháború alatt szert tettek a politikai emigráció tapasztalataira. Az „emigráns” fogalom összemosódott a „refugié” (menekült, szökésben lévő) fogalmával,

amely régtől fogva ismert a francia nyelvben. A politikai emigráns fogalma a mai francia nyelvben gyakran összekapcsolódik az 1780-as forradalom és a napóleoni korszak óta Franciaországban megtelepült külföldi emigrációk fogalmával.

A politikai emigráció gondolatához kapcsolódó bizonyos pejoratív felhangok állandó jelenléte és intenzitása könnyen kimutatható a német nyelvben a XIX. századtól napjainkig.

Georg Herweghet, vagy Heinrich Heinét, aki 25 évet töltött Franciaországban, a németek sohasem tekintették teljesen magukénak. — A Heine és a német kultúrában elfoglalt helye körüli kínos vita még nagyon is élő, mint ahogy erre Gustav Heinemann, az NSZK elnöke emlékeztette hallgatóit 1972-ben tartott beszédében.⁴ — Az 1830–1840-es évek német államai-ból származó radikális emigrációt és később, a Bismarck-féle 1878–1890-es rendkívüli törvények következtében kiűzött szociáldemokratákat a közvélemény párt-emigrációként bélyegezte meg. Ezeket az emigránsokat gyakran megvádolták az otthoni nézeteltérések külföldi fórumok elé hurcolásával és a külföldiekhez való túlságos kötődéssel. Ez az attitűd adott teret az antifasiszta emigráció elítélésének, — ami a német közvélemény néhány berkében ma is fellelhető — mondván, hogy nem osztozott az otthonmaradottak sorában. Sőt, mi több, külföldiekkel fraternizált, és az amerikaiakkal, angolokkal, oroszokkal, franciákkal együtt harcolt a német állam ellen⁵. Thomas Mann példája, aki az Egyesült Államokból való visszatértekor Svájcban telepedett le, és sohasem ment vissza az NSZK-ba, és Willy Brandté, akit gyakran népe elárulójának neveznek, főként a norvég ellenállási mozgalomban való részvétele miatt, beszédesen illusztrálja azt az állítást, hogy a politikai emigráns fogalmának felhangjai a különböző nemzeti hagyományoknak megfelelően váltakoznak.

Németországban az „emigráns” (Emigrant, Flüchtling, Auswaderer^X) főnévhez illesztett „politikai” jelző nagy fontossággal bír a munkásemigrációt már korán és nagy számban megismerő német államok számára.

Egy lengyel kutató szerint „az 1880-as évek fordulóján egyedül Párizsban legalább 30.000 német bérmunkás élt”⁶. Csak nagyon kis hányaduk volt politikailag elkötelezett. Slawomir Kalembka hangsúlyozza, hogy a német emigránsok baloldali szervezeteinek száma együttesen sem haladta meg az ezret az 1833–1843 közötti évtizedben⁷. Bár nagy számban voltak közöttük önszegélyezők, az oktatási és kulturális társaságokban a politikai

^XEmigráns, menekült, kivándorló.

emigránsok domináltak. Az 1830–40-es években főként kényszer hatására emigráltakkal találkozunk, akik főként politikai egyesülésükben és tevékenységükben a törvény által akadályozott iparosok és egyetemisták voltak: ezek a monarchia rendszere ellen küzdő republikánusok. A XIX. századi német politikai emigránsok szerepének számbavételénél meg kell említenünk, hogy az Ifjú Németországtól kezdve az Igazak Szövetségén és a Kommunista Szövetségén keresztül a német szociáldemokratáig e szervek csak hazájuk egyetlen politikai trendjére gyakoroltak előrelendítő hatást: a szocialista mozgalomra. Az ilyen „párt-emigrációk” szerepe 1890-ben lejárt. Érdemes még megemlíteni az 1905-ös forradalom után a Balti államokból származó német emigrációt, amely a Második Birodalomban tömörült, hozott létre szervezeteket és fejtette ki propagandatevékenységét a Romanov birodalombeli német népesség ügyének érdekében.

A XIX. és XX. századi Németország és Itália (Olaszország) történetében sok analógiát találhatunk: az egységesítési folyamatok mindkét országban 1870-ben fejeződtek be; a késleltetett tőkés fejlődés; a több millió kivándorolt munkás 1871 és 1914 között; a faszizmus elől emigráló ezrei.

1820 és 1861 között az olasz emigránsok ismételten Franciaországba, Svájcba, Angliába, Belgiumba és Latin-Amerikába áramlottak a szerencsétlen kimenetelű – Carbonari-felkeléstől kezdve az Olasz Királyság kikiáltásáig. Fontos megemlíteni, hogy az Olaszország egységéért és függetlenségéért folytatott győzelmes harcok vezető gondolkodói és szervezői több évet töltöttek emigrációban (Buonarotti, Gioberti, Mazzini, Garibaldi, Manin). A modern olasz nemzetet tárgyaló elméleti művek idegen földön születtek. Nemzetközi vonatkozásban az olasz emigránsok szerepét talán a lengyel szabadságharcosokéhoz lehetne hasonlítani, akik ott voltak az egymást követő francia forradalmak barrikádjain és akik az amerikai kontinensen saját légiókat alakítottak.

A XVIII. századi itáliai emigrációt nem könnyű összevetni a korabeli német emigrációval, bár mindkettő szülőhazája egyesüléséért harcolt. De míg a németek nagyrészt német területen, saját hazájukban tevékenykedtek, addig az olaszok főként külföldön. Az olaszoknak nem csak saját királyaikkal és hercegeikkel, hanem az ausztriai hóditókkal (Észak-Itália), és a pápa III. Napóleon által támogatott átmeneti hatalmával is szembe kellett nézniük; így leginkább a magyarokkal és lengyelekkel mutatnak sorsközösséget, és elhatárolódnak a németektől, franciáktól, spanyoloktól és oroszoktól, mivel elsősorban nem hazájuk politikai rendszerének megváltoztatásáért, hanem nemzeti függetlenségükért harcoltak. Rendkívül fontos, hogy meg-

különböztessük az idegen elnyomás alatt álló országok — Lengyelország, Magyarország, Írország, Románia, Bulgária, Finnország — emigránsait a független országok emigránsaitól. Ebben az összefüggésben az olaszok átmenei pozíciót foglalnak el.

A Risorgimento hősi korszaka óta az emigráció fogalma Itáliában megkülönböztetetten pozitív mellékjelentéssel bír. Az olasz emigráns munkások, akik az 1860-as évektől mind a mai napig erősen kötődnek hazájukhoz, az olasz nemzet egészének fontos összetevőjévé váltak. Végül, az antifasiszta emigránsok ezreit az emberek általában viszonylag könnyen befogadták, — szemben a német emigránsokkal —, és ők jelentős hivatalokat töltöttek be. Az olaszok és a németek emigránsaikkal kapcsolatos eltérő attitűdje régi tradíciókból és az idegenekhez való általános viszonyukból, az őshonosság és az idegenség sajátos képzetéből származik.

Ami az olasz politikai emigrációkat illeti, gyakorlatilag megtalálható volt bennük minden társadalmi réteg és politikai árnyalat. Ugyanez nem mondható el az orosz emigrációról, amely különösképpen körülhatárolt jellegű volt. Az „emigráns” fogalom az orosz nyelvben a XIX. század elejétől kezdve eo ipso politikai jelentést kapott, ahogyan azt a Vlagyimir Dal által 1822-ben összeállított klasszikus szótár negyedik kötete jelzi. A XIX. századi orosz emigráns képzete elsősorban és mindenekelőtt Alexander Herzen nevéhez, az 1853-ban alapított londoni Szabad Orosz Nyomdához és a „Kolokol” első kiadásához (1857) kötődik. I. Miklós cár alatt csak kevés orosz állampolgárt ítéltek száműzésre, ill. kényszerítettek hivatalosan emigrációba. Herzen és Bakunyin mellett Nyikolaj Turgenyevet, Vlagyimir Pecserint, Ivan Gagarint, Iván Golovint és Nyikolaj Szazanovot. Herzen e kevésbé ismert elődeiről szól a nemzetközi irodalom egyik legújabb üttörő munkája, Viktoria Sliwowska monográfiája⁸.

A demokrata és szocialista orosz emigráns csoportok létszáma soha nem lépte túl a néhány tucatot. Az 1860-as évektől kezdve emigrációba kényszerülőkhez csatlakoztak a titkos szervezetekben való részvételükért és államellenes tevékenységükért a rendőrség által körözöttek. Ezek között található a „Januári felkelés” résztvevői, a „Zemlja i Volja”, később a „Narodnaja Volja” tagjai. Először csak néhányan emigráltak, s bár a létszám állandóan növekedett, csak az 1905-ös forradalom után beszélhetünk az emigránsok százairól és ezreiről, akik Németországban, Ausztria–Magyarországon, Franciaországban, Olaszországban, vagy még távolabb települtek le.⁹ 1906 júliusában egyedül Milánóban 300 orosz emigráns élt¹⁰. Szándékosan választottam ezt a példát, amelyet egy ismert olasz történész mono-

gráfiájából vettem át, amely a rendelkezésre álló kevesek közül való. E szakértői vélemény szerint: „Cikkeken és kisebb válogatásokon kívül eddig még nem történt kísérlet a XIX.- és XX. századi orosz politikai menekültek történetének szintetizáló megírására”¹¹.

Nagyon nehéz megállapítani, hogy az orosz emigráció befolyása milyen erősen érvényesült a Romanov-birodalomban, mennyire volt olvasott az emigráns irodalom. Herzen „Kolokol”-ját (1857–1870), az „Iszkrát” (1900–1905) az orosz demokrata elit köreiben jól ismerték. De ki olvasta az olyan kevésbé jelentős lapokat, mint pl. a „Vperiod” és a „Nabat”, amelyeket az 1870-es években adtak ki? Tudjuk, hogy még a „Kolokol”-hoz is nehéz volt hozzájutni Oroszországban 1863 után¹². Mintegy 20 évvel Herzen halála után Lev Tolsztoj arról panaszkodik, hogy e „rendkívüli írók” műveit elrejtik az orosz fiatalság elől. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon nem túlozzuk-e el a száműzött orosz forradalmároknak a birodalom életére gyakorolt hatását az elmúlt események sokaságából bizonyos tényeket kiválasztva és jelenünk egyértelmű értékeivé változtatva azokat; nem követjük-e bizonyos tradíciók kiemelésével a történelmi tudatosság leegyszerűsített változatát; és végül nem főként 1917 perspektívájából tekintjük-e a XIX. századot.

Azok a nehézségek, amelyekkel az orosz emigránsok honfitársaik meggyőzése során szembetalálták magukat, nagyrészt a London, Genf, Párizs és Oroszország közötti távolságból adódtak. Ez már magát a külföldre távozást is bonyolultabbá tette: a dekabristák képtelenek voltak elmenekülni sikertelen kísérletük után, ám a novemberi felkelés résztvevői ezres hadoszlopokban vágtak át a Lengyel Királyság területén. Főként az 1670-es évekig az orosz közvélemény – nem csupán a hivatalos – a külföldre távozást erősen antipatrióta tettként értékelte; majdhogynem hazaárulásnak, gyávaságnak, az országot sújtó csapások előli megfutamodásnak tartotta.”¹³

Ivan Turgenyev a „Rugyin”-ban (1856), vagy Stanislaw Brzozowski a „Plomienie”-ben (A szenvedély 1908), amikor az 1848–60-as és 1871-es nyugat-európai forradalmak barrikádjain életüket vesztett orosz forradalmárokról ír, az igazság és a képzelet határán mozog; a kevés, Mihail Bakunyinhoz hasonló személyiség sorsát emeli az irodalmi szimbólum rangjára. A lengyelek esetében nincs szó fikcióról: ezres nagyságrendben harcoltak a Népek Tavaszának barrikádjain különböző európai országok függetlenségéért; mintegy 400 lengyel vett részt a Párizsi Kommünben.¹⁶ A lengyel politikai emigráció valóban nemzeti és nemzetközi szervezetnek bizonyult a lengyel felkelések idején (1794, 1830, 1846, 1848, 1863). Néhány XIX.

századi történész, mint pl. Lubomir Gadon, a november utáni felkelés menekültjeit a „Nagy Emigrációnak” nevezi.

Az 1830-as emigránsok így jellemzik magukat: „Emigránsok vagyunk, otthontalan vándorok, menekültek, de a királyok félnek nézeteinktől, szenedélyt és álhatatosságot ébresztünk az emberekben. Így nagyon magas tisztséget viselünk (...)”¹⁵. Egészében véve nagy volt realitásérzékük, tudták, hogy különleges szerepüket elsősorban az otthoni könyörtelen elnyomásnak és saját, Nyugaton élvezett szabadságuknak köszönhetik. Leonard Niedźwiecki 1838-ban a következőket írta barátjának: „Ne gondold, hogy amikor az emigrációt hazánk arzenáljának nevezem, azt hiszem, hogy ha Lengyelország felszabadul, abban a nagy pillanatban képtelen lesz enélkül az arzenál nélkül cselekedni (...)”¹⁶.

Az 1830–1850-es lengyel emigráció mindazonáltal vitathatatlanul a politikai gondolkodás arzenálja volt. Könyvek- és folyóiratok származtak innen – amelyeket lengyel földön nem lehetett kiadni – köztük olyanok, mint Lelewel és Mochnacki történelmi munkái, Mickiewicz és Słowacki versei, a Lengyel Demokrata Társaság és a Lambert Hétel csoport proklamációi. Stefan Kieniewicz tömören összegzi véleményét a Nagy Emigráció 1875–1918-as periódusáról, a lengyel történelem jelenleg legközkeletűbb egyetemi kézikönyvében: „Egyetlen lengyel emigráns csoport sem bírt nemzete sorsára akkora befolyással sem ezt megelőzően, sem azután”¹⁷.

A lengyel politikai emigráció kronológiáját gyakran kezdik az 1831-es évvel, noha a Nagy Emigráció jelentős előzményekkel rendelkezett. Lengyelországba való visszatérésük után az emberek hamar megfélemedtek az első jelentősebb emigránsokról – az ariánusokról. Janusz Tazbir nemrégiben megjelent monográfiájának bevezetőjében a következőket írja: „A Lengyel Hittestvérek azon írásai, filozófiai munkái közül, amelyek a számüzetésben készültek, csak néhány jutott el Lengyelországba. Viszont óriási hatást váltottak ki Nyugat-Európában a korai felvilágosodás kifejlődésében való aktív részvételükkel.”¹⁸ A bari konföderáció bukását, de elsősorban és mindenekelőtt az 1790-es évek egymást érő emigrációs hullámain – melyet Koftataj, Kościuszko, Henryk Dąbrowski és más vezető személyiségek tucatjának nevével lehetne fémjelezni, akik előkészítették az 1794-es felkelést, vagy Napóleon lengyel légiónak megszervezésében közreműködtek – követő számüzetések története hozzájárult annak elismeréséhez Lengyelországban, hogy a politikai emigráció fontos szerepet játszhat, s gyakran nélkülözhetetlen egy elnyomott ország életében.

1831–1878 között alperódusokat különböztetünk meg az emigrán-

sok tevékenységében. 1831–1843 között voltak a csúcsponton, ezután kapták a „Nagy Emigráció” nevet. Az 1831-es „Nagy Emigráció” gyakran került szembe az 1863-as „Kis emigrációval”; az idősebb a fiatalabbal. Azt a tényt viszont nem méltányolják eléggé, hogy 1831-től kezdve számos emigráns generáció, a Népek Tavaszán, a krími háborún át az 1803-as fiatal emigrációig töretlen egészlet alkotott. Az 1863-as januári felkelés alkalmával sok szibériai száműzött és külföldön élő régi emigráns harcolt együtt a fiatal felkelőkkel. Később együtt menekültek Nyugatra, Törökországba és Romániába; ezt nevezték „post-januári” (január-utáni) emigrációnak¹⁹. A száműzetés különböző korcsoportjait közös eredetük, a nemzeti felkelés, és közös céljuk, Lengyelország függetlenségének kivívása kötötte össze. Összekötő kapcsot jelentett ezenkívül a vezető személyiségek rokonsági köteléke, az eszmei közösség, a szervezettel kapcsolatos koncepciók hasonlósága, és végül az az elv, hogy a Nyugat legprogresszívabb erőit szövetségesnek tekintették a Lengyelországiért vívott harcukban. Még a Lambert Hotel Párt is, amely Lengyelországban konzervatívnak számított, gyakran játszott forradalmi szerepet Európában, a lengyel jogokért folytatott küzdelem logikája szerint. Éppen ezért vizsgáljuk egészként az 1831–1878-as emigráció történetét.

Az 1831–1849-es periódust követő 1850–1863-as időszakban az emigránsok fokozatosan elvesztették a lengyel politikai életben vitt domináns szerepüket. Ebben az időben az emigráció szervezetei széttagozódtak, vezetői megöregedtek, vagy meghaltak (Mickiewicz 1855-ben, Worcell 1857-ben, Czartoryski és Lelewel 1861-ben). Rövid reneszánszát élte az emigráció a januári felkelés után, az 1864–1870 közötti periódusban. Ami az emigránsok számát illeti, az 1831-es emigrációéhoz hasonlítható (8–10 ezer). A nemzetközi viszonyok alakulása és a lengyelországi helyzet okozta, hogy szerepe elődjénél kevésbé fontosnak bizonyult.

A német és az olasz egység létrejötte, az osztrák–magyar dualizmus megteremtése általában kimerítette az európai nemzeti-liberális harc követelményeit. S noha maradt elég megoldatlan nemzeti konfliktus, a lengyelek elvesztették a Népek Tavaszán idejéből származó legfontosabb szövetségeseiket. A franciák és a németek számára a lengyel eset nem jelentett többé jelzőt saját politikai emancipációjuk kivívása érdekében. Az országon belül elterjedt az a nézet, hogy Lengyelország újjászületése a jövő problémája marad, így a politikai jogokat a fennálló széttagoaltság keretein belül kell keresni. Galíciában az 1860-as évek végén a szólás- és gyülekezési szabadság a többi területtel összevetve nagy volt, s ez lehetővé tette, hogy a provincia egyfajta lengyel Piemonttá váljon. Sedan után, és a Párizsi Kommun bukását

követően a felkelés utáni emigráció végső, összeomlási szakaszába jutott. Sor került ugyan néhány diplomáciai és katonai lépésre az 1877–78-as orosz–török háború során, de ezek a kísérletek gyengék voltak és jelentéktelenek. Az emigráció, mint jelentős szervezet végső periódusa 1871–1878-ra tehető.

Ezután került sor a párt-emigrációkra, főként a szocialistákéra 1880–1890 között, majd az 1905-ös forradalmat követően. 1867 után Lengyelország három részre szakadása következtében fokozott mértékben vált egy specifikus politikai emigráció céljává; az I. világháború előtt sok politikai aktivista áramlott ide az orosz okkupációs zónából²⁰. Ezenkívül nem szabad elfelejteni, hogy bár a politikai tevékenység terén az anyaország szerepe volt a döntő, a lengyel szocialista sajtó Svájcban született, és hogy Svájcban és Franciaországban alakult meg az első munkáspárt, a Proletáriátus alapító csoportja; s hogy a [„national treasury”] „Nemzeti kincstár” és a Lengyel Liga gondolata, amely a január-utáni emigráns mozgalomban született, szintén Svájcban vált valóra az 1860-as évek vége felé. Végül a Lengyel Szocialista Párt szintén külföldön, Párizsban jött létre 1892-ben; történetében a nyugat-európai centrum prominens szerepet játszott.

Az 1870-es évek kezdetétől az emigráció jelentős számú lengyel munkás és egyetemista emigrációs csoporttal számolhatott. (Megjegyzendő, hogy a politikai- és munkás-emigráció közötti határvonal időnként teljesen elmosódott.) Franciaországban és az USA-ban az I. világháború alatt ez igen látványos módon jutott kifejezésre. 1914 és 1919 között az egész világon tömegmérétekben támogatták a lengyeleket függetlenségi törekvéseikben.

A Polónia terminus, amelyet gyakran használnak az idegenben élő lengyelek megjelölésére, sokkal kifejezőbb, mint a politikai emigráció fogalma. Ezenfelül emlékeznünk kell arra, hogy a lengyel állam soknemzetiségű jellege következtében a lengyel emigráns fogalma nem azonos a lengyelországi emigránséval. Történészek és politológusok a Polónia-terminust nem csak a Lengyelországból származó politikai- és munkás-emigrációval, vagy a huzamosabb ideje külföldön élő lengyelekkel kapcsolatban használják, hanem olyan külföldiekkel kapcsolatban is, akik vagy lengyel eredetűek, vagy valami köti őket Lengyelországhoz. Csak egy ilyen definíció adhat magyarázatot a legújabbban feltárt szám adatokra: az 1830-as években 8.200.000, az 1870-es években 9.580.000 fő²¹. Az ilyen értelemben felfogott Polónián belül az aktív politikai emigráció aránya történelmi koronként változik; 1:10, vagy akár 1:50. is lehet. Az emigránsok és a Polónia tagjai között különbséget tevő legjobb tipológia talán Tadeusz Lepkowskié. Néhány évvel

ezelőtt írta: „Véleményem szerint a Polónia tagja az a lengyel eredetű személy (vagy közvetlen, vagy első generációs, igen ritkán több generációs), aki kettős, szubjektív „kiegyensúlyozott” nemzeti tudattal rendelkezik, így: lengyel–francia, vagy lengyel–argentín (alternatívásképpen, francia–lengyel, vagy argentín–lengyel), aki lojális azzal az állammal szemben, amelynek állampolgára, és erős kötelek fűzik annak kultúrájához, (materális, társadalmi, politikai, morális, artistikus és intellektuális)”²³.

Az elhatárolható periódusok emigrációinak érdeme az 1794-es és az 1846-os felkelések kirottantása és az 1863-as és 1848-as felkelések előkészítése. A politikai száműzöttek két alkalommal is gyakorolták a kormány és az állami adminisztráció funkcióit: 1790–1800, és 1830–1840 között. Több kutató hívta fel a figyelmet a lengyel emigráció ezen sajátosságára. Egy Nyugat-Németországban publikált értékes monográfia szerzője szerint a Nagy Emigráció nem csak egyszerű szereplője volt a nemzetközi viszonyoknak, hanem a „lengyel emigráns propaganda kivette a részét az európai liberálisok orosz-ellenes érzéseinek kialakításából. A Lambert Hotel propagandatevékenysége egy átlagos ország országon kívüli kultúrpolitikájához hasonlítható.”²³

Másodsorban, a politikai emigráció, különösen 1830 után, óriási befolyást gyakorolt az otthoni politikai gondolkodásra. Mindenek felett kiemelkedő fontossággal bírt legkreatívabb szakaszában, 1831–1849 között. A Nagy Emigráció fizikai megsemmisítése után tovább éltek politikai eszméi, s befolyásolták a lengyel közvéleményt. A Lengyel Demokratikus Társaság kiadványai széles körben terjedtek az 1860–1900 közötti demokratikus csoportosulások idején; az első lengyel szocialisták (köztük Szymon Dikszajn és Witold Jondko-Narkiewicz) tanulmányozták és népszerűsítették a „Lengyel Nép” kiáltványait. Adam Mickiewicz a „Tribune des Peuples” által propagált politikai eszméit, amelyek élete során nem váltak népszerűvé a száműzöttek körében, csak a XX. században népszerűsítették. Az emigráns eszmék lengyelországi hatásának kérdése alapos tanulmányozást követel; talán már túl késő van ahhoz, hogy tiszta képet nyerjünk megjelenési formáiról. De Mickiewicz esetében elfogadható az az állítás, miszerint nem csupán naplói, feljegyzései, vagy a rendőrségi feljegyzések bizonyítják a politikai irodalom hazai népszerűségét. A kutatók újabb érdeklődést mutatnak a kéziratok és jegyzetkönyvek – így a kézzel írt másolatok – iránt, amelyek a dzsentri birtokok és a középosztály szalonjai között terjedtek a XIX. században.

Harmadszor: a lengyel emigráció 1870-ig kiemelkedő módon hozzá-

járult a lengyel kérdés európai fórumokon való napirenden tartásához, s bár a lengyel ügy és következésképpen a lengyel emigráció is elvesztette elsőrendű fontosságát Európában Sedan után, ez csak retrospektíve lett nyilvánvaló²⁴. Az a kérdés, hogy vajon képesek-e a lengyelek 1863 után egy újabb felkelésre, vagy sem, változatlanul eleven fontossággal bírt; tény, hogy II. Sándor, Bismarck, vagy Disraeli számoltak ezzel a lehetőséggel. A lengyel felkelés utáni emigráció mítoszként, vagy elrettentésként szerepelt az 1870–1880-as késői periódusban. Az európai politikai gondolkodás módozatai, amelyek majdnem az egész XIX. századon keresztül hatottak, és amelyek szerint a lengyelek minden 15 évben kirobbantanak egy felkelést, amelynek kanócát az emigránsok gyűjtják meg, nem voltak tekintettel a valóságos forradalmi adottságokra.

Adam Lewak, a politikai emigráción kívül álló történészek egyike a háború előtt a következőket írta a Nagy Emigrációról: „A lengyel ügynek a francia és az angol parlamentben előszóban és írásban való állandó napirenden tartásával a lengyel emigráció hozzájárult a XIX. század alapvető történelmi értékének, a nemzeti tényezőnek a fejlődéséhez és elfogadásához. Nagy mértékben a lengyel emigrációnak köszönhető, hogy a nacionalizmus 1848 fő jelszava lett. A lengyel emigráció Nyugaton hozzájárult annak az álláspontnak a kialakulásához, hogy a nemzet nem feltétlenül esik egybe az állammal, hogy nem a nyelv- és a vallás, hanem az eszmék egysége a nemzet legfontosabb komponense”²⁵.

Negyedszer, a lengyel emigráció tudományos ismereteket közvetített hazája felé idegen országokból, főként Nyugat-Európából. Nem csak a politikai gondolkodás, hanem az irodalmi művek és tudományos teljesítmények is hatottak a provincializmus ellen, amelyre a felosztást végző hatalmak által Európa többi részétől elkülönített Lengyelország kárhoztatva volt. Nyugaton ezenfelül tekintélyes lengyel tudományos központok is működtek.²⁶ A XIX. század első felében megnyílt utak egészen mostanáig nyitva maradtak.

Ötödször: a lengyel emigránsok befolyásukat Nyugat-Európában, különösen Franciaországban, a Lengyelországról, Oroszországról és az Oszmán Birodalomról kialakult kép formálására használták.

Slawomir Kalemka, a Nagy Emigrációval foglalkozó történészek legjelentősebbike, a XIX. századi felkeléseket követő lengyel emigráció rendkívüli jellemzőit hangsúlyozza. Azt írja: „Az akkori emigrációk közül egy sem állt fenn ilyen hosszú ideig törés nélkül és ilyen nagy létszámmal, mint a lengyel. Egyik sem rendelkezett a szervezetek ilyen széles spektrumával,

magában foglalva az utópista szocialista szélsőbaloldali szárny társulataitól kezdve a mérsékelt konzervatívokon át az ultramontán egyesületeket is; e társulatok közül háromnak a taglétszáma meghaladta az ezret. És egyetlen más emigráció sem vezetett ilyen széles körű politikai és diplomáciai kampányt idegen nemzetek körében. Továbbá egyik sem dicsekedhet annyi kimagasló egyéniséggel, különösen a szépirodalom terén, egyik sem rendelkezett ilyen gazdag eredményekkel a kultúra, az oktatás és a propaganda vonatkozásában. Például az 1832–1862 közötti 30 év során mintegy 120 lengyel emigráns lap és periodika jelent meg, ezek közül 50 foglalkozott politikai és társadalmi kérdésekkel, 10 hosszabb időn keresztül fennmaradt; míg a német emigráció, amely e téren a második legaktívabb volt, csak mintegy 40 lapot adott ki az európai országokban, amelyek közül csak kettő ért meg több mint két évet”²⁷.

Kalemka utóbbi állításai közül egy kétségsbe vonható. Az ír politikai emigráció, amelyről Lengyelországban elég keveset tudunk, tömegméretekkel rendelkezett és számottevőbb volt a lengyelnél. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a Fenián Társaság több éven keresztül működött Angliában és az Egyesült Államokban és nagy hatással volt az anyaország életére az 1850–1860-as időszakban, felkelésekre tett kísérletekkel és az ír kérdés nemzetközi képviselésével.

Köztudomású, hogy a lengyel kérdés viszont jóval fontosabb szerepet játszott Európa XIX. századi életében. Támogatása egyet jelentett a két legreakciósabb birodalom, az Oroszország- és Ausztria elleni harccal. A lengyel emigráció orosz-ellenes, osztrák-ellenes és időnként porosz-ellenes erjesztőként funkcionált. Szövetségesei, az olasz és a magyar emigrációk erősen érdekelték voltak az Ausztria elleni küzdelemben.

A magyar emigráció rövidebb életű volt mint a lengyel. 1845–1867 között vert gyökeret Európában. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után a magyar emigránsok amnesztiát kaptak és tömegesen tértek haza. Húsz éves külföldi tartózkodásuk alatt nagy nyomást gyakoroltak a bécsi kormányzatra és négy kísérletet tettek olasz támogatással, légiók alakítására (1858–1866). Kossuth Lajos azon kevesek közé tartozott, akik teljes függetlenséget követeltek; ő élete végéig Itáliában maradt. Attitűdje Kosciuszkoéhoz hasonlítható, aki semmilyen ösztökélésre sem volt hajlandó kompromisszumot kötni sem Napóleonnal, sem I. Sándorral, vagy az engesztelhetetlen republikánus Giuseppe Mazzini álláspontjához, aki 1872-ben Genovában halt meg, amikor Doctor Brown álnéven, illegális látogatást tett a szabad Itáliában. Kossuth, Kosciuszko és Mazzini attitűdje nemcsak mint szimbo-

likus példák jelentősek. Ismeretes, hogy az 1867-es kiegyezést követően Kossuth nyilatkozatának hatására függetlenségi demonstrációra került sor és hogy a turini remete példája évtizedekre akadályokat gördített a budapesti és bécsi hivatalos együttműködés elé.

A Nagy Emigráció tevékenysége egybeesett azzal a történelmi periódussal, amelyben a politikai emigránsok vezető szerepet játszottak Európában. Az eddig elmondottakon kívül a XIX. század első 30 évében görög titkos társaságok is létrejöttek; valamivel később, a román politikai elit francia száműzetésbe került. Néhány év elteltével az 1848–1849-es román emigránsok magas hivatalokat kaptak a független Romániában; Ion Bratianu például több mint 10 éven át volt miniszterelnök.

A politikai emigrációk némelyike megmaradt saját belső ellentéteinek körén belül; a bolgárok esetében például a működési terület központja távol esett az emigrációs központoktól: Párizstól, Londontól, Genftől, Rómától.

Az Oszmán birodalom ellen orosz cári segítséggel küzdő bolgár emigránsok időnként szembekerültek a török hadseregben harcoló lengyel emigránsokkal. Így történt, hogy 1967-ben Michal Czajkowski, alias Sadiq Pasa által vezetett „oszmán kozákok” levertek a bolgár felkelők kis csapatát. Czajkowski egyébként pozitív szerepet játszott mint író, és mint szlavofil, és segítette a bolgárokat az egyházi autonómiájuk kivívásáért folytatott harcukban.²⁸ A Hótel Lambert balkáni politikájának végső értékelésében annak minden kétértelműsége mellett meg kell említenünk, hogy a délszlávok nemzeti törekvéseinek konszolidációjában alapvető szerepet játszott²⁹. Georgij Rakovszki, a bolgár emigráció egyik fő patrónusa kapcsolatban állt a lengyel emigránsokkal csakúgy, mint Kriszto Botev.

A bolgár emigránsok főként Bukarestben, Ogvezzában, Belgrádban és Athénben, valamint az Oszmán birodalom területén fekvő Konstantinápolyban éltek. Ebben az összefüggésben merült fel a definíció kérdése: a szultán, vagy Lengyelország, vagy a cár bolgár alattvalói a szó teljes értelmében csak a török, lengyel vagy orosz államterületeken kívül élve lehettek emigránsok. Ne a Szibériában száműzött lengyelek tízezreinek történetét vegyük itt alapul. Az első egy szabadon választott politikai emigráció volt, a protestálás jele, amaszt kikényszerítették. Az első esetben oroszok és franciák is voltak az emigránsok között. A másodikban túlnyomó többségben lengyelek vettek részt. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a novemberi felkelést követő emigráció résztvevőit a Legfelsőbb Büntetőtörvényszék elítélte; Czartoryskit és Lelewelt fejesztésre, kétszázegynehány felkelőt kötél általi halálra, sokakat az orosz hadseregben tölendő szolgálatra, vagy fegyházra.

Függetlenül a különböző emigrációk közötti eltérésektől, 1820–1860 között a lengyel, az orosz, a magyar és az olasz emigráció sok hasonlóságot mutat: hasonló társadalmi összetétel, főként demokratikus, vagy republikánus meggyőződés, gyakran közös ellenségek (mindenekelőtt a Habsburgok). Azonos célért harcoltak: a függetlenség visszaszerzéséért, hazájuk egységének megteremtéséért. Világos volt előttük, hogy csak egyesült erővel érhetik el céljukat. Nemzetközi jellegű szervezetek sora jött létre ezekben az években, a Carbonarikon és az Ifjú Európán kezdve az Európai Demokraták Központi Bizottságán át az I. Internacionáléig. Mindegyikük esetében az emigránsok képezték a magot.

Nem tűnik úgy, mintha a jelenlegi politikai emigránsok lényegesen különböznenek a XIX. századi elődjeiktől. A XX. század technikai fejlődése és tömegkommunikációs eszközei néhány vonást érintetlenül hagytak. A politikai emigrációk változatlanul fontos szerepet játszanak Európa életében. A korábban már említett német és olasz antifasiszta emigráció mellett szólnunk kell a fehéroroszk tömeges emigrációjáról, akiket sok európai és tengerentúli ország befogadott; a spanyol köztársaságiak csaknem 60 évvel ezelőtti tömegmértű emigrációjáról, akik csak Franco halála után térhettek haza, a II. világháború számtalan politikai emigránsáról, vagy az 1945-től kezdődően ismétlődő görög emigrációs hullámokról. Amióta Publius Ovidius Naso megírta a hazatérésről álmódó elégiáit és leveleit a Fekete-tenger partjáról, az emigráció elpusztíthatatlan jegyekkel rendelkezik több ezer éve az emberek és kontinensek életében. A XIX. századi Lengyelországban a Nemzet fogalma három részből tevődött össze: szülőföld – emigráció – Szibéria. Kosciuszko, Czartoryski, Lelewel, Mickiewicz kora óta a lengyel közvélemény igen nagyra tartja a politikai emigrációt.

JEGYZETEK

1. A Nagy Francia Forradalomról szóló klasszikus történelmi munkák mellett lásd: J. Vidalenc, *Les émigrés français 1789–1825*. (Az 1789–1825-ös francia emigránsok), Caen, 1963.
2. V. Ö. pld.: A. R. Calmann, *Ledru Rollin apres 1848 et les proscrits français en Angleterre*, Paris 1921. (Ledru Rollin 1848 után és a francia száműzöttek Angliában.)
3. P. Lissagaray, *Histoire de la Commune de 1871*, Paris, 1947. (Az 1871-es Kommün története.)
4. G. Heinemann, Heinrich Heine, Düsseldorf, 1972. In: G. Heinemann, *Reden und Interviews 1972–1973*, vol. IV. 80–87 old. (G. Heinemann: Beszédék és interjúk 1972–1973-ból.)

5. V. ö. pld. G. Mann, Exil und Gegenwart. In: Exil-Literatur 1933–1945, Inter Nationes, Bad Godesbeg, 1968. 35–44. old. (G. Mann, Száműzetés és jelen.)
6. S. Kalemka, Polskie Wychodźstwo popowstaniowe i inne emigracje polityczne w Europie XIX. wieku (A felkelést követő lengyel emigrációk és más politikai emigrációk a XIX. századi Európában.) Kiadó: S. Kieniewicz, Varsó, 1977. 234 old.
7. U. a. 237 old.
8. Sliwowska, W. W kregu poprzodników Hercena. (Herzen elődeinek körében), Wrocław, 1971.
9. Párizsban a Nemzeti Archívumban nagyszámú rendőrségi feljegyzésekben szereplő adathoz lehet hozzájutni. (series F–.)
10. A. Tamborra, Esuli russi in Italia dal 1905 al 1917 Bari 1977. 34 o. (Oroszok Itáliában 1905–1917-ig)
11. W. Sliwowska, op. cit. 8. old.
12. Vesd össze: A lengyel irodalomban W. Sliwowska, Alexander Herzen (Aleksander Hercen) írásával. Warsó, 1973. 511. old.
13. W. Sliwowska, W kregu poprzodników Hercena, 12. old.
14. V. ö. I W Borejsza. Rewolucjonista polski – szkic do portretu (Lengyel forradalmárok – portré -- tanulmány): Polska XIX wieku ... Lengyelország a XIX. században, 253–310 old.
15. A legfontosabb cikk „Duch emigracji” (Az emigráció szelleme). Czas”, Mont de Marsan, 10.09.1833, (1833. IX. 10), a: Postępowa publicystyka emigracyjna 1831–1846. Wybór źródeł (Haladó emigráns írók 1831–1846. Válogatott források), kiadó: W. Lukaszewicz és W. Lewandowski, Wrocław, 1971. 118. old.
16. M. Straszewska, Zycie literackie Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1840 (A lengyel emigráció Franciaországban 1831–1840. Válogatott irodalom) Varsó, 1970. 265. old.
17. S. Kieniewicz, Historia Polski 1795–1918. (Lengyelország története 1795–1918), Varsó, 1969. 134. old.
18. J. Tazbir, Bracia polsy na wygnaniu (A lengyel hittestvérek az emigrációban) Varsó, 1977. 5. old.
19. J. W. Borejsza, Emigracja polska po powstaniu stycznowym (A lengyel emigráció a Januári felkelés után), Varsó, 1966.
20. V. ö. pld. ... J. Myslinski, Grupy polityczne I Królestwa Polskiego w zachodniej Galicji 1895–1904 (A lengyel királyság nyugat-Galiciai politikai csoportjai 1895–1904 között), Varsó, 1967.
21. Dzieje Polonii w XIX wieku (Lengyelország története a XIX. és XX. században), kiadó M. M. Drozdowski, Torun, 1974. 6. 8. old.
22. T. Lepkowski, Emigrant i członek Polonii [wokól pojéc i kategorii] (Polónia emigránsai és polgárai – a fogalmakról és kategóriákról). In: Mechanizmy polskich migracji zarobkowych (A lengyel munkásemigráció működéséről). Varsó, 1976, 168 old.
23. H. H. Hahn, in der Emigration. Die Eldiplomatie Adam Jerzy Czatoryskis 1830–40, (Külpolitika az emigrációban. Adam Jerzy Czartoryski száműzetési diplomáciája. 1830–1840 között), München. Wien, 1978. 309. old.
24. V. ö. J. W. Borejsza, w. stulecie wojny francuskoniemieckiej i Komuny Paryskiej (A francia–német háború és a Párizsi Kommun 100. évfordulójára), Przewgląd Hystoryczny, 1971, LXII, vol. 1.

25. Polska, jej dzieje i kultura (Lengyelország története és kultúrája, vol. III. 177. old.
26. V. ö. D. Rederowa, Poslki emigracyjny osrodek naukowy we Francji w latach – 1831–1872 (Lengyel emigráns tudományos központok Franciaországban 1831–1872 között), Varsó, 1972.
27. S. Kalembka, op. cit. 251. old.
28. A bolgár irodalomban: W. Smokhovska-Petrova, Mikhail Czajkowski-Sadyk Pasha i balgarskotovozrozdane, Sofia, 1973.
29. A legutóbbi idők lengyel munkái közül lásd: J. Skowronek, Polityka balkanska Hotelu Lambert (A Hótel Lambert Balkán-politikája) 1833–1856, Varsó, 1976.

Рис. К. Щъркеловъ

VASZIL ZLATARSZKI (1866–1935)

A bolgár polgári történetírás egyik legjelentősebb képviselője V. Zlatarszki. Tanulmányait a pétervári egyetem történelem-filozófia szakán végezte, ahol a szlavista V. I. Lamarszkij és V. G. Vasziljevskij voltak a tanárai. 1893 és 1895 között a berlini egyetemen régészeti tanulmányokat folytat. 1901-től az Orosz Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

Számos munkát írt a bolgár középkorról. Történetírói módszerét illetően pozitivistá. Történetírását a források mély és megalapozott ismerete, az események logikus kifejtése jellemzi. Aból indul ki, hogy a bolgár történelem felkutatásához számos részletkutatás, a források feltárása és alapos feldolgozása szükséges, s e munka eredményeként születhet meg a szintézis. Terve az volt, hogy a legfontosabb kérdéseket sorra feldolgozza. Az első bolgár cárság történetével kezdte tehát kutatásait. S ez a kiindulás, az események pontos, alapos és megbízható felgöngyölítése a IX. század közepétől a bizánci hódításig 37 éves kutatómunkát igényelt. Így végül is kénytelen volt kutatásai körét a középkorral lezárni. Öt kötetben akarta megírni a bolgár állam történetét, ebből kettő jutott volna az első bolgár cárság korára, kettő a második bolgár cárság korára, egy pedig a bizánci hódoltság történetére. „A bolgár állam története a középkorban” első kötete 1918-ban jelent meg, és Borisz koráig tárgyalja az eseményeket. A második kötetet, amelyben a bizánci hódítás koráig terjedő időszakot elemzi, 1927-ig jelenteti meg. 1927-ig más korszakkal nem is foglalkozott. Csak ezután kezd bele a bizánci hódoltság története megírásába, amelyet 1934-ben publikál. Ezt a második bolgár cárság történetének feldolgozása követte. A XIII. század közepéig sikerült megírnia az eseményeket. Ez a munkája halála után negyedik kötetként megjelent; Az ötödik kötet megírására már nem került sor.

Összesen 213 művet publikált, főleg analitikus monográfiákat. A részleteket vizsgáló módszer erősebb oldala volt, mint a szintézis. Ez munkásságának egyik egyoldalúsága, a másik pedig, hogy érdeklődése kizárólag a politika történetére irányult.

Az Első bolgár cárság története c. munkája is részleteket kutató anali-

tikus történészre vall. A IX. századot jelöli meg a kereszténység felvétele korának, és úgy véli, hogy ugyanekkor alakult ki a bolgár nyelv, és a bolgár hatalom etnikai fiziognómiája is. Ez a periódus a bolgár nemzeti jelleg kialakulásának időszaka. Zlatarszki e korszak legfőbb állomásának a bolgár egyház megteremtését tartja. A bizánci krónikák alapján felvázolja a bolgár cárság bonyolult külpolitikai helyzetét, Bizánc és a Német Birodalom között. A kereszténység felvételét Borisz uralkodásának idejére, közelebbről – 865 szeptember 27.-re teszi. A belső helyzet jellemzőjének a birtokosok azon törekvését látja, hogy a hatalmat a saját kezükben összpontosítsák. Ebben az egyházat segítőként használták fel, oly módon, hogy hatalmukat isteni rendeltetésűnek nyilvánították, hasonlóan az uralkodóéhoz, bár elismerték az Isten által felkent személy egyedüli jogosságát a hatalomra, az uralkodásra. Jelentős figyelmet szentelt a bolgárok elődeinek, és a bolgár–szláv együttélés időszakának. A bolgárok elődei részletes leírását a későbbiekben a nacionalista és a profasiszta tábor is felhasználta.

A történeti irodalom vitatja azt az álláspontját, mely szerint a kereszténység felvétele súlyos csapást mért volna az etnikai dualizmusra a szláv elem javára, mivel a szlávokat és a bolgárokat szociális és politikai téren ki-egyenlítette, és a „hun–bolgár kán”-t szláv herceggé változtatta.

Hosszasan elemzi Zlatarszki Borisz és Simeon cár tevékenységét.

Boriszt, mint az uralkodói tekintély eszményének megtestesítőjét ábrázolja, aki „a birtokosokkal szembeni politikájával megsemmisítő csapást mért a bolgár bojárságra, és ezzel együtt a bolgár elemre is” – írja. E megállapítás némi kiigazításra szorul, ugyanis a szláv–bolgár összeolvadás ekkor már meglehetősen előrehaladott szintet ért el. A központi hatalom megteremtésének igénye tette szükségsszerűvé a szláv és bolgár elem közötti különbségtétel el-tüntetését. A keleti egyházhoz való csatlakozást illetően Zlatarszki kiemeli Borisz érdemeit az önálló szláv nyelvű egyház és kultúra elterjesztésében. Külön fejezetet szentel Simeon uralkodásának, amelyet a Bizánc politikai túlsúlya elleni harc jellemez. Szigorú kronologikus sorrendben adja elő a bel- és külpolitikai eseményeket, részletesen sorolja a hadieseményeket. Simeont „Minden bolgár cárja és önkényuralkodó”-jának nevezi.

Az első bolgár cárság utolsó fejezetében Északkelet-Bulgária bizánci fennhatóság alá kerülését tárgyalja. Ebben a fejezetben kísérletet tesz a belső helyzet elemzésére is, s ennek során rámutat a privilegizált, kizsákmányoló osztályok létezésére, a kolostori birtokok növekedésére és az egyház erkölcsi zuhlására. Részletesen elemzi a bogumilok mozgalmát. A bogumil mozgalom megjelenése egyik okaként a bizánci magasabb életszínvonal nemességre

való hatását emeli ki. Ugyanakkor felemeli szavát a bogumilok ellen, és fejtegetéseiben a bolgár egyház oldalára áll.

Zlatarszki az állam gazdasági-társadalmi fejlettségének kérdéseit nem tárja fel, politika történetet ír, s periodizációja is a politika történetből indul ki.

Következtetései az egyházat a feudális intézményeket, magát a feudalizmust illetően a szlavofil iskola hatását tükrözik. A bolgár államot nem feudális, hanem egy sajátos a bizáncihoz hasonló keleti despotikus államként írja le.

Zlatarszki hatása a bolgár történettudományban kétségtelenül nagy. Alkotása ma is nélkülözhetetlen forrásmunka mindenki számára, aki a bolgár történelem régebbi korszakaival akar foglalkozni.

A fenti összefoglalás Niederhauser Emil: A bolgár történetírás kérdései (in: Századok 1955) továbbá Zlatarszki: „Bulgária története a középkorban” c. művének 1972-es szófiai kiadása bevezetője alapján készült.

BIBLIOGRÁFIA

Zlatarszki Vaszil Nikolev: Isztorija na Bølgarszkata dørzsava prez srednite vekove

Tom 1. Pervø Bølgarszkoto carsztvo I. rész

Epoha na hunno bølgarszkoto nadmescsie Szófia 1918. 485 p.

Pervø Bølgarszkoto carsztvo II. rész

Ot szlavenizacijata na dørzsavata do padanete na pervoto carsztvo (852.1018) Szófia, 1927. 894.

Zlatarszki v. n.: Isztorija na Bølgarszkata dørzsava prez srednite vekove

Tom 2. Bølgarija pod vizantijszko vladicesztvo (1018–1187)

Szófia, 1934. 556. p.

Tom 3. Vtoro Bølgarszkoto carsztvo. Bølgarija pri Aszenevei (1187–1280)

Szófia 1940. 637. p.

Vasil N. Slatarski: Geschichte der Bulgaren

Tom. I–II. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679–1369) Leipzig, Verl. Parlapanoff 1918.

Tanulmányok, cikkek

Piszmata na Carigradszkija patirih'' Nikolaja Misztik'' do bölgarszkija car' Szimeon – Szb. M. N. Pr. X (1894), 372–428; (1894) 3–54; XII (1895), 121–211.

Pregled'' na 30- godisnata naucsno-knizsovna dejatelnoszt' prof M. SZ. Drinov. – Szbornicse za jubileja na prof. M. Sz. Drinov. Szofija 1900. 34–76.

Naucsno-knizsovnata dejnoszt' na Ju. I. Venelina i znacsenieto mu za bölgarité. – Letopisz'' na Bölgar. Knizs. Druzsesztvo. III. (1903) 90–160.

Zsitie i zszizn' prepodobnago otca nasego Teodoszija Ternovszkago. – Szb. M. N. Pr. XX. (1904) 1–41.

Voprosz'' o proiszhozdenii bolgarszkogo carja Ivana Alekszandra – Szbomnik'' po szlavjanovédéniju II. Peterburg'' 1906, otdel. otpecs. 1–30.

Mezsdunarodnité otnasenija na Bölgarija pri pôrvité Aszênevci. – Biblioteka na Szlavjanszka beszeda, g. II. kn. 2. Szofija, 1908, 27–64.

Izvestijata za bölgarité v'' hronikata na Szimeona Metafrasza i Logoteta. Isztoriko- kriticsezkó iszlêdvane. – Szb. Ak. Nauk. XXIV. (1909) 1–161.

Imali li szâ bölgarité szvoe letobroenie. – Szpizsanie na Bölgarszkata Akademia na naukité, I. (1911), 1–92.

Kakvi kanonicseszki knigi i grazsdanszki zakoni e polucsil'' Borisz'' ot Vizantija. – Létopisz'' na Bölg. Akad. na naukite. I. (1901) 76–116.

Bölgarszkoe létocsizlenie. – Izvésztie Otdél. pusz. jaz. i szlov. Peterb. Akademii nauk'', XVII. 1912 kn. 2. 28–59.

Isztorija na bölgarite ot' pojavata im'' v'' Evropa do osnovavane na bölgarszkoto carsztvo na Balkanszkija Poluosztrov''. – Godisnik'' na Szof. Univ. X. (1919–1915). 1–112.

Bulgariens historija till befrielsen. (Nationernas Bibliotek, red. M. Ehrenpreis och A. Jensen). Stockholm 1918. 3–40.

Töj narecsenité "gramoti" na Pincija i negovija szin" Plezo. – Godisnik" na Szof. Universz. XV–XVI. (191–1920) 1–58.

Politicsezkata rolja na Szofronija Vratsanszki prez" ruszsko-turszkata vojna v" 1806–1812 godina. – Godisnik na Szof. Univ. Iszt.-fil. fak. XIX. 1–85.

Alekszandör" II i bölgarszkijat cörkoven" voprosz". – Jubileen szobrnik" v" cseszt" na mitrop Szimeona. Szofija. 1923. 238–254.

Naj sztarijat" isztoriceszki trud" v" sztarobölgarszkata knizsnika. – Szp. na Böl. Ak. na naukite. XXVII, 132–182.

Hronologiceszki red" na po -glavnite szöbitija ot" sztarata bölgarszka isztorija – Malka Enciklopediceszka Biblioteka, no. 11. Szofija 1924. 1–52.

Bölgarszki arhiepiskopi-patriarszi prez" pörvoto carsztvo (do podaneto na isztocsnata mu polovina) – izv. na Isztorics. D.-vo, VI. 49–76.

(A bibliográfia a "Szbornik" v" cseszt' na Vaszil" N. Zlatarszki" Szófia, 1925. című gyűjtemény alapján készült.)

V. N. ZLATARSZKI:

AZ ELSŐ BOLGÁR BIRODALOM (első rész)

1. A bolgár állam megalakulása és megszilárdulása

A szláv-bizánci kapcsolatok a Balkán-félszigeten a VII. század közepéig. — A szlávoknak a Dunától délre fekvő területekre való vándorlása, ami a VII. század elején kezdődött és a VII. század közepéig folytatódott, azzal zárult le, hogy erre az időre már csaknem az egész Balkán-félsziget — kivéve a megerősített tengerparti városokat — sűrűn be volt népesülve szlávokkal. A szláv törzsek közül néhány, amely a félsziget déli részén települt meg, részben önkéntesen, részben fegyveres kényszer hatására, elismerte a bizánci császár fennhatóságát; más törzsek viszont, melyek északon települtek le, meghatározatlan viszonyban maradtak a Kelet-Római Birodalommal. A Császári Kormányzatnak most már az volt a feladata, hogy a szlávoknak a bizánci birodalommal való kapcsolatait és viszonyát szabályozza és rögzítse. Azonban ez békés úton csak azokon a területeken történhetett meg, ahol túlsúlyban volt a görög elem a szlávval szemben és ahol a görögök képesek voltak kulturális tekintetben közvetlenül hatni a szlávokra, azaz a félsziget déli részén. Más területeken viszont, mint elsősorban északon, ahol a görög elem jelentős mértékben kisebbségbe szorult és a bizánci befolyás egészen gyöngye volt vagy pedig a barbárok korábbi betöréseinek nyomán teljesen megsemmisült, a szlávok leigázása nem mehetett végbe békés úton. A szlávok ugyanis az általuk elfoglalt területeket nem úgy tekintették, mint amelyekről Bizánc önkéntesen lemondott, hanem mint hódítással szerzett birtokot, mint kizárólagos tulajdonukat. Ezenkívül azért sem érezték úgy, hogy szorosan kötődnek Bizánchoz, mert társadalmi rendjük alapvetően különbözött a kelet-római birodalométól. Semmiképpen sem cserélhették fel könnyű szívvel szabad, demokratikus alkotmányukat és függetlenségüket a bizánci monarchizmusra és centralizmusra, ami mögött erőszak, szabadságuk elvesztése, sőt jobbágyág leselkedett rájuk. Tekintve, hogy a két társadalmi rend törekvései és céljai között ilyen nagyok voltak a különbségek, természetesen szó sem lehetett a szlávok és a bizánciak között békés egyezkedésről. Kettőjük közül az egyiknek előbb vagy utóbb engednie kellett és nem nehéz megítélni, melyiküké kellett, hogy legyen a győzelem.

Nem kétséges, hogy — bármilyen kedvezőek is voltak a kultúrtörténeti feltételek abban az országban, ahol a szlávok letelepültek — aligha tanúsíthattak jelentős és tartós ellenállást azzal a hatalommal szemben, melyet az ezer esztendőös római—bizánci civilizáció képviselt, egy olyan hatalom, melynek legerősebb fegyvere a kereszténység volt, s melynek befolyása végül a leghatalmasabb népeken is győzedelmeskedett. Magától értetődő, hogy a balkáni szlávok sem térhettek ki ez elől a befolyás elől, mely a legkorábban ott vált megfigyelhetővé, ahol a görög elem a legerőteljesebben képviseltette magát. Ezt legjobban a peloponnészoszi szlávok sorsa mutatja számukra: lehettek bármilyen sokan is, végül mégis görögökké váltak. A macedóniai, tráki és möziai szláv törzsek etnikai vonásainak megmaradása valójában csak azzal magyarázható, hogy e területeken a görög és a római kultúrkör keresztelte és ezáltal kölcsönösen gyöngítette is egymást; az itteni szlávoknak ennek ellenére bizonyára ugyanaz lett volna a sorsa, mint a peloponnészosziaknak, ha önmagukban álló, egymástól elválasztott törzsek lettek volna. A fegyverek és a kulturális befolyás segítségével lassanként bizonyosan asszimilálták és a birodalom más népeivel egybeolvasztották volna őket, ha nem jött volna segítségükre az a fontos esemény, aminek révén egyesülésük megkezdődött és ami egyúttal politikai függetlenségüknek és nemzeti létük eljövendő fejlődésének alapjait is megvetette. Ez a balkáni szlávok történetében olyannyira fontos esemény a Balkán-félsziget első szláv államának megalapítása volt, mely éppen abban az időpontban keletkezett, mikor a bizánci kormányzat arra készülődött, hogy a balkáni szlávok teljes mértékű leigázására, a bizánci császári hatalom rájuk való kiterjesztésére az első lépéseket tegye. Ennek a szláv államnak az alapját azonban egy nem-szláv törzs vetette meg, — a *bolgárok*, akik azonban a későbbi fejlemények következtében a szlávoknak első helyüket át kellett, hogy engedjék és azokkal össze kellett olvadniuk és csupán a nevüket hagyták számukra hátra.

A bolgárok, eredetük és korai történetük. — A bolgár történelem kezdetei után azoknak a középszásiai török népeknek a történetében kell nyomoznunk, melyek a „hun” gyűjtőnéven ismertek, minthogy azok között a török törzsek között, melyeket a VI. századi bizánci írók hunoknak neveznek, olyanok is föl vannak sorolva, melyek később a *bolgár* nevet kapták. Mint ismeretes, a hunok, akik a tunguzok nyomásának a hatására vándoroltak Közép-Ázsiából nyugat felé, a Kr. u. II. évszázad közepén elérték Európa keleti területeit. Körülbelül erre az időre (megközelítőleg a 147. esztendőre) vezethető vissza egy hazai forrás szerint az önálló bolgár történelem kezdete is, azaz a bolgároknak Ázsiából Európába való áttelepülésére és azokon a területeken való letelepülésükre, ahol a történelem az V. század

ΕΤΟΥΧΑΠΟΝΤΕΚ, ΣΥΒΙΝΩ
 ΟΡΟΣΩΜΑΙΩΝΚ, ΒΟΛΓΑΡ
 ΕΠΙΣΥΜΕΩΝΕΚΘΥΑΡΒΟΛΓΑΡ

ΕΠΙΘΕΟΔΩΡΘΟΛΓΟΤΡΑΚΑΝ
 ΕΠΙΔΙΣΤΡΟΚΟΜΙΤΟΥ

Határköfelirat Simeon cár idejéből, a Római Birodalom és a Bolgár Cárság határán.

első felében találja őket, tudniillik az Azovi-tengertől és a Tanaisz (Don) folyótól keletre fekvő területen. Azonban a bolgár történelem menete e *nép Európában való végleges megállapodásának korában* ismeretlen marad számunkra.

1—4 pp.

A Bolgár birodalom megalapítása a Balkán-félszigeten. Kubrat birodalmának hatalma és jelentősége azonban nem volt tartós. Halála után hamarosan széthullott azokra a különálló hordákra, melyekből össze tevődött és melyek élére mostmár öt fia lépett. Ez a felbomlás belső viszályokat idézett elő, melyek megintcsak vézertes következményekkel jártak az összállamot illetőleg. Mikor a kazárok erős népe rajtuk ütött, a bolgárok képtelenek voltak ellenállni. Kubrat legidősebb fia és örököse arra kényszerült, hogy alávesse magát az új hódítóknak, a másik négy pedig úgy döntött, hogy hordái élén elhagyja hazáját, hogy a kazárok igáját elkerülje. Egyikük, névszerint *Ispërich* (Asparuch) vagy Aspar-Chruk, törzsével, az unnogundurokkal a VII. század közepén nyugatra vonult azzal a szándékkal, hogy egy biztonságos és az ellenség számára megközelíthetetlen területet keres a letelepedésre. Átlépte a Don, a Dnyeper és a Dnyeszter folyókat és leereszkedett a mai Besszarábián keresztül, ahol egy ideig elidőzött, a Duna torkolatához. Onnan elindulva hamarosan átkelt a Dunán és letelepedett Peukéban, azaz Észak-Dobrudzásban, a mai Nikolicel falu közelében, egy olyan helyen, mely igényeinek tökéletesen megfelelt, mely tehát veszélytelennek és különösen jól védettnek tűnt. Úgy látszik, mind a dunai átkelés, mind a Peukéban való letelepedés a bizánci kormányzat beleegyezésével történt. Ez a feltevés azért jogosult, mert Konstantinus, az akkori császár (641—648), aki éppen az időtájt verte le a macedóniai szlávok felkelését (657) és kötött békét az arabokkal (658), semmiképpen sem engedte volna meg a bolgároknak a birodalomba való belépést, ha letelepülésük ellenséges jelleget öltött volna. Feltehetően ezért fordult Asparuch, — mikor még Besszarábiában időzött, ahol a kazárok hatalmának gyors terjeszkedése miatt semmiképp sem érezhette magát biztonságban, — a császárhoz, hogy a Jusztiniánusz kora óta létező szövetségi szerződések alapján, melyeket apja, Kubrat is megerősített, területet kérjen a letelepedésre, méghozzá föderatív alapon azzal a kötelezettséggel, hogy a birodalom észak-keleti területeit megvédi és a császár fennhatóságát elismeri. Az első időkben, mint ez bizonyított, Ispërich szigorúan eleget tett a birodalommal szembeni kötelezettségeinek, legalábbis, amíg II. Konsztantin élt, jóllehet a 663-ban kezdődött Itáliával szembeni sikertelen háború, mely a császárt Szirakuzába szólította,

egyrésről és a 665-ben kitört, az arabok ellen vívott háború másrésről, mely Bizánc számára Kisásziában éppoly szerencsétlen következményekkel járt, mint Afrikában, szabaddá tette az utat a bolgárok előtt, minthogy a birodalom északi határai teljesen sorsukra voltak hagyva. II. Konsztantin-nak Szirakuzában (668-ban) bekövetkezett meggyilkolása után Isperrich kihasználta a birodalom nehéz helyzetét, melyet csakúgy, mint a fővárost teljesen fenyegettek az arabok, és uralmát elkezdte kiterjeszteni Dobrudza déli részeire, amennyiben a Duna mentén rajtaütött a tartományon és mindenütt fosztogatott. A bolgárok viselkedését, akik mostmár nyíltan szembeálltak a császári hatalommal, Bizáncban természetesen figyelemmel kísérték. Mindazonáltal IV. Konsztantin (668–685) semmit sem tehetett ellenük, amíg a fővárost az arabok fenyegették. Mihelyt azonban ezek visszavonultak Bizánc alól (678), a császár nyomban elhatározta ennek a visszaszító és tisztátalan törzsnek a kiűzését. A következő évben (679-ben) a császár hadjáratot indított a tengeren keresztül Dobrudzsába, egyenesen a bolgár települések centrumába, azzal a szándékkal, hogy „háború segítségével űzze el őket”. A hadjárat azonban nem érte el célját, mert a bizánciaknak vissza kellett fordulniuk, anélkül, hogy az ellenséggel harcba szállhattak volna és akár csak a legkisebb kárt is okozhatták volna neki. Ez a harc nélküli győzelem felbátorította a bolgárokat és megnyitotta előttük az utat az ország belsejébe. Ezt követően nemsokára elérte Isperrich hordáival a mai Várna területét, ahol úgy döntött, hogy egyelőre marad, minthogy ott biztonságos helyet sejtett maga és népe számára. Ekkoriban kezdték a bolgárok, miután lakóhelyüket megalapították mostmár a Duna, a Balkán és a Pontusz között, uralmukat kiterjeszteni az ott talált szlávokra, akik elismerték a bolgár kán fennhatóságát, azt követően, hogy egyezséget, egyfajta szövetséget kötöttek a bolgárokkal, melynek célja a Bizánc elleni közös harc és bizonyos, szövetségeik iránti kötelezettségek teljesítése volt. Ettől az időtől fogva a kormányzati hatalom a bolgárok kezében maradt; azonban belügyeit tekintve mindkét nép megőrizte teljes önállóságát és egymástól egészen elkülönülve élt, ami abból is kiderül, hogy a szlávok az állam megalapítása után még hosszú ideig élesen elkülönültek a bolgároktól. E szövetség folytán a bolgárok mint vezető és uralmon lévő nép központi helyzetet foglaltak el a möziai szláv törzsek között az általuk létrehozott birodalomban. E törzsek egyikének, a „szeverinusoknak”, akiket a Verega-szorostól (Csalkavak-szoros) a Balkán keleti szorosaiig terjedő területen telepítettek le, az volt a feladata, hogy a szorosokat megvédjék a rómaiak ellen. A másik hét törzset délnyugaton telepítették le, hogy az avarok ellen védelmezzék a

határokat. Ispersch a maga népével a Sumla mellett fekvő kaspicsáni fennsíkon állapodott meg, ahol egy a mai Aboba falu közelében lévő megerősített tábor megteremtésével, melynek területe megközelítőleg 23 km² volt s melyet magas fal és árok vett körül, megvetette az alapját a bolgár kánok későbbi rezidenciájának, mely a bizánci krónikásoknál Pliszka (Πλιθιοβια) néven szerepel.

Igy keletkezett a 679-es év táján a Balkán-félszigeten egy új állam, melyet a rómaiak „Bulgáriának” neveztek el arról a népről, amelyik megalapította és megszervezte. Mindezek folytán ez az állam kezdetben teljesen ázsiai jellegű is volt. Élén az uralkodó állt, aki a pogánykorból származó feliratok szerint a „magasságos, nagy” jelzőkkel ellátott *Chan* vagy *Kán* nevet viselte; sőt, a görögöknél „istenfi fejedelemnek” (Gottesfürst) nevezték. Az uralkodó után a legmagasabb méltóság a *kafkán* volt, aki a legbizalmasabb tanácsadó tisztjét töltötte be, valamint a *tarkán*, a tartományi helytartó; a helyi körzetek vezetőjét fejedelemnek (comes, knes) nevezték. Ezeket a tisztségeket a nemesek látták el, akik két osztályra bomlottak: a felsőbb osztályba tartoztak a *boljárók*, az alsóba a *bagainok*. Azok, akik különleges érdemeikkel kitűntek, különféle címeket kaptak, mint a bogotur, a kolovrat és egyebek. A néptömeg kisebb szláv és bolgár eredetű törzsekből vagy nemzetségekből állt, melyeknek saját nevük volt. Mindamellett a szláv törzsek megtartották saját fejedelmeiket (knes-ek), akik a helyi seregek élén álltak és néha a comes-i méltóságot is betöltötték. Az állam védelmének feladatát megosztották a két nép között: a bolgárok alkották a lovasságot, akik szigorú fegyelmük és harcias szellemük által tűntek ki, a szlávok pedig, akik gyakorlatként szolgáltak, azt kapták feladatul, hogy az ország határait védjék. Minthogy az állam megalapításával megkezdődött a dunai bolgárok történelme, ezt követően hamarosan ezt a híres időpontot (a 679-es esztendő) már mint saját történelmi korszakuk kezdetét fogták fel, és ettől az évtől, azaz a 701. hold- vagy a 680. napévtől kezdték az időszámításukat (700 holdév = 679 napév), és megtartották régi naptáruk sajátosságait, azaz a tizenkétéves körforgást és a holdéveket.

Miután Ispersch az újonnan alapított állam belső rendjét megszervezte, egy olyan államét, melynek határa északon a Duna, keleten a Fekete-tenger, délen a Balkán-hegység és nyugaton az Iszker volt, támadásba kezdett a legközelebb fekvő bizánci területek ellen, minek során számos foglyot is hurcolt haza magával. A gyakori rajtaütések, melyek rablással és pusztítással párosultak, végül arra ösztönözték a gyöngye Konsztantin császárt, hogy békét kössön a bolgárokkal és kötelezettséget vállaljon évenkénti

adó fizetésére. Ez a szégyenletes szerződés, melyért egy bizánci krónikás éles hangon megrója a császárt, mindenesetre felfogható volt úgy is, mint egy az egykori birodalmi területen létrejött új állam hivatalos elismerése és meghatározta egyúttal a Bizánc és Bulgária közötti politikai kapcsolatokat is.

10–15. pp.

A hellenizálás kora

A bolgárok szociálpolitikai helyzetének megváltozása. – Már V. Alexius császár uralkodásának első éveiben betörték az országba a normannok az Adria felől Robert Guiskarral az élükön s rövid időn belül meghódították az egész Vardartól nyugatra fekvő vidéket, és csak öt éven át tartó szakadatlan háborúskodás után (1081–1085), melyet nagy pusztítások és fosztogatások kísértek, vonultak el ismét. Azonban alighogy Nyugat-Bulgária felszabadult a normann megszállás alól, az ország keleti felében újból fellángolt a harc, melyet a dél-bulgáriai paulikiánusok nagy felkelése idézett elő, melynek központja Beljatovo volt, egy Szrednagorában, Philippopeltől északra fekvő erdőitmény és melynek élén a paulikiánus Philippopeli Traulosz állott, egy a császár közvetlen környezetébe tartozó férfi. A felkelés gyorsan tovaterjedt a Balkán-hegység északi részére is, mert a felkelőkhöz hamarosan csatlakoztak a pecsenegek és a kumánok hordái is, akik között sok bolgár is volt. Alexiosz császárnak hosszadalmas és súlyos harcokat kellett vívnia, míg végre sikerült úrrá lennie a felkelőkön és a tehetséges hadvezér, Gregor Pakuriánosz segítségével hosszú időre megszabadulnia a „birodalom rablói-tól és pusztítóitól” – a pecsenegektől (1090) és a kumánoktól (1094). Végül meg kellene még említenünk a keresztetek első hadjáratát (1096), mely a Balkánon át vezetett és mely a lakosságban nagyon rossz emlékeket hagyott, ami bulgáriai fosztogatásaira vezethető vissza. Mindezek az események súlyos károkat okoztak a nép anyagi helyzetében.

A XI. század végén, elsősorban Nyugat-Bulgáriában, gyökeresen megváltoztak a bolgároknak a bizánci birodalommal való kapcsolatai, minthogy az idők folyamán az államigazgatás közös rendszere mindenre kiterjedt, míg az ország keleti részének leigázása kezdettől fogva inkább névleges maradt. Először az ország polgári közigazgatását változtatták meg. I. Alexiosz császár hatalomrajutásáig Bizáncban Bulgáriát valamiféle egésznek tekintették, és így közvetve el is ismerték az egykori bolgár állam egységes voltát, ami a

szkopjei stratégá (helytartó) címében: egész „Bulgária” „fejedelme vagy satrafája” („Dux oder Satrap”) is világosan kifejezésre jutott. A XI. század nyolcvanas éveitől azután ez a cím teljesen eltűnik és I. Alexiosz császár a testvérét, Hadriánoszt a „Nyugat Domesztikoszává” nevezi ki, egy olyan címet kap, melyet Gregor Pakuriánosz, Bulgária előző helytartója is viselt. Hogy a közigazgatás többi ágazatában egyéb változások is végbementek-e, egyelőre még nem bizonyos. Kétségtelen azonban, hogy a hozott intézkedések kihatottak a lakosság gazdasági-társadalmi helyzetére.

A bizánci birodalom, melyet európai oldalról a pecsenegék és a kumánok, ázsiai oldalról pedig a törökök, szeldzsukok szorongattak, gyakran küldött különleges katonai hivatalnokokat Bulgáriába, hogy a védelméhez szükséges erőket összehozzák, ami a lakosságot általában arra sarkallta, hogy a környező erdőkbe és hegyekbe meneküljön. Leginkább az adóemelések miatt szenvedett a lakosság, mert a kisparasztkok tulajdona éppúgy, mint a közösségi tulajdon teljesen felszámolódt, azonkívül a kormányzat lefoglalta az összes egyházi javadalmat és a nagybirtokot vagy pedig a paraszti javak a nagybirtokosok kezébe kerültek. Ehhez járult még a görög egyház oldaláról kiinduló nyomás is. Maga ochridai Theophylaktosz érsek próbálta ugyan megvédeni az egyházi jogokat, nem érzett azonban szánalmat a szolgásgorba döntött nép iránt, inkább valamiféle megvétést.

A bogomilok mozgalma a XI. és a XII. században. – A bogomilok mozgalma egyáltalán nem tűnt el az után a hatalmas változás után, mely a X. században Péter cár uralkodása idején Bulgáriában életre hívta. A XI. század végén és a XII. század elején befolyási övezetük kiterjedt egész Nyugat-Bulgáriára; azonban Sredec-ben és Philippopolben is találkozunk velük. A szekta két „egyházra” szakadt, az úgynevezett „bolgárra” (Macedóniában) és a „dragourtira” (Trákiában). A bizánci uralom első idejében látszólag békében és nyugton maradtak, míg a konstantinápolyi kormány rendelkezései meg nem sértették a nép nemzeti érzését és míg a patriarchátus tanúkkal szemben toleráns maradt. I. Alexiosz császár idején azonban egész más fordulatot vettek a dolgok. Az ország súlyos társadalmi-gazdasági helyzete, azok a szigorú intézkedések, melyeket az országra gyakorolt bizánci befolyás növelése érdekében hoztak, főként a népnek az egyház által történő hellenizálása céljából, és végül az a vallásos-aszkétikus szellem, ami Nyugat-Európából került át Bulgáriába és amit a keresztesek hoztak az országba, – mindez a bogomilok karjába hajtotta a népet; ott talált vigaszra. Figyelemreméltó, hogy a mozgalom élére mostmár az alsó klérus állt, azaz főképpen a szerzetesség, mely származása szerint bolgár lévén azokat a ve-

szélyeket és pusztulást, melyek a felső (görög) papság részéről a népnek kiutottak, jobban megérthette. Végül nagy zavargásokra és felkelésekre került sor Macedóniában, melyek elsősorban a felső papság és javai ellen irányultak és melyeket Bazilosz és egy bizonyos Lazarosz nevű szerzetes vezetett.

A bogomilek elleni reakció és a bolgár nép helyzetének rosszabbodása.

– Amíg I. Alexiosz császár a keleti háborúkkal volt elfoglalva, melyekkel egyidőben nyugaton is hadat kellett viselni a tarenti Boemund ellen, aki 1107-ben ismét nagy normann sereggel érkezett a Balkán-félszigetre, „a bogomilok tanítása – mint lánya Anna Komnena megállapítja – csaknem mindenütt elterjedt. Egy bizonyos Bazilosz nevű szerzetes tizenkét tanítványával, akiket apostoloknak neveztek, nagyon értett ahhoz, hogy istentelenséget prédikáljon. Sok embert magával ragadott, mindenkit átítatott istentelenségével és ez a Rossz az elharapódzó lángok gyorsaságával ragadott meg számos lelket”.

A szekta számos követőre talált még a legtekintélyesebbek között is. A bogomilok sikerei végül már komoly aggodalmakat kezdtek ébresztetni a bizánci kormányzatban. Éppen ezért I. Alexiosz császár, mihelyt Boemund halálával (1111) nyugaton megszűnt a veszély, figyelmét erre a szektára irányította és nyíltan üldözésébe fogott, mígcsak legfőbb vezetőjét, Baziloszt foglyul nem ejtették, Konstantinápolyba nem szállították és itt börtönbe nem vetették; mikor aztán csődöt mondtak az arra irányuló kísérletek, hogy rávegyék tanai visszavonására, 1118-ban a konstantinápolyi cirkuszban (Rennplatz) elevenen elégették.

A mozgalom azonban nem semmisült meg vezetőjének eltávozásával. A kormány türelmetlensége az egyház, a köz- és pénzügyi hivatalnokok minden önkényes eljárását támogatta. Ez arra készítette a lakosságot, hogy méginkább védelmet és vigaszt keressen a bogomilok tanításában és közösségi életében, és így azt figyelhetjük meg, hogy – azok a beszámolók alapján, melyekre a mogleni szent Hilarion életrajzában (Vita) bukkanunk – a bogomilok a XII. század második felében is éppen olyan nagy befolyással voltak a népre, mint korábban.

I. Alexiosz császár utódainak, Joannesznak és Manuel Komnennak az uralkodása alatt (1118–1143–1180), akik az általa megkezdett politikát energikusan folytatták, nem javulhatott a bolgár nép társadalmi-politikai helyzete, és további szenvedéseket kellett elviselnie, mint pl. a keresztieseknek a második kereszteshadjárat során (1147) az országon való átvonulását, továbbá a vad kumánok újabb betöréseit (1124) és emellett viselnie kellett annak a számos háborúnak minden terhét, melyet Bizánc a félszigeten a

normannok, a szerbek és a magyarok ellen viselt. Csak evvel magyarázható, hogy a bolgárok nem vettek részt abban a belső harcban, mely több mint ötven éven át folyt a Balkánon és amely számos vonatkozásban döntő volt a délszlávság sorsát illetően. És ez még mind nem elég, Joannesz és Manuel Komnen uralkodása idején még tovább romlott a lakosság már amúgy is súlyos helyzete. Arra kényszerült, hogy vagy áttelepül a városokba, ahol a proletárok számát növeli vagy lekötelezi magát a földbirtokosoknak és ezáltal elveszti korábbi szabadságát. Hogy mennyire kifejezésre jutott ebben az időben a népnek és nemzeti létének elnyomása, abból is látható, hogy a „Bulgária” nevet teljesen használaton kívül helyezték és a bizánci dokumentumokban és írásművekben a régi „Mözia” vagy „Sagori” elnevezéssel helyettesítették, a bolgárokat pedig „öziaiaknak” nevezték vagy a köztük elszórtan élő vallachok nevével illették. A görögök tehát a XII. század végén Bulgáriát birodalmuk egy részének tekintették.

Péter és Asszen felkelése. – A bolgár nép, ha elnyomták is, nem tudott közömbös maradni életének hatalmas változásaival szemben; emlékezett a múltra és nem vesztette el nemzeti önállóságának tudatát sem, lelkében tovább élt a politikailag önálló élet utáni vágy. Míg azonban a bizánci trónon a hatalmas és rettegett Komnenek ültek, a felkelésre tett minden kísérlet hiábavaló volt. Mihelyt azonban Manuel császár halála után a birodalom gyors felbomlása bekövetkezett és a birodalom minden távoli részében fűjni kezdett a széparatizmus szele, minek során egyes területek elvesztek és a birodalmat egyrészt a normannok, másrészt a magyarok kívülről megtámadták, a bolgárok sem szalasztották el a felkelésre kínálkozó kedvező alkalmat. Az előkészületeket már első Andronikosz Komnen uralkodása idején (1184–1185) megtették és a felkelés nemsokkal a tehetségtelen II. Iszak Angelosz (1185–1195) trónralépése után kitört, mégpedig Észak-Bulgáriában, ahol a bizánci befolyás és hatalom már felettebb meggyengült és ahol új nyugtalan, a lázadás szellemével átítatott elemek folyamatos odaáramlása révén a nemzeti öntudat sokkal jobban megmaradt, mint Nyugat-Bulgáriában. A szabadság szelleme itt sohasem aludt ki, sem a néptömegekben, sem a bojárok rendjében, akiknek képviselői mint független urak a váraikban éltek, melyek hegyeken épültek és melyek körül a nép nehéz időkben összegyűlt és ahol védelmet keresett. A felkelés élére, melyhez a vallachok is csatlakoztak, két bojár állt, a két testvér: Péter és Assen (Assan), akiknek mellékneve (ragadványneve) Belgun volt; két bevehetetlen vár, Carevic és Trapezsica urai, melyek Trnovóban a Jantra mellett feküdtek. Mindketten arra törekedtek, hasonlóan a korabeli bizánci nemességhez, hogy szuverén

pozícióra tegyenek szert. Mikor azonban kérésüket Bizáncban megvetéssel elutasították, hazatérésük után összegyűjtötték a népet szent Demetriusz templomában és az egyház által is támogatva ünnepélyesen nyilatkozatot tettek szabadságuk visszaszerzésére. Ebben a következő állt: „Isten kegyeskedett a bolgárok és a vallachok szabadságát visszaadni és elhatározta, hogy leveszi róluk a hosszú éveken át viselt igát, mely a keresztény mártírt, Demetriuszt is arra ösztönözte, hogy a püspöki várost, Szalonikit és annak templomát elhagyja, ne éljen tovább együtt a görögökkel és a nép ügyéhez csatlakozzon, hogy segítségére legyen.” Majd így folytatták: „Hogy a népet még jobban lelkesítsük, eljött hát a döntő pillanat, mikor már nem szabad tovább várakozni, mikor határozottan fel kell lépni a görögök ellen; ha azonban az elkövetkező háború során görögök foglyulejtésére kerülne sor, semmilyen feltételek között sem szabad akárkit is életben hagyni, hanem mindenkit, aki fogságba esik, könnyörtelenül le kell verni és meg kell semmisíteni; váltságdíj ellenében sem szabad senkit szabadon bocsátani, sem a kérésnek vagy könyörgésnek engedni, semmitől sem szabad meglágyulni, akár a kemény gyémánt, hanem minden foglyot agyon kell verni.” Az előkészületeket ilymódon megtéve, Péter és Assen általános lelkesedés közepette kibontotta a felkelés zászlóját (1185). A két testvér nagyon ügyesen vezette a felkelést, és az hamarosan kiterjedt a Balkántól északra fekvő egész vidékre.

A bolgár függetlenség kikiáltása. – A felkelők először Preszláv felé vonultak és a város bevételére tett balsikerű kísérlet után betörték Trákiába. A felkelés első sikerei a feudális autokráciának a központi hatalommal szemben vívott, már említett harcán kívül a következő körülményekre vezethetők vissza, melyeket a felkelés vezetői kétségtelenül mérlegeltek:

1. A magyaroknak a birodalom elleni inváziója az 1183-as és az azt követő években, mikor bevették Belgrádot és Branyicsevót, sőt Nisen keresztül Sredecet is elérték, ahonnan rilai szent János vallását Gran városába átültették.
2. 1185. júniusában a szicíliai normannoknak a bizánci birodalomba való betörése, melynek során Durazzót, augusztusban Szalonikit és azt követően Szerrész és Amphipolisz városát elfoglalták és elérték Moszinopoliszt (a mai Gjumürdzsinát). Azonban 1185. november 7-én Alexiosz Vranasz bizánci hadvezér tönkrevverte és a félszigetről elűzte őket.
3. Kétségtelen, hogy a bolgároknak leginkább az az összeesküvés jött kapóra, mely a normannok legyőzőjének nevéhez fűződik, aki – a felkelő bolgárok ellen harcba szólító parancs vétele után, – összevonta a csapatait Adrianopelben és kikiáltotta magát császárnak. Mihelyt a bizánci császár, Iszak Angelosz a bitorlót le-

győzte (1186), haladéktalanul a bolgár lázadók ellen vonult. Péter és Assen a Balkán-hegység hágóiba húzódtak vissza, ahol állásaikat megerősítették és várták az ellenséggel való összeütközést. Mindazonáltal a császárnak sikerült a bolgárok számára észrevétlenül átkelnie a Balkánon és a táborukban váratlanul hátba támadnia őket. A felkelők serege vereséget szenvedett és szétszóródott, a két vezér a Dunán át a kumánokhoz menekült. Minthogy a császár úgy vélte, a felkelés egyes személyek műve, mégpedig a két testvéré és követőiké, nem pedig kiterjedt népmozgalom, megelégedett azzal, hogy az útjába eső gabonaföldeket elpusztítsa és aztán a lehető leggyorsabban visszavonult Konstantinápolyba.

Ezalatt Péter és Assen rábírták a kumánokat, hogy vonuljanak hadba a görögök ellen, ennek fejében pénzt adtak nekik és megígérték, hogy átvonulhatnak a Balkán-hegységen, kedvükre fosztogathatják a bizánci területeket és fogságba vethetik a lakosságot. A kumánok örömezt elfogadták ezt a javaslatot és 1186 őszén Péter és Assen — a kumánok tömegei által támogatva — ismét megjelent Észak-Bulgáriában és elfoglalta a Duna és a Balkán között fekvő, a görögök által elhagyott vidéket. A kumánok gyorsan átkeltek a Balkán-hegységen, majd rabolva és fosztogatva betörték Trákiába. A görögök arra irányuló próbálkozásai, hogy elűzzék őket, sikertelenek maradtak és a bizánci császárnak amellet kellett döntenie, hogy ismét hadat viseljen Észak-Bulgária ellen, ahol a felkelés vezetői jól megerősítették állásaikat. Viszonylag nagy kerülőutat választottak — Sredecen keresztül —, mely azonban éppen az előrehaladott évszakot tekintve kényelmesebb volt. A hamarosan megkezdődő tél miatt azonban nem jutottak tovább.

Csak 1187-ben, a tavasz beköszöntésekor folytatta a császár a hadjáratot, mikoris átkelt a hegységen a slaticai szoroson át Timovo irányába. Lovecnél azonban feltartóztatták és a város három hónapig tartó sikertelen ostroma után vissza kellett térnie fővárosába. Ekkor fegyverszünetet kötött, egyrészt, mert meg volt róla győződve, hogy nincs már abban a helyzetben, hogy a felkelést leverhesse, másrészt pedig azért, mert ugyanabban az időben a szerb fejedelem, Nyemanja István (1170–1196), aki Péterrel szövetséget kötött, időközben elfoglalta Nist és néhány bizánci területen fekvő erődítményt szétrombolt. A fegyverszünet megerősítése végett Péter és Assen elküldték öccsüket Joanicát mint kezeset Konstantinápolyba. Hogy a fegyverszünet révén a császár Észak-Bulgária különválását elismerte-e, nem ismeretes; mindenesetre mind a felkelés vezetői, mind a bolgár nép úgy tekintették, mint a Duna és a Balkán között fekvő vidék függetlenségének hallgatólagos elismerését és ezért a második bolgár birodalom megteremté-

sének idejét is át kell tennünk az 1187-es évre; egy bizonyos Bazilioszt
Tmovóban felszenteltek a bolgár egyház önálló és független érsekévé.

90.–98. p.

(in: V. N. Slatarski: Geschichte der Bulgaren

Tom 1. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit
(679–1369) Leipzig, Verl. Parlapanoff. 1918)

GUSTAV HENNYEY:

MAGYARORSZÁG SORSA KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

Emlékiratok

(Von Hase § Koehler Verlag – Mainz 1975)

Henneyi Gusztáv az 1930-as években a hadügyminisztérium hírszerző irodájában dolgozott, a háború kirobbanása után csapatbiztonsági szolgálatot teljesített, azután a Honvédelmi Minisztérium Munkaügyi Főcsoportjának főnöke és a Honvédelmi Munkaszervezet vezetője, végül 1944. augusztus 29-től október 16-ig Lakatos Géza kormányának külügyminisztere volt. Az összeomlás után emigrált. Emlékiratában a magyar ügyet, mint Horthy Miklós egyik leghívebb embere, tárgyalja és védelmezi. Elfogultsága a kormányzóval és a rendszerrel szemben nyilvánvaló. Ennek ellenére munkájának néhány részlete és főként azok, amelyek külügyminisztersége idejére vonatkoznak, érdemleges ismereteket és szempontokat tartalmaznak. Az alábbiakban némi rövidítéssel, ami az érdemet nem érinti, az 1944-es eseményekre vonatkozó fejezeteket közöljük.

IX. A német Wehrmacht megszállja Magyarországot

1944. március 19-én a korareggeli órákban, úgy hajnali 5 óra körül, a telefon ébresztett fel; közölték, hogy a budapesti repülőtéren német csapatok landoltak és megszállták a környéket. Hamarosan további jelentések érkeztek, amelyek arról szóltak, hogy nyugaton Ausztria, Délen pedig Jugoszlávia irányából a magyar határt német csapatok lépték át és megkezdődött Magyarország megszállása.

Magyarország váratlan, hirtelen megszállása az egész magyar népet mélyen megrendítette, mert ezzel a radikális lépéssel senki sem számolt. A magyar katonai vezetés ugyan kapott bizonyos híreket a német csapatösszevonásokról az osztrák határon, sőt sejtette, hogy valami készülődés van, egy Magyarország elleni akcióval azonban mégsem számolt, s annál is kevésbé, mert a kormány ezidő szerint éppen Salzburgban tartózkodott, ahol Hitler meghívására – aminek csak habozva tett eleget – megbeszélés volt folyamatban, ami viharos fordulatot vett (L.: Horthy „Ein Leben für Ungarn” 262.

old.). Megjegyzendő, hogy Von Jagow úr, az akkori német követ, Ghiczy Jenő külügyminiszterrel szemben felháborodottan utasította vissza a vádat, miszerint a határon gyülekező német csapatokat Magyarország megszállására helyeznék készenlétebe.

Magyarország német megszállása és a kormányzó Kleßheimből való visszatérése után Jagow német követet Edmund von Veesenmayerrel cserélték fel, akit Magyarországon egyidejűen teljhatalmú megbízottá neveztek ki.

Veese-maeyert a Horvátország egyéves fennállása alkalmából rendezett ünnepély alkalmából ismertem meg, akkor azonban nem sejtettem, hogy 1944 márciusában a német birodalom képviselője lesz. Veese-mayer a vezető nemzetiszocialista politikusok legszűkebb köreihez tartozott, és már 1943 elején Magyarországra küldték, hogy a magyar viszonyokat és problémákat tanulmányozza. A feltűnés elkerülése érdekében 1943 novemberében a „Standard” lámpagyár budapesti kirendeltségének igazgatójává nevezték ki, és szoros kapcsolatokat létesített magyar ellenzéki politikusokkal.

Veese-mayer rendkívül terjedelmes jelentést készített Magyarországról, amelyet 1943 decemberében bocsátott a berlini külügyminisztérium rendelkezésére, s amely meghatározó lett a magyarországi német politika irányában. Nagy kár, hogy ez a jelentés, amely részletesen foglalkozott Magyarországnak történeti, politikai, gazdasági, katonai és társadalmi helyzetével, csak az emigrációban jutott tudomásomra. A jelentést ugyanis elárasztyák a valótlanosságok és a hamis beállítások, amelyek kihatásait Magyarországnak el kellett szenvednie.

Magyarország német megszállása Magyarországnak számára mind katonai, mind politikai szempontból fordulópontot jelentett. A magyar állam szuverenitása a legnagyobb mértékben korlátozódott, az ország minden szempontból az uralkodóvá váló német befolyás alá került. Ezen események alapján fel kell tenni a kérdést, vajon ez az időpont nem lett volna-e előnyösebb Magyarországnak a háborúból való kiválására. Nemzeti szempontból és a magyar szuverenitás védelme szempontjából igazolt lett volna, kérdéses marad azonban, miként alakult volna a jövő. Biztosra lehetett venni, hogy Hitler akkor a magyar ellenálláson úrrá lett volna és hogy Szálasi került volna hatalomra. Ezt az alkalmat Magyarország esetleg kihasználhatta volna arra, hogy a három szövetséges hatalommal fegyverszünetet kössön. Nézetem szerint a szövetségesek aligha viselkedtek volna másként, mint 1944 szeptemberében, vagyis Magyarországot ebben az időpontban is Moszkva felé irányították volna.

Magyarország német megszállása mindenestre sürgette a kormányzó törekvését, hogy a háborút a lehető leghamarabb befejezze.

+

Az ország megszállása következtében a kormányzó rendkívül nehéz és kényes helyzetbe jutott. Már a Salzburg melletti Kleßheim várában Hitlerrel lezajlott találkozója alatt, majd pedig Budapestre történt visszatérte után is azzal a gondolattal foglalkozott, hogy lemond kormányzói tisztéről, mivel nem akart egy megszállt ország államfője lenni. Hamarosan arra a meggyőződésre jutott azonban, hogy visszalépése esetén az ország vezetése teljesen az extremisták, feltehetően Szálasi Ferenc kezeibe jutna, aki a magyar Nyilas-keresztes Párt vezetője volt. Ebből kifolyólag határozta el, hogy a számára kiszabott súlyos terhet tovább viseli.

A rendkívül erős német befolyás kifejezésre jutott az új magyar kormány összeállításában is. Az új miniszterelnök, Sztójay Döme, aki személy szerint hű volt a kormányzóhoz, már jó ideje meggyőződéses németbarát irányt képviselt, hasonlóan kormánya számos tagjához. Sztójay Döme már a Hitler-rezim előtt Németország lelkes híve volt, s azt a véleményt képviselte, hogy Magyarország fennállása szorosan összefügg Németországgal. Katonai attasé volt Németországban, később követ lett, és megszerezte a vezető német személyiségek megbecsülését. Sztójay a miniszterelnöki posztot kizárólag a kormányzó kifejezett kívánságára vette át. Nem kétséges, hogy ez a vállalkozás súlyos személyi áldozat volt az ő részéről. Mint akkoriban hitelt érdemlően elmondotta, a kormányzást nem akarta vállalni, Horthy azonban súlyt helyezett erre, mert mindenképpen németbarát kormányt kellett alakítani és a kormányzó semmi szín alatt sem akarta a nyilas-keresztes Szálasi miniszterelnökként elfogadni. Így csak Sztójay maradt, aki Horthy hű embere volt, egyidejűleg azonban a nemzeti-szocialista Németország csodálója is.

Mivel sokáig szolgáltam Sztójay beosztottjaként és közel álltam hozzá, elmondta rendkívül súlyos helyzetét, amelybe került: nem volt politikus, s így a politika sokoldalúságát és furfangjait nem ismerte, emellett beteg volt és csak gyógyszerek segítségével tudta magát tartani. Egészségi állapota megkövetelte, hogy augusztus elején szanatóriumi kezelésnek vesse alá magát.

Hamarosan azonban még a németbarát Sztójay kormány helyzete is tarthatatlanná vált. Ennek okai között volt a belpolitikának a megszállás okozta akadályoztatottsága, az általános katonai helyzet gyors romlása és végül a zsidókérdés kiéleződése, ami nagyon jelentős szerepet játszott.

A kormányzó és tanácsadói már nem tudták eltitkolni azokat a megfontolásokat, amelyek szerint a Sztójay kormány által képviselt, teljes egészében a nemzetiszocialista Németországra beállított vonalat nem lehet továbbfolytatni, mert ez csak arra jó, hogy az országot romlásba taszítsa. Az irányváltoztatást mindenekelőtt azért is szükségesnek vélték, mert Németország politikai és katonai helyzete gyorsan romlott. Szálasi kísérlete, hogy Bárdossyt közös politikai vezetés kialakítására megnyerje, meghiúsult.

Új politikai kurzust azonban csak új kormány segítségével lehetett megvalósítani. A kormányzó azon a véleményen volt, hogy e feladat megoldására egy pártonkívüli, lehetőleg katonákból álló kormány lenne a legmegfelelőbb. Ebből kifolyólag 1944 júliusában magához kérte Lakatos Géza vezérezt, aki addig az első hadsereg főparancsnoka volt, azzal a céllal, hogy az új kormány alakítására még nem jött el, mert a helyzet erre még nem érett meg. Egyébként azt is szükségesnek vélte, hogy a kormányzó szándékáról a német vezetést előzetesen értesítsék.

Ezt az álláspontot a kormányzó is magáévá tette és a Budapesten akkreditált német teljhatalmú megbízott, Veessenmayer útján informálta a német vezetést. Veessenmayert a kormányzó közlése rendkívül meglepte. A maga részéről Ribbentrop közvetítésével értesítette a dologról Hitlert. Első dühében Hitler Magyarországgal szemben a legkeményebb intézkedésekhez akart nyúlni: a megszálló csapatok megerősítéséhez. Mivel a 18. SS-hadosztály és a 73. gyalogos hadosztály kivonása óta a magyarországi német csapatok nélkülöztek a hátvédet, július 15-én elrendelték az 5. páncélos-brigád felállítását Magyarországon, aminek szeptember 25-ig be kellett fejeződnie. Mivel a kormányzó az országot nem akarta újabb megpróbáltatásoknak kitenni, az új kormány megalakításáról átmenetileg lemondott.

.....

X. Magyarország kiútja a második világháborúból

A Lakatos kormány megalakulása

1944 augusztus elején egy vasárnap délelőttön Lakatos Géza vezérezt meglepő hírrel keresett fel a lakásomon. A kormányzó megbízásából jött, közlendő velem, hogy a kormányzó a Sztójay kormány felváltására új kormány megalakításával bízza meg. Külügyminiszternek engem szemelt ki. Ez a közlés számomra tökéletes meglepetést okozott, minthogy soha nem

gondoltam ilyen magas pozícióra, jóllehet már hadnagykorom óta élénk érdeklődéssel viseltem a külpolitika iránt, és éveken keresztül katonai-diplomáciai szolgálatban álltam. Megemlítettem néhány katonai attasét, akik képességeik és nyelvtudásuk miatt e posztra alkalmasak lennének. Lakatos azonban hangsúlyozta, hogy kinevezésem a kormányzó kívánsága. Azt hiszem, Horthy admirális azért gondolt rám, mert belgrádi beosztásom idején, de ezt követően is, gyakran voltam nála megbeszéléseken, s így engem közelebbről megismerhetett. Szerepet játszott azonban itt egy másik ok is. A kormány alakításánál a német követ Hitler parancsára bizonyos befolyást gyakorolt, és mindenáron azt akarta elérni, hogy külügyminiszterré Bárdosy László volt miniszterelnököt nevezzék ki, aki teljesen hitlerista vonalon állt. A kormányzó számára ez elfogadhatatlan megoldás volt, tekintve, hogy terveit vele nem vihette volna keresztül, de meg a két úr között személyes ellentétek is voltak. Ezért tette a kormányzó azt a javaslatot, hogy ne diplomatát, hanem egy indifferens személyiséget, egy katonát nevezzenek ki, és ezért említette az én személyemet. Mivel Veesenmayer velem szemben nem tudott mit felhozni — jó ideje ismert egyébként — elfogadta a javaslatot. Így lettem külügyminiszter.

Lakatos a továbbiakban közölte velem, hogy a kormányzó eltökélt szándéka a háború befejezése és e célból a kapcsolatok felvétele a szövetségesekkel. E felfogás elfogadása volt külügyminiszteri kinevezésem feltétele. A számomra felállított feltételből világossá vált, hogy a kormányzó komolyan foglalkozott a háború befejezésének gondolatával. Ezt bizonyította a kormány összeállítása is, amelyben a vezető szerepeket olyan tábornok kapták, akik egyetértettek a kormányzó által felállított feltétellel.

1944. augusztus 29-én délután éppen az iparügyi minisztériumban elnököltem egy munkaszervezeti ülésen, mikor értesítést kaptam a Lakatos kormány megalakításáról, és a késő esti órákban a kormányzónál le is tettem az esküt. A kormányzó szándékairól, amint az várható volt, az illetékes német szervek ezúttal is tudomást szereztek. Ismét előtérbe került a gondolat, hogy a kormányzót és más vezető személyiségeket letartóztatassanak, másként szólva, hogy végrehajtsák a már régóta latolgatott puccsot. Érdekes módon azonban Hitler, aki néhány héttel ezelőtt még a radikális megoldás mellett lépett fel, ezúttal belenyugvóbb volt. Veesenmayer útján levéllel fordult a kormányzóhoz, amelyben kifejezte ugyan németbarát szellemű kormány iránti követelményét, egyidejűen azonban Veesenmayert utasította, hogy amennyiben a Sztójay kormány átalakítását nem lehet elkerülni, gondoskodják arról, hogy az új kormány megalakításában „befolyása” ér-

vényre jusson. A kormányzó régi követelését viszont, hogy a magyar csapatokat vonják vissza Magyarországra, Hitler ezúttal is visszautasította.

Ebben a helyzetben Románia váratlan kilépése a német szövetségből – 1944. augusztus 23-án – döntő fordulatot hozott. A helyzet csak tovább élesedett azáltal, hogy Románia két nappal később a Szovjetunió oldalán aktívan bekapcsolódott a Németország elleni katonai küzdelembé. A kormányalakítás a német „befolyásolás” következtében nem volt könnyű feladat, viszonylag mégis rövid idő alatt megtörtént. Veessenmayernek az volt a kívánsága, hogy a külügyminiszteri tárcát Bárdossy László volt külügyminiszter és miniszterelnök, a honvédelmit pedig Ruzskay Jenő vezérőrnagy vegye át, míg Reményi-Schneller Lajos és Jurcsek Béla maradjanak meg addigi beosztásukban, a pénzügy- illetve a földművelésügyi minisztérium élén. Hogy a német kívánságoknak engedjen, a kormányzó a két utóbbi minisztert elfogadta, elutasította viszont mind Bárdossy, mind Ruzskay kinevezését.

1944. augusztus 29-én a kormány a következő módon alakul meg: miniszterelnök: Lakatos Géza vezérezredes; külügyminiszter: Hennyey Gusztáv vezérezredes; belügyminiszter: Bonczos Miklós; igazságügyminiszter: Vladár Gábor; kultuszminiszter: Rakovszky Iván; honvédelmi miniszter: Csatay Lajos vezérezredes; kereskedelemügyi miniszter: Markos Olivér; iparügyi miniszter: Gyulay Tibor; pénzügyminiszter: Reményi-Schneller Lajos; földművelésügyi miniszter: Jurcsek Béla. Bonczos Miklós megbetegedése után báró Schell Péter lépett a helyére. A kormány az eskü letétele után ülést tartott, melynek legfontosabb határozata a következőképpen szólt: „Magyarország a német erővel együtt továbbfolytatja a harcot, mert a Kárpátokat és Erdélyt minden áron tartani kell.” A kormányzó és a kormány valamennyi tagjának szilárd akarata volt a haza határainak megvédelmezése. Egyidejűleg végre kellett hajtani a háború befejezésének előkészítését.

A minisztertanács elhatározását nem csak Magyarország sorsa vezette, hanem szerepet játszott benne az egész Duna-medence védelmezése a Vörös Hadsereg betörésével szemben. A nyugati hatalmak ezt sajnos későn ismerték fel, nevezetesen amikor Churchill 1944 szeptemberében követet küldött Magyarországra. (1. a 86. old.-on.)

A fegyverszüneti kérdés fejlődése

A katonai helyzet alapján már jóval a Lakatos kormány megalakulása előtt nyilvánvaló volt, hogy Németország a háborút nem nyerheti meg. A helyzet még csak súlyosabbá vált azáltal, hogy Németország szövetségesei a szövetséget sorra elhagyták, úgy hogy végülis egyedül Magyarország maradt Németország oldalán. A kormányzó így azzal a kérdéssel került szembe, hogy vajjon viselheti-e továbbra is a felelősséget egy teljesen kilátástalan háború folytatásáért. Személyesen jelen voltam, amikor államfői és katonai minőségében a nehéz lelki harcot megvívta és el kellett, hogy határozza, amit e súlyos helyzetben tenni lehetett. Katonai becsülete és Németországgal szemben való elkötelezettsége a harc folytatása mellett szólt, mint államfőnek azonban kötelességének kellett tekintenie, hogy népét és hazáját egy kilátástalan küzdelemtől és a saját területén folytatandó harci cselekményektől megkímélje. Lelki küzdelme a jelenlétemben megfogalmazott következő szavakban nyert kifejezést: „Mint államfő felelős vagyok országomért és népemért. Legfőbb kötelességem, hogy országomat és lakosságát megmentssem a megsemmisítéstől, különösen mivel most már a győzelem legcsekélyebb kilátása sem áll fenn. El akarom kerülni a felesleges vérontást és nem engedem, hogy az ország hadszíntérré váljék.” A kormányzó számára, – aki az első világháborúban oly bátran harcolt, akit „Otranto hőseként” az osztrák Mária-Terézia renddel tüntettek ki és akit a háború végén az osztrák–magyar flotta főparancsnokává neveztek ki, – a fegyverszünet-kérelmem különösen terhes feladat volt. Mindenesetre az elhatározás számára nehezebb volt, mint egy politikus számára, akinek nem volt egy ilyen katonai múltja.

Vezető politikai személyek, mint gróf Bethlen István, aki hosszú ideig miniszterelnök volt, az egykori külügyminiszter, Kánya Kálmán és sokan mások határozottan felléptek a fegyverszüneti állapot mielőbbi megteremtéséért. Kánya Kálmán már szeptember elején memorandumot terjesztett a kormányzó elé, amelyben a háború továbbfolytatásának katasztrófális következményeit vázolta, és kifejezésre juttatta, hogy egy ésszerű politikának az emberéletek felesleges feláldozása nem lehet célja. Hasonló gondolatokat fejtett ki Kánya úr előttem is. A fegyverszünet-kérelmem eldöntésében az a megfontolás is szerepet játszott, hogy a kitartás a Magyarország által elvesztendő részek szempontjából csak hátrányokat eredményezhetne.

A kormányzó kérésére ezekben a napokban hosszú eszmecserét folytattam gróf Bethlen Istvánnal. Bethlen gróf a várban huszárezredesi egyenruhában jelent meg, bajusz nélkül, úgy hogy alig ismertem fel. A tanácsko-

zás ifj. Horthy Miklós szobájában zajlott le, titokban, mivel Bethlen grófit a német hatóságok körözték. Gróf Bethlen izgatott szavakkal tett szemrehányást azért, hogy a fegyverszünetet még mindig nem kötöttük meg, ami pedig a lehető legsürgősebb. Erre felfedtem előtte, hogy a kormányátvétel első napjától fogva Bernen keresztül igyekszünk a fegyverszünetet elérni, ez azonban a legjobb akarattal sem lehetséges egyik napról a másikra. Hosszabb beszélgetés után sikerült Bethlen grófit bizonyos mértékben megnyugtatom.

Homlokegyenest ellenkező álláspontot képviselt a korábbi miniszterelnök, Bárdossy László. 1944 szeptember második felében felkeresett és rá akart venni a kormányzó befolyásolására, hogy ne kössön fegyverszünetet. Nincs más megoldás, mint az utolsó emberig harcolni a németekkel a kommunizmus ellen. Kifejtettem Bárdossynak, hogy a háború véglegesen el van vesztve, s ezért Magyarországnak a lehető legrövidebb időn belül ki kell lépnie a háborúból. Az utolsó emberig folytatandó harc illuzórikus, nagyon sok áldozatot követelne, anélkül, hogy Magyarország helyzetén változtatni lehetne.

Nem szabad elfelejteni, hogy Finnország és a távoli Japán mellett a német állami főhatósággal szemben a szövetség fennállása alatt egyedül Magyarország őrzött belső függetlenséget, míg Olaszország, Románia, Horvátország és Szlovákia sokkal messzebbmenő szálakkal, részben még ideológiai kötelekekkel is a nemzetiszocialista Németországhoz volt kötve. Nagyon természetes módon került így az előtérbe Magyarország szempontjából a létkérdés, midőn hirtelen maga az állam léte látszott veszélyeztetve. A Németországgal fennálló szövetség felmondása ennek ellenére súlyos lelkiismereti kérdést jelentett a kormányzónak. Ezt igazolja 1944. október 15-i magatartása, valamint egy levél, amelyet a háború után Dr. Konrad Adenauer kancellárnak írt (9. melléklet). Tanácskozások alkalmával a kormányzó szintén hangsúlyozta, hogy adott időpontban a német vezetést elhatározásáról értesítette; pontosan azt tette, amit a finn Mannerheim marsall szintén megtett.

Mint említettük, a fegyverszünet megkötésére irányuló elgondolása ellenére a kormányzó úgy határozott, hogy a harcot a Kárpátokban és Erdélyben tovább kell folytatni. Hasonlóképpen határozott első minisztertanácsi ülésén a Lakatos kormány is. Az állások tartása az orosz támadással szemben nemcsak magának Magyarországnak, de Németországnak is létfontosságú érdeke volt, nem csak azért, mert Magyarország földrajzi helyzete miatt elsőrendű jelentőséggel bírt Németország szempontjából, hanem jelentős volt stratégiai okokból is. Magyarország ezért Németországtól joggal elvárhatta, hogy védelme érdekében minden megtörténik, s annyival is inkább,

mivel magyar területen közel százezer német katona állomásozott. Magyarország fontosságát Guderian vezérezredes hangsúlyozta, akinek az előbbieken már érintett látogatása főként éppen a Kárpátvonal biztosítását szolgálta.

A Németországhoz intézett magyar ultimátum

A fegyverszüneti kérdés alakulására az orosz erők felvonulása Romániában a Kárpátok hágóira döntő befolyást gyakorolt. A hír 1944 szeptember 7-én érkezett Budapestre. A kormányzó még ugyanezen a napon koronatanácsulást hívott össze és bejelentette, hogy a szövetséges hatalmaktól fegyverszünetet fog kérni. E határozatot azon legújabb hír alapján hozta, miszerint 5 orosz páncélos alakulat Románia felől felvonult a Kárpátok keleti felén. Magyarország ezen erők további előnyomulása esetén gyakorlatilag védelem nélkül marad. Ha ezek a páncélos erők a hágókön át elérik az innenső medencét, a nagy magyar Alföld elérése már nem jelent számukra semmilyen lényeges nehézséget. Horthy véleménye szerint a német vezetéshez ultimátumot kell intézni, mely bejelentené, hogy amennyiben Németország 24 órán belül a védelem számára szükséges erőket nem bocsátja rendelkezésre, Magyarország arra kényszerül, hogy fegyverszünetet kössön. A helyzet alapos megvitatása után a koronatanács a kormányzó előterjesztését egyhangúan elfogadta. A miniszterelnököt és a vezérkari főnököt egyidejűen felkérték, hogy a határozatot még ezen a napon közölje Veessenmayer német követtel és a Wehrmacht magyarországi parancsnokával, Greiffenberg gyalogsági tábornokkal. A követelt csapatok erősségét 5 páncélos hadosztályban jelölték meg.

A koronatanács ülésén arra a nézetre jutottunk, hogy esetleg feltétel nélküli kapitulációval kell számolnunk, a fegyverszüneti tárgyalásokon mégis arra kell törekedni, hogy a lehetőséghez mérten az alábbi alapelveket képviseljük:

1. Amennyiben lehetséges, a szövetségesek csak a stratégiailag fontos központokat szállják meg.
2. Román és jugoszláv erők a megszállásban nem vesznek részt.
3. A magyar biztonsági szervek (Csendőrség és rendőrség) igénybevétele a belső rend fenntartásában.
4. A szövetségesek hozzájárulása a német csapatok zavartalan kivonásához, mert Magyarország nem hajlandó arra, hogy egykori szövetségese ellen harcoljon és ezt nem fogja tenni. A külügyminiszter ha-

ladéktalanul megteszi a szükséges előkészületeket az esetleges fegyverszüneti tárgyalásokra.

Lakatos miniszterelnök még 1944 szeptember 7-én este ismertette Veesenmayerrel a koronatanács határozatát. Ezen felül a kormányzó, tekintettel a rendkívül kényes helyzetre, személyes levéllel fordult Hitlerhez, amelyben nemcsak a magyar határon húzódó front számára a megfelelő német csapatok azonnali rendelkezésre bocsátását követelte, hanem azt is, hogy az ország határain messze túl harcoló magyar csapatok térjenek vissza. Ugyanebben az időben Vörös vezérezredes, a magyar vezérkar főnöke memorandumot juttatott el Guderian vezérezredeshez, amelyben a Kárpát-medence stratégiai jelentőségét, valamint német csapatok haladéktalan rendelkezésre bocsátásának szükségességét fejtette ki és ezt kérte.

...

Szeptember 11-én Vörös vezérezredes Greiffenberg gyalogsági tábornokkal együtt a német főhadiszállásra repült, hogy ott a magyar kérdést személyesen is megtárgyalja. Ez alkalommal Hitler nem csak a kívánt 5 páncélos hadosztályt ígérte meg, hanem ezen kívül Vörös vezérezredest arról is biztosította, hogy rövid időn belül olyan katonai operációkat kezd, amelyek révén nem csak Erdély, de a Kárpátokon túl Románia is ismét birtokába kerül. Az operációs tervek már kidolgozás alatt állnak. – Mindezekből a tervek közül a továbbiakban egyetlen egy sem valósult meg.

A szeptember 7-i koronatanács-határozat sem került a valóságban kivitelre. Szeptember 8-án ugyanis a német teljhatalmú tábornok felkereste Lakatos miniszterelnököt, ezen kívül Veesenmayer német követ és Bárdosy úr, az egykori magyar miniszterelnök audiencián jelent meg a kormányzónál és rávette őt elhatározása megmásítására. A változást az váltotta ki, hogy Veesenmayer biztosítékot közvetített, s ez egybehangzott a teljhatalmú tábornok által tett közléssel, miszerint a kívánt hadosztályok egy héten belül rendelkezésre fognak állni és egyesek közülük már el is indultak; ezen kívül a Balkán-térségben álló erőkből 10–14 napon belül 5 hadosztály az Orsova–Belgrád térségbe vonul fel és bevetésre kész lesz.

Hitler és a német megbízottak ígéretei üres szavak maradtak. Magyarország stratégiai védelmére minden hatékony segítség elmaradt. A valóságban mindössze annyi történt, hogy a német megbízottak által beharangozott erők előbb Nyugat-Magyarországon, majd Budapest körül állomásoztak, s majd csak hetek múltán, október első felében kerültek bevetésre a magyar Alföldön, amelynek bevételét az orosz csapatok által akarta éppen a magyar kormány és a vezetés német segítséggel elkerülni.

A német Wehrmacht ebben az időben — öt éves háborúskodás után — már oly gyenge volt, hogy hatékony segítséget Magyarországnak már egyáltalán nem tudott nyújtani.

...

Az 1944. szeptember 7-i koronatanácsi határozat a Németországhoz intézendő ultimátumról és a fegyverszünet megkötéséről a szeptember 10-i rendkívüli minisztertanácsi ülésen újból szóba került. Néhány miniszter szorgalmazta erre az alkalmat, különösen a Hitlerhez húzó csoport, azzal a kérdéssel, hogy vajon a jelenlegi időpont-e a megfelelő egy fegyverszünet megkötésére. Hosszú vita után a miniszterelnököt és engem kivéve minden miniszter (amint ezt a kormányzó könyvében megerősíti) a fegyverszünet azonnali megkötése ellen foglalt állást. A minisztereknél ezt a hangulatváltozást a kormányzó, illetve Veesenmayer és Bárdossy közötti már említett megbeszélés válthatta ki. Ez volt az egyetlen olyan eset, amikor a minisztertanács a kormányzó nézetével szemben foglalt állást.

A minisztertanács 1944 folyamán sajátságos helyzetbe jutott. Tevékenységét csak kivételképpen fejtette ki. Ennek fő oka az a tény volt, hogy néhány miniszter Hitler eltökélt híve volt. Így volt lehetséges, hogy a minisztertanács által tárgyalt kérdésekről a német megbízottak a legrövidebb időn belül tudomást szereztek. Így azután kialakult egy bizalmas grémium, amely a miniszterelnökből, Csatay honvédelmi miniszterből és belőlem állt, s amely a fontos kérdéseket a kormányzóval megbeszélte. (Idővel Rakovszky Iván kultuszminisztert is bevontuk.) Az én titoktartásom odáig ment, hogy a külügyminisztériumban elgondolásainkról, ill. a kormányzóval folytatott megbeszélésekről senkit, még saját helyettesemet sem tájékoztattam. E tényekből könnyű belátni, hogy a miniszterelnök és jómagam milyen kényes helyzetbe kerültünk. Fontos kérdéseket, mint amilyen a fegyverszünet volt (október 11-i döntés), de más ügyeket sem lehetett többé a minisztertanács elé vinni. A „mi” erőnk az volt, hogy a kormányzó bizalmát korlátlanul bírtuk.

Az 1944. szeptember 10-i titkos államtanács-ülés

Ebben a helyzetben a kormányzó a titkos tanácsosokkal is kívánt konzultálni. A titkos tanácsosok a politikai, tudományos, gazdasági, katonai és a közélet nevezetes személyiségei voltak. A kormányzó nevezte ki őket és legmagasabb tanácsadói voltak. Tanácsadó szövet alkottak a döntéshozatal-

ra való közvetlen befolyás nélkül. Az akkori nehéz politikai és katonai helyzetben súlyt helyezett arra, hogy e magas tanácsadók véleményét is meghallgassa.

Szeptember 10-én délután a kormányzó magához kérte ezeket az urakat. A tanácskozás témája a fennálló katonai helyzet és a fegyverszünet kérdése volt. A kormány részéről jelen volt Lakatos miniszterelnök, Csatay honvédelmi miniszter, valamint Henney külügyminiszter, továbbá a vezérkar főnöke, Vörös vezérezredes, a katonai ill. a kabinetiroda főnöke, Vattay tábornok és Ambrózy úr, és kb. 15 titkos tanácsos. Az utóbbiak közül említésre méltó: gróf Bethlen István, egykori miniszterelnök, Kánya Kálmán volt külügyminiszter, báró Perényi Zsigmond, a felsőház elnöke, Röder Vilmos vezérezredes, volt vezérkari főnök, Sónyi Hugó vezérezredes, Náday István vezérezredes, az 1. magyar hadsereg volt főparancsnoka, továbbá gróf Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke.

A tanácskozás folyamán, amelynek egyáltalán nem volt hivatalos jellege, különösen Bethlen gróf, Kánya úr és Náday vezérezredes lépett fel a mielőbbi fegyverszünet mellett. Mint említettem, ez információs beszélgetés volt, ami azonban a kormányzót elhatározásában megerősítette.

A fegyverszünet előkészítése

Báró Bakách-Bessenyei György, berni magyar követ, saját kezdeményezésére már augusztus 26-án felvette Genfben a kapcsolatokat a nyugati szövetségesek képviselőivel, s erről a kormányzót a következőképpen informálta: „Elérkezett a pillanat, amikor Magyarországot a fegyverszünet megkötésével még meg lehet menteni a megsemmisüléstől.”

A kormányzó erre augusztus 28-án, tehát még a Lakatos kormány megalakulása előtt, Bakách-Bessenyei követet távirati válaszában felszólította, hogy a szövetségesekkel a fegyverszünet kérdésében felvett kapcsolatokat megbízása alapján továbbépítse, s egyúttal hivatalosan megbízta a tárgyalások vezetésével. E távirat emellett azt a fontos utasítást tartalmazta, hogy semmiféle területi kérdést nem kell felvetni; a lényeges Magyarország függetlenségének biztosítása demokratikus alapokon. Ezt a táviratot a vezérkari főnök Rakolczay László ezredes, berni katonai attasé útján juttatta el Bakách-Bessenyei úrnak. Vörös vezérezredes augusztus 30-án, tehát azonnal az új kormány megalakulása után, informált erről a kapcsolatról, s közölte, hogy ezt az ügyet, mivel az a külügyminisztérium hatáskörébe tarto-

zik, a kormányzó megbízásából átadja nekem. Ettől a naptól kezdve én vettem át a távirati fogalmazványokat és üzeneteket.

A fent említett távirat alapján Bakách-Besseney először az amerikai követtel vette fel a kapcsolatot, aki közölte vele, hogy a szövetségesek követelménye a „feltétel nélküli kapituláció”; ezen kívül Magyarország nem folytathatja a tárgyalásokat kizárólag a nyugati szövetségesekkel, hanem a Szovjetunióhoz is fordulnia kell, mivel különben minden vonatkozó tárgyalás eredménytelen maradna. Ez a távirat augusztus 29-én érkezett Budapestre.

Augusztus 30-án Bakách-Besseney közölte, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia követe megfelelő instrukciókért a kormányához fordult.

Szeptember 1-i táviratában Bakách-Besseney felhatalmazást kért a fegyverszüneti kérelem azonnali előterjesztése vonatkozásában, amivel kapcsolatban arra hivatkozott, hogy elmulasztjuk a megfelelő pillanatot, ha ő a megfelelő instrukciókkal nem rendelkezik. Ez a sürgetés a kormányzót nehéz helyzetbe hozta, mert a kormánnyal egyetértésben a Kárpátokat és Erdélyt feltétlenül védeni akarta, és pedig nem csak magyar, de összeurópai érdekekből. Ezenkívül a háborúból való szabályos kiválás ily rövid idő alatt technikai okokból sem volt keresztülvihető. Végül éppen erre az időre esett Guderian vezérezredes budapesti látogatása, és Magyarország védelmét illetően tett bátorító ígérete. Közöltem ezt Bakách-Besseney-vel, azzal az egyidejű utasítással együtt, hogy a nyugati követek előtt újból adja elő kérésünket, miszerint a fegyverszünetet Magyarország számára csupán a nyugati szövetségesekkel szeretnénk elérni. A kérelem azt az óhajt is magába foglalta, hogy Magyarországot a nyugati szövetséges csapatok szállják meg.

Szeptember 7-én este Bakách-Besseneyt értesítettem arról, hogy a katonai helyzet romlására való tekintettel (orosz páncélos egységek felvonulása a délkeleti Kárpátokban stb.) a német kormányhoz ultimátumot intéztünk, és hogy ezáltal a fegyverszünet lehetősége megnyílt.

Szeptember 9-én táviratilag informáltam, hogy a háborúból való kilépés terve, tekintettel a legújabb fejleményekre és a már felsorolt okokra, elhalasztódik. Ezen kívül a jelentékeny német erők Magyarországon a háború azonnali befejezését meghiúsítanák; német intervenció pedig, valamint az orosz hadsereg beavatkozása, s végül a magyar jobb és baloldal közötti ellentétek polgárháborús veszélyt idéznének fel. Ezért óriási jelentősége lenne annak, hogy Magyarországot angolszász erők szállják meg, és pedig 2–3 légi úton bevett hadosztály elegendő lenne, aminek a kiküldését immár kérnénk is.

...

Ezt a táviratot keresztezte Bakács-Bessenyei egy távirata, amelyben közölte velünk, hogy Magyarországnak kizárólag nyugati szövetséges csapatokkal való megszállása teljességgel kilátástalan gondolat. A szövetségesek már megegyeztek abban, hogy Magyarországot orosz csapatok szállják meg. Szeptember 9-i táviratunkra közölte, hogy amennyiben a kormány tanácsaival nem ért egyet, helyesebbnek tartaná, ha a további közvetítéstől tartózkodna.

Szeptember 21-én érkezett Bakács-Bessenyei utolsó távirata. Ebből azt fejtette ki, hogy Magyarország számára egyetlen lehetőség áll fenn: a feltétel nélküli megadás. Egyáltalán nem lehet szó már arról, hogy Magyarországra nyugati csapatokat küldjenek.

Ezzel az utolsó távirattal Bakács-Bessenyei fáradozásai, hogy Magyarország háborúból való kiválásának jobb feltételeket érjen el, teljes csődöt vallottak. Az amerikaiak és a brittek álláspontja Sztálin követelményeihez igazodott. Erről később még szólnunk kell.

Ezen a helyen említeni kell viszont, hogy már Bern előtt kialakult az a nézet, hogy létre kell hozni egy információs központot, ahol esetleg a nyugattal majd fel lehet venni a kapcsolatot. Ezt a feladatot a stockholmi követség vállalta. 1944. október 3-án Marosy Ferenc úr, a volt finnországi követ, aki kénytelen volt Helsinkit elhagyni és Stockholmban tartózkodott, azt az üzenetet juttatta el hozzám, hogy Stockholmból haladéktalanul Budapestre jön és sürgős meghallgatást kér. Marosy követ tájékoztatott feladatáról, amellyel Ullain-Reviczky Antal követ bízta meg. Eszerint haladéktalanul fegyverszüneti kérelmet kell előterjeszteni a három szövetséges hatalomnak, amely missziót Ullain-Reviczky követ magára vállalná. A továbbiakban Marosynak fel kellett kérnie a kormányzót, hogy egy Hennyey tábornokkal egyetértésben fogalmazott határozatot személyesen hozzon a nemzet tudomására a rádió útján, mivel normális kihirdetését a német szervek megakadályoznák. Ez a felszólítás kényes helyzetbe hozott, mivel a német teljhatalmú megbízott, Edmund Veesenmayer a külügyminisztérium átvétele alkalmából azt sugalmazta, hogy Marosy urat nevezem ki helyettesemnek. Jóllehet Marosy jó barátom volt, akit nagyra értékeltem, nem volt lehetséges, hogy a külügyminisztériumba vigyem, mivel a német irányzat követőjeként volt ismert. Mivel mi a fegyverszünetről az oroszokkal Moszkvában már tárgyalásban álltunk, tehát közvetítőre nem volt szükségünk és ezt a tényt bizalmasan kezeltük, Marosynak kiterő választ adtam, ami a Stockholmba küldött táviratban is kifejezésre jutott „Ullain-Reviczky számára: Üzenetét megkaptam, mivel új helyzet állt elő, az ügy még vizsgálat alatt áll. A kontaktust

kérem tartsa fenn.” Ez a válasz Stockholmban némi csalódást váltott ki, ami érthető volt. (Lásd Ullein-Reviczky, *Guerre allemande, Paix Russe, Le Drama Hongrois*. Edition de la Baconniere, Neuchatel 1947) –

...

Marosy úrhoz hasonlóan az ankarai magyar követ, Vörnle János is alapvetően megváltoztatta a Hitler-rendszerrel szembeni álláspontját, és egy táviratot küldött nekem azzal a tartalommal, hogy ideje lenne a szövetségekkel fegyverszünetet kötni. Szeretném itt hangsúlyozni, hogy eltekintve néhány disszidens követtől, a magyar misszió-vezetők többsége a háború befejezéséig helyén maradt. Stockholmhoz hasonlóan 1943-ban Isztambulban is folytattak béketapogatózásokat, ahol is a kapcsolatokat angol szervekkel vették fel, ezek azonban intenzív véleménycserére ellenére sem vezettek eredményre, mert az angolszászok követelményei elfogadhatatlanok voltak.

Az angolszász hatalmakkal való kontaktusfelvételre irányuló stockholmi, isztanbuli, berni tevékenység vázolásával kapcsolatban utalni kell az alapvető különbségre, ami a német, illetve a magyar vezetés között a helyzet megítélésében megmutatkozott.

Magyar részen már 1943-ban, sőt részben már előbb kialakult az a fel fogás, hogy a háborút nem lehet megnyerni, ezért tehát ésszerű megoldást kell találni, míg Hitler makacsul éppen az ellenkező álláspontot képviselte. Így mind erősödő ellentét alakult ki, ami a két vezetés együttműködését mind nehezebbé tette. (Lásd az éles vitákat 1943-ban és 1944-ben Hitler és Horthy között Kleßheimben, Magyarország megszállását stb.)

(A közleményt a későbbiekben folytatjuk)

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1978/II.

(Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978 első félévi folyóirataiból.)

AESC	– Annales ESC (Paris)
AHRF	– Annales Historiques de la Revolution Francaise (Paris)
AHR	– American Historical Review (Washington)
BIHR	– Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CASS	– Canadian-American Slavic Studies (Pittsburgh)
CSSH	– Comparative Studies in Society and History (London)
CEH	– Central European History (Atlanta-Georgia)
D	– Der Donauraum (Wien)
ESR	– European Studies Review (London)
GG	– Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	– Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
H	– History (London)
HT	– History and Theory
HZ	– Historische Zeitschrift (München)
JGO	– Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JMH	– Journal of Modern History (Chicago)
MA	– Le Moyen Age (Bruxelles)
MIÖG	– Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
MS	– Le Mouvement Social (Paris)
NRS	– Nuova Rivista Storica (Roma)
ÖO	– Österreichische Osthefte (Wien)
PS	– Peasant Studies (Pittsburg)
QS	– Quaderni Storici
R	– Review (Ney Cork at Binghampton)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHD	– Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDG	– Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	– Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	– Revista Storica Italiana (Napoli)

- SCo – *Storia Contemporanea* (Bologna)
SH – *Social History* (London)
SM – *Südosteuropa Mitteilungen* (München)
SSt – *Studii Storici*
VSW – *Vierteljahrschrift für Sozial und- Wirtschaftsgeschichte*
(München)
VZ – *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (München)
ZAA – *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* (Frank-
furt–Main)
ZHF – *Zeitschrift für Historische Forschung* (Berlin)
ZO – *Zeitschrift für Ostforschung* (Marburg a. d. Lahn)
ZfSL – *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (Köln–Wien)

BIBLIOGRÁFIA

HERTER, B.: Bibliographie zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde. (Bibliográfia Erdély történelméhez és néprajzához.)

ZfSL, 1. 1978 : 1. 69–89.

1970-es években megjelent új publikációk.

HERTER, B.: Bibliographie zur Geschichte des Deutschen Ritterordens im Burzenland (Siebenbürgen). (Bibliográfia a Német Lovagrend történetéhez a Barcaságban /Erdély/.)

ZfSL, 1. 1978 : 2. 213–219.

WEINZIERN, E.: Literaturbericht. Österreichische Neuerscheinungen 1972–1975 zur Geschichte Österreichs. (Irodalomjegyzék. 1972 és 1975 között megjelent új osztrák publikációk Ausztria történetéhez.)

GWU, 29. 1978 : 6. 385–408.

HISTORIOGRÁFIA

ERDMANN, K. D.: Zeitgeschichte im Ost–West-Dialog. (A kortörténet a Kelet–Nyugat párbeszédben.)

GWU, 1978 : 3. 149–163.

A szerző a Kelet–Nyugat párbeszéd alatt a szovjet (és részben lengyel) és nyugat-német történészek közötti vitát, kontaktust, beszélgetést érti a kortörténet kérdéseiről. E párbeszéd feltételeit, problematikus kérdéseit elemzi.

GRABSKI, A. F. – MADAJCZYK, C.: Deutschland in der Historiographie Volkspolens. (Németország Lengyelország historiográfiájában.)

GWU, 1978 : 2. 104–127.

A szerzőpáros bemutatja, hogy Németország története milyen szerepet játszott Lengyelország historiográfiájában a XIX. sz. végétől. Részletesen az 1945 utáni anyagot mutatják be. A tanulmányt bibliográfia zárja.

SCHMALE, F.-J.: Mentalität und Berichtshorizont. Absicht und Situation hochmittelalterlicher Geschichtsschreiber. (A későközépkori történetírók mentalitása és tájékozódási szintje, szándéka és helyzete.)

HZ, 226. 1978 : 1. 1–16.

Historiográfiai tanulmány a későközépkori német történetírókról, amelyben a szerző mentalitás alatt a történetírók individualitásán túli, csoporthoz- vagy korhoz kötött elképzeléseit, szemléletmódját és motivációit érti; tájékozódási szintként az elbeszélte történet térbeli-, időbeli- és tárgyi határait jelöli; a situáció a történetíró aktuális és individuális feltételeinek szövevénye; a szándék, cél pedig a szerző tudatos választása vizsgálata tárgyát illetően.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

De ALOYSIO, F.: Il vichismo di Pasquale Villari: un itinerario nelle regioni dello storicismo. (Pasquale Villari vicoizmusa: eligazítás a sztoricizmus tájain.)

NRS, 1978 jan.–ápr., t. 62, f. 1–2, 39–81.

Történetfilozófia a XIX. sz.-i Itáliában.

ANCHOR, R.: History and play: Johan Huizinga and his critics. (A történelem és a játék: Johan Huizinga és kritikuskái)

HT, 17. 1978 : 1. 63–93.

A cikk röviden ismerteti a 20. századi holland történész útját a Homo Ludens megírásáig, felfogását a játék és az élet, a kultúra különböző területeinek viszonyáról, valamint a felfogásával szembeni kritikai észrevételeket a szakirodalomban.

APPLEBY, J.: Modernization theory and the formation of modern social theories in England and America. (A modernizálás-elmélet és a modern társadalomelméletek kialakulása Angliában és Amerikában.)

CSSH, 20. 1978 : 2. 259–285.

A társadalom hagyományosból modernné válása, Anglia és az amerikai gyarmatok gazdasági életének modernizálódása (iparosodása) és ennek elméleti tükröződése a vizsgálat tárgya. A cikk védelmébe veszi a modernizálás-elméletet és a két ország 18–19. századi példáján próbálja igazolni létjogosultságát.

BRERA, P.: La ripresa della polemica Gerschenkron-Olegina: sulla „continuità”, le „cause” e la storia russa. (A Gerschenkron-Olegina vita újrafelvétele: a „kontinuitásról”, az „okokról” és az orosz történelemről.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 353–369.

Az 1971-ben kezdődött és újraéledt vitával kapcsolatban néhány főbb szempont kiemelése és taglалása.

BUSS, A. R.: Critical notice of Izenberg's „psychohistory and intellectual history”. (Kritikai megjegyzés Izenberg „pszichohistória és eszmetörténet” felfogásához.)

HT, 17. 1978 : 1. 94–98.

A szerző Izenbergnek a lap 1975-ös évfolyamában megjelent cikke alapelveivel vitatkozik. Problémásnak találja Izenberg elképzelését a racionalitásról és irracionálisról, valamint az eszmék eredetének és érvényességének, helytállóságának szembeállítását.

CARMAGNANI, M.: Antonello Gerbi e il Nuovo Mondo. (A. G. és az új világ.)

RSI, 1978. jan.–márc. 90. köt. 1. sz. 165–171.

Eszméletörténeti munkásságnak latinamerikai vonatkozásai.

CHIROT, D.: A Romanian prelude to contemporary debates about development.

(A fejlődésről folyó mai viták román előjátéka.)

R, 2. 1978 : 1. 115–23.

A 20. század elejének román közgazdászai és szociológusai meglepően modern elveket vallottak a perifériális gazdasági helyzetű országok természetéről és a kiutakról. Nézeteiket vizsgálva kiderül, hogy kevés új van a fejlődés természetéről és a kiutakról folyó mai viták, elméleti és gyakorlati politika felszínén, amit ők ne próbáltak volna már megoldani.

COHEN, S.: Structuralism and the writing of intellectual history. (A strukturalizmus és az eszméletörténetírás.)

HT, 17. 1978 . 2. 175–206.

A hagyományos eszméletörténettel szemben a szerző kifejti, hogy az írott források alapvetően az érzékek termékei és csak utána nyernek értelmet; illusztrálja mindezt Husserl és Wittgenstein műveinek elemzésével, hogy miként világítja meg még jobban az ő megismerésfilozófiájukat a nyelvészet, valamint megpróbálja meggyőzni a történészeket, hogy a strukturalizmus csak intenzívebbé teszi a történeti racionalitást.

DINET, D.: Mourir en religion aux XVIIe et XVIIIe siècles. La mort dans quelques couvents des diocèses d'Auxerre, Langres et Dijon. (A halál megjelenítése a valóságban a 17. és a 18. században. A halál az Auxerre-i, a Langres-i és a Dijon-i püspökség néhány kolostorában.)

RH, 525. 178 : 1. 30–54.

Mentalitástörténeti elemzés.

DRAY, W. H.: Concepts of causation in A. J. P. Taylor's account of the origins of the Second World War. (Az okozati összefüggések felfogása A. J. P. Taylor beszámolójában a második világháború okairól.)

HT, 17. 1978 : 2. 149–174.

Taylor „The Origins of the Second World War” c. könyvének megállapításait és ennek kritikáit, elsősorban Hugh Trevor-Roper „A. J. P. Taylor, Hitler and the War” c. cikkét ismerteti a szerző. Mindkét véleményt problematikusnak tartja, Taylorét revizionistának és vitathatónak. Azt próbálja bemutatni, hogyan lehet a valódi okokat megkülönböztetni a körülményektől.

DUBUISSON, D.: Le roi indo-européen et la syntese des trois fonctions. (Az indo-európai király és a három funkciójának szintézise.)

AESC, 33. 1978 : 1. 21–34.

A király a társadalmi kapcsolatok központjában áll, ezek a kapcsolatok három kategóriába oszthatók: 1. a király a társadalom koordináló szerve 2. a király

személyéhez jótettek, jótulajdonságok, talizmánok kötődnek 3. a csodás esetekben a király személyéhez istenek tulajdonságai is tartoznak. A cikk ezt a három témát illusztrálja szanszkrit, avesztikus és ír példákkal.

ELEY, G.: Die „Kehrites“ und das Kaiserreich: Bemerkungen zu einer aktuellen Kontroverse. (A Kehr-i iskola képviselői és a császárság: Megjegyzések egy aktuális vitához.)

GG, 4. 1978 : 1. 91–108.

Az angol szerző vitacikke H. U. Wehler nagy vitát kiváltó „Das Deutsche Kaiserreich” című 1973-ban megjelent és azóta is vitatott könyvéhez kapcsolódik.

A szerző támadja a „kehritákat” Wehler-t, Stegmann-t, Puhle-t, Böhme-t, akik Eckart Kehr történész egyoldalúságába esnek, a vilmosi Németország defenzív- és stabilizációs-stratégiájának hangsúlyozásával.

FISCHHOFF, B.: Intuitive use of formal models. A comment on Morrison's „Quantitative models in history”. (A formális modellek intuitív alkalmazása. Hozzászólás Morrison „Kvantitatív modellek a történetírásban” c. írásához.)

HT, 17. 1978 : 2. 207–210.

A lap 1977-es évfolyamában megjelent Morrison-cikk (F. D. Roosevelt és a legfelsőbb bíróság esetének kvantifikált feldolgozásáról) helyesen indul ki abból, hogy a kvantifikációnak helye van a politikatörténetírásban is, de a példa nem helyes. A cikk Morrison tévedéseire mutat rá a tétel bizonyítása során.

FRANK, B.: Die deutsch-polnischen Beziehungen in Geschichte und Gegenwart aus deutscher und polnischer Sicht. (A német–lengyel kapcsolatok a történelemben és a jelenben, német és lengyel szemszögből.)

GWU, 1978 : 2. 78–103.

A tanulmány a címben megjelölt téma didaktikus feldolgozását mutatja be, az oktatásban használható táblázatokkal, kronológiai áttekintésekkel kiegészítve.

GENTILI, B. – CERRI, G.: L'idea di biografia nel pensiero greco. (Az életrajz gondolata a görög gondolkozásban.)

SSt, 19. 1978 : 1. 45–60.

Az életrajz és a történetírás görög felfogás szerinti éles elválasztásának megkérdőjelezése.

HADDOCK, B. A.: Vico on political wisdom. (Vico a politikai gondolkodásról.)

ESR, 8. 1978 : 2. 165–191.

A szerző szerint Vico politikai gondolkodását az olasz humanizmus keretei között kell vizsgálni. A 18. századi gondolkodó műveiből kitűnik, hogy a történelmet – alakulása különleges körülményei miatt – csak a változó gondolkodásmód rekonstruálása révén tartja megérthetőnek.

HOLTON, R. I.: The crowd in history: some problems of theory and method. (A tömeg a történelemben: néhány elméleti és módszertani probléma.)

SH, 3. 1978 : 2. 219–234.

George Rudének a tömegek történelmi szerepét vizsgáló munkája kritikai elemzését adja. Nem tartja világosnak és pontosnak a tömeg fogalmát; nem helyesli csak a tiltakozó megmozdulásokra való koncentrációt; az ipari és preindusztriális társadalmak tömegeit nem látja olyan mértékig szétválaszthatónak, mint Rudé, mert így magyarázat nélkül maradna az egyik szakasz átféjdése a másikba.

LANGER, H.-G.: Die Münze als Quelle im Geschichtsunterricht – Zur Quellenarbeit an Münzen des Spätantike. (Az érem mint forrás a történelemoktatásban – A későantik érmeinek forrásmunkájához.)

GWU, 1978. 1. 19–30. p.

A cikk a következő kérdéseket vizsgálja: milyen szerepet játszik az érem, mint forrás a mai történelemoktatásban; alapvetően milyen jelentőségű lehetne.

LEPRE, A.: Per un' interpretazione marxista della storia del Mezzogiorno. (A Dél történetének marxista interpretációjához.)

QS, 1978 jún.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 314–352.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátos, az európaítól eltérő, déli modelljének marxista feldolgozásai az ötvenes években – koncepciók keresése Délitália történetének megfelelő megértéséhez és magyarázatához.

MELIS, G.: Istituzioni liberali e sistema giolittiano. (Liberális intézmények és a Giolitti-féle rendszer.)

SSt, 19. 1978 : 1. 131–174.

A legújabb jogtörténeti, intézménytörténeti tanulmányok mérlege.

MEGILL, A.: Aesthetic theory and historical consciousness in the eighteenth century. (Estztikaelmélet és történelmi tudat a 18. században.)

HT, 17. 1978 : 1. 29–62.

A 18. sz. történeti gondolkodása két fő ágra bontható: a filozófikus történetre és a historizmusra. Az utóbbi lényege a történelmi jelenségek összefüggéseikben történő vizsgálata, a nyelvek radikális különbözőségének és ezzel a történeti megismerés eltéréseinek felfogása. Az ebből adódó historizmus lényegileg esztétikai eredetű.

MILLER, D. A.: Vers une théorie de la royauté et de l'aristocratie. (Az arisztokrácia és a királyság elmélete felé.)

AESC, 33. 178 : 1. 3–20.

A cikk szerkezete a következő: metodikai elvek, a királyság intézménye és az arisztokrácia jelenségének néhány tipológikus kifejezése. A morfológiai kép kidolgozása.

MODELSKI, G.: The long cycle of global politics and the nation state. (A világpolitika „hosszú ciklusa” és a nemzetállam.)

CSSH, 20. 1978 : 2. 214–235.

A cikk célja bebizonyítani, hogy a világállam nemléte ellenére a világ politikailag nem egészen szervezetlen, fejlődése ciklusokra oszlik, amelyek meghatározzák a nemzetállamok szerepét a világpolitikában.

- MOMMSEN, W. J.: Der deutsche Liberalismus zwischen „klassenloser Bürgergesellschaft“ und „Organisiertem Kapitalismus“. Zu einigen neueren Liberalismusinterpretationen. (A német liberalizmus az „osztály nélküli polgárokból álló társadalom” és a „szervezett kapitalizmus” között. Hozzászólás néhány új liberalizmus-interpretációhoz.)
GG, 4. 1978 : 1. 77–91.
- NICOLINO, F.: Freud e „La révolte des anges”. (Freud és „Az angyalok lázadása.”)
NRS, 1978 jan.–ápr. t. 62, f. 1–2. 153–159.
Párhuzam Freud és Anatole France között.
- PUHLE, H.-J.: Zur Legende von der „Kehrschen Schule”. (A „Kehr-i iskola” legendájáról.)
GG, 4. 1978 : 1. 108–120.
Puhle visszautasítja és cáfolja Geoff Eley-nek az „iskoláról” szóló vádjait.
- REICHARDT, R.: Die Debatte um die Französische Revolution in deutschen Neuerscheinungen. (Vita a francia forradalomról az új német publikációkban.)
ZHF, 1978 : 1. 70–80.
A szerző 5, 1975-ben és 76-ban az NSZK-ban megjelent könyvről ír kritikát, melyeknek közös vonása, hogy mind az 5 könyv a francia forradalommal foglalkozik. Megállapítja, hogy a francia forradalom története az NSZK kutatásában – ellentétben a korábbiakkal – mostohagyerekké, elhanyagolt területté vált.
- ROGERS, S. C.: Womans place: a critical review of anthropological theory. (A nő helye [a társadalomban]: az antropológiai elméletek kritikai elemzése.)
CSSH, 20. 1978 : 1. 123–162.
A szerző történetileg végigtekinti a nőkkel kapcsolatos elméletek fejlődését befolyásoló feltételezéseket, episztemológiai felfogásokat, politikai megfontolásokat és módszertani problémákat az USA szakirodalmában.
- ROGGERO, M.: Istruzione e ancien régime: problemi e metodi di ricerca in alcuni dei piu recenti contributi francesi. (Oktatásügy és az ancien régime: kutatási problémák és módszerek a legújabb francia irodalomban.)
RSI, 90. 1978 : 1. 119–130.
Historiográfiai áttekintés.
- SCHNEIDER, E.: „Kreuzzug – heiliger und gerechter Krieg?” (Keresztesháború – szent és jogos háború?)
GWU, 29. 1978 : 4. 242–256.
A keresztesháborúk oktatása a középiskolákban. Tárgelemzés a didaktikai gondolatok.
- SCHULZE, H.: Geschichte im öffentlichen Leben der Nachkriegszeit. (A történelem a háború utáni közéletben.)
GWU, 29. 1978 : 5. 312–320.

A Ranke-Társaság 1977. évi ülése, melynek témája a történelem hasznossága és hátránya az NSZK közéletében.

SCHWALM, E.: Probleme der polnischen und deutschen Geschichte auf Karten deutscher und polnischer Schulbücher und Atlanten. (A lengyel és német történelem problémái német és lengyel tankönyvek és atlaszok térképein.)

GWU, 1978. 2. sz. 128–139.

Problémák a határok ábrázolásánál – problémák a nyelvek és népek ábrázolásánál – néhány megjegyzés a lengyel atlaszok „történelemképehez”.

SETON-WATSON, H.: Multinationale Staaten und Nationalismen. Einige historische Betrachtungen. (Soknemzetiségű államok és nacionalizmusok. Néhány történeti eszmefuttatás.)

ÖO, 20. 1978 : 2. 359–370.

A tanulmány azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyek a soknemzetiségű államok és a nemzetiségi mozgalmak ellentétéből adódnak. A példákat a szerző a török birodalom és Ausztria–Magyarország újkori történetéből, valamint az angol, francia és orosz gyarmatbirodalmak történetéből meríti. Foglalkozik a nemzetek keletkezésével, megadja a soknemzetiségű állam meghatározását.

SMITH, D.: Domination and containment: an approach to modernization. (Uralom és elnyomás: a modernizálás új megközelítésben.)

CSSH, 20. 1978 : 2. 177–213.

A cikk a gazdaság és társadalom, az elnyomás és az állami, nemzeti önállósodási törekvések egymáshatását, kapcsolatát elemzi széles elméleti síkon, példáit a világtörténelemből és a mai helyzetből véve.

STAHL, H. H.: Théories de C. D. Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les „pays retardataires”. (C. D. Gherea elmélete a kapitalizmus behatolásáról az elmaradott országokba.)

R, 2. 1978 : 1. 101–114.

A századfordulón Oroszországból Romániába hazatérő Gherea az ország társadalmi helyzetét, a parasztok feudális körülményeit hasonlónak találta az orszhoz. Ennek hatására vallotta elsősorban azt a nézetet, hogy az elmaradott országokba a kapitalizmust azoknak a világrendszerbe való bekapcsolásával lehet és kell leveztetni.

WRIGHTSON, K.: Medieval villagers in perspective. (Középkori falusiak a történelem szemével.)

PS, 7. 1978 : 4. 203–217.

A preindusztriális Anglia parasztságának kutatásában meglévő irányzatokat, feltevéseket ismerteti a cikk, különösen Edward Britton: The community of the will. A study in the history of the family and village life in fourteenth-century England. (Az akarat közössége. Tanulmány a család és a falusi élet történetéről a 14. századi Angliában.) Toronto, Macmillan, 1977. c. könyvét. Hangsúlyozza a források felhasználhatóságának súlyos problémáit.

ZARONE, G.: Bernstein e Weber: revisionismo e democrazia. (B. és W. revizionizmus és demokrácia.)

SSt, 19. 1978 : 2. 255–298.

A kettejük revizionizmusának lényegi eltérései, a gazdaság és jog közötti kapcsolat ellentétes értelmezése.

MARXIZMUS

D'ANTONIO, M.: Kalecki e il marxismo: (Kalecki és a marxizmus.)

SSt, 19. 1978 : 1. 17–45.

Kalecki elmélete a kapitalista gazdaság dinamizmusáról, az elosztásról, az állam szerepéről a fejlett kapitalista országokban – elméletei marxista vonatkozásai.

BRAVO, G. M.: Jean Jaurès, il marxismo e il manifesto comunista. (J. Jaurès, a marxizmus és a Kommunista Kiáltvány.)

SSt, 19. 1978 : 1. 61–78.

Új szempontok a Jaurès politikai felfogása körül folyó vitához.

HANSEN, E.: Hendrik de Man and the theoretical foundations of economic planning: the Belgian experience, 1933–40. (Hendrik de Man és a gazdasági tervezés elméleti megalapozása: a belga példa, 1933–40.)

ESR, 8. 1978 : 2. 235–57.

De Man, Marx és a szociáldemokrata mozgalomban meglévő reformista tendenciák kritikusa, komoly szerepet játszott a belga szociáldemokrata pártban.

KELLEY, D. R.: The metaphysics of law: an essay on the very young Marx. (A jog metafizikája: tanulmány a nagyon fiatal Marxról.)

AHR, 83. 1978 : 2. 350–367.

Az 1830-as évek végén, az 1840-es évek elején a fiatal Marx nézeteinek alakulásában eddig fel nem becsült szerepet játszottak jogi tanulmányai. Szerepük a negatív tanulság szerepe volt: ezeknek köszönheti világi vallását, ideológiáját, materializmusát, szocialisztikus készletését.

MOORHOUSE, H. F.: The Marxist theory of the labour aristocracy. (A munkásarisztokrácia marxista elmélete.)

SH, 3. 1978 : 1. 61–82.

Azt a bizonyos marxista történészek által tartott nézetet bírálja, mely szerint a munkásarisztokrácia léte magyarázza azt, hogy az osztályok létrejötte, osztálytudata és harca nem úgy zajlott a világ első kapitalista országában, mint ahogy Marx megjósolta. Lenin és Hobsbawm a téves felfogás forrása. Az 1970-es évek angol történészeinek munkáit hozza fel érvként, a „tévedőket” naívan materialistának, túl optimistának, részrehajlónak ítéli.

MUNKÁSMOZGALOM

HAUPT, G.: Why the history of the working-class movement? (Miért munkásmozgalomtörténet?)

R, 2. 1978 : 1. 5–24.

A munkásmozgalom történetének többféle megközelítése, az akadémikus, hivatalos történetírói, folklorisztikus, társadalomtörténeti vagy politikátörténeti, idealizáló vagy realista megközelítés elvi különbségeit, harcát és értékét elemzi a cikk.

GREEN, J. R.: L'histoire du mouvement ouvrier et la gauche américaine. (A munkásmozgalom története és az amerikai baloldal.)

MS, 102. 1978 : 1. 9–40.

Eleinte a munkásmozgalom történetéről a wisconsini iskolához tartozó ún. progresszista történészek írtak. Elsősorban a szakszervezetek fejlődését nézték.

A Commons-féle és az ortodox marxista irányzat csak a gazdasági szempontokat tanulmányozta, nem vizsgálta a kulturális és gazdasági kérdéseket. Manapság nem annyira intézményi, hanem kulturális szempontból vizsgálják a munkásosztályt.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

BISKUP, M.: Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und den Anfängen des 16. Jahrhunderts. (A lengyel diplomácia a XV. század második felében és a XVI. század elején.)

JGO, 1978 : 2. 161–179.

A szerző a középkori lengyel királyság diplomáciai kapcsolatait vázolja a címben megadott időszakban. Mindezeket kiegészíti az állam általános politikai koncepciójának, nemzetközi helyzetének, a diplomáciai szolgálat szervezetének ábrázolásával.

ROY, I.: Les puissances européennes et la chute de Charles Ier. (Az európai hatalmak és I. Károly bukása.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 92–109.

Anglia diplomáciai kapcsolatai Franciaországgal, Németországgal, Velencével, Dániával és Spanyolországgal a XVII. sz. első felében.

BIHL, W.: Die Europäischen Mächte und die Entstehung der osmanischen Verfassung vom 23. Dezember 1876. (Az európai hatalmak és az 1876. december 23.-i török alkotmány.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 124–137.

A tanulmány első részében a szerző az európai hatalmak politikáját vizsgálja a „keleti kérdés” vonatkozásában (sorra veszi Oroszo., Ausztria, Nagy-Britannia, Franciaó. és Poroszo. politikáját), majd az Oszmán Birodalom történetét vázolja 1867-ig. Végül az alkotmány fogadtatását, tartalmát vizsgálja meg.

KOSSEV, K. D.: Bismarcks Orientpolitik und die Befreiung Bulgariens 1878. Eine Interpretation aus bulgarischer Sicht. (Bismarck keleti politikája és Bulgária felszabadítása 1878-ban. Interpretáció bulgár szemszögből.)

SM, 18. 1978 : 1. 30–37.

A bolgár szerző Bismarck külpolitikai stratégiáját elemzi, amelyben nagyon lényeges tényező volt a keleti kérdés. Felvázolja Bismarck ezzel kapcsolatos téziseit, a német diplomácia következményeit, London és Bécs éles reakcióit, valamint a berlini kongresszus körülményeit.

ROMANO, S.: Il riavvicinamento italo-francese del 1900–1902: diplomacia e modelli di sviluppo. (Az 1900–1902 közötti olasz–francia közeledés: diplomácia és fejlődési modell.)

SCo, 19. 1978 : 1. 105–113.

Az olasz „hűtlenség” tétele a köztudatban és a történetírásban.

DOERRIES, R. R.: Imperial Berlin and Washington: new light on Germany's foreign policy and America's entry into World War I. (A birodalmi Berlin és Washington: új megvilágításban a német külpolitika és Amerika belépése az I. világháborúba.)

CEH, 11. 1978 : 1. 23–49.

A dokumentumok rámutatnak, hogy Németországnak nemcsak nagy szerepe volt az európai háború kirobbanásában, hanem határozottan el is utasította az amerikai közvetítést, ami kedvezőbb végkifejlethez vezethette volna a háborút, valamint rosszul felfogott propagandájával és provokációival egyenesen belesodorta Amerikát a háborúba. Ennek a folyamatnak a dokumentumai további kutatást, feltárást igényelnek.

JOHANSSON, A.: La neutralité suédoise et les puissances occidentales entre 1939 et 1945. (A svéd semlegesség és a nyugati hatalmak 1939 és 1949 között.)

RHDGM, 28. 1978 : 1. 9–31.

RESIS, A.: The Churchill-Stalin secret „percentages” agreement on the Balkans, Moscow, October 1944. (Churchill és Sztálin titkos „százalék”-megegyezése a Balkánról, Moszkva, 1944 október.)

AHR, 83. 1978 : 2. 368–387.

BRAHM, H.: Die Sowjetunion und die Volksrepublik China, 1949–1957. Allianz und Divergenz. (A Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság. Szövetség és szétválás. 1949–1957.)

ÖO, 20. 1978 : 2. 371–382.

COHEN, S.: Unione Sovietica, distensione e politica americana. (A Szovjetunió, az enyhülés és az amerikai politika.)

SSt, 19. 1978 : 2. 309–330.

A szovjet bepolitika és társadalom statikus szemléletének tükröződése az amerikai külpolitikában – a Carter-adminisztráció vonalvezetésének visszahatásai.

SERRA, E.: „Opera omnia” di Sidney Sennino, pubblicata da Laterza sotto gli auspici della University of Kansas e diretta da Benjamin F. Brown. (S. Sonnino „Összes művei”, F. Brown szerkesztésével, az Univ. of Kansas kiadásában.)
RSI, 90. 1978 : 1. 143–159.
Forrás félévszázad olasz külpolitikája számos, eddig ismeretlen vonatkozásának megvilágítására.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

EURÓPA

ACCARIE, M.: La structure du Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes. [Chrétien de Troyes „Oroszlános Lovag”-jának szerkezete.]
MA, 84. t. 1978 : 1. 13–34.
A 12. sz. második felében keletkezett lovagregény elemzése.

ROBINSON, I. S.: The friendship network of Gregory VII. (VII. Gergely „baráti hálózata”).
H, 63. 1978 : 207. 1–22.
VII. Gergely pápa levelezéséből kitűnik, hogyan valósította meg egyházi reform-és más terveit a szervezett „baráti hálózat” útján, fontos személyiségek több oldalról jövő meggyőzésével. A 12. századi értelmiség „baráti hálózatai” politikai nyomást tudtak gyakorolni céljaik elérése érdekében.

FLORI, J.: Chevalerie et liturgie. Remise des armes et vocabulaire „chevaleresque” dans les sources liturgiques du IXe au XVe siècle (à suivre). (Lovagság és liturgia. A fegyverek átadása és a lovagi „szótár” a IX–XIV. századi liturgikus forrásokban. 1. rész.)
MA, t. 84. 1978 : 2. 247–248.

SILVESTRE, H.: Pour le dossier de PY pythagoricien. Nouveaux témoignages. (Adalék a pythagorasi Y-hoz. Új tanúságok.)
MA, t. 84. 1978 : 2. 201–209.

THOMAS, H.: Französische Spionage im Reich Ludwigs des Bayern. (Francia kémkedés Bajor Lajos birodalmában.)
ZHF, 5. 1978 : 1. 1–21.
A szerző a százéves háború kezdeti időszakában, 1337 nyarán történt francia kémkedést ír le részletesen, amely a Német Birodalom helyzetének megismerésére irányult. Az esetet 1337 nyarának „nagy politikája” keretén belül elemzi a szerző.

MORNET, E.: Pauperes scolares. Essai sur la condition matérielle des étudiants scandinaves dans les universités aux XVe et XVe siècles. [Pauperes scolares. Tanulmány a XIV–XV. századi egyetemre járó skandináviai diákok anyagi helyzetéről.]

MA, 48. 178 : 1. 54–102.

Párizsi és német források alapján.

KELLENBENZ, H.: Die Rolle der Verbindungsplätze zwischen Spanien und Augsburg im Unternehmen Anton Fuggers. (A kereskedelmi csomópontok szerepe Spanyolország és Augsburg között Anton Fugger vállalkozásában.)

VSW, 65. 178 : 1. 1–38.

A szerző rekonstruálja azt a kereskedelmi hálózatot, amelyben a Spanyolország–Fugger reláció csere- és pénzkereskedelme lebonyolódott. A kereskedelmi hálózat kiterjedése: Kasztíliai piacok–holland piacok és Lyon–Genova egyrészt, másrészt pedig Augsburg–Nürnberg. Teljes képet kaphatunk a XVI. sz. elejének kereskedelmi életéről Ny–Dny-Európában.

JANSSENS, P.: L'échec des tentatives de sublevement aux Pays-Bas-sous Philippe IV (1621–1655). (A németalföldi felkelési kísérletek bukása IV. Fülöp idején.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 110–129.

Az 1632-es összeesküvés ismertetése, Németalföld nemzetközi helyzete, a francia–holland felosztási terv, valamint a németalföldi lojalitás ismertetése.

PILLORGET, R.: L'étude comparée de mouvement insurrectionnels. (Az insurrekciós mozgalmak összehasonlító tanulmányozása.)

RHD, 92. 1978 . 1–2. 5–16.

1637 és 1662 között lezajlott felkelések insurrekciós mozgalmak vizsgálata Nyugat-Európában és Oroszországban. A cikk kongresszusi bevezető beszéd, a főbb metodológiai kérdéseket elemzi.

HEPPNER, H.: Johann Josef von Herberstein und die kaiserliche Grossbotschaft nach Konstantinopel 1665/66. (Johann Josef von Herberstein és a konstantinápolyi császári nagykövetség, 1665/1666.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 116–123.

A rövid tanulmány Herberstein gróf életével, a nagykövetség előtörténetével, Herberstein beszámolóival és azok jelentőségével foglalkozik.

WALLERSTEIN, I.: La crisi del XVII secolo e il sistema mondiale dell'economia europea. (A XVII. sz. krízise és az európai gazdasági rendszer.)

SSt, 19. 1978 : 2. 299–308.

Az elmaradottság jelenségének elemzése a nagy gazdasági folyamatok viszonylatában.

NIEDERMEIER, H.: Die Franziskaner in Preussen, Livland und Litauen im Mittelalter. (A ferencesek Poroszországban, Livóniában és Litvániában a középkorban.)

ZO, 1978 : 1. 1–31.

MORINEAU, M.: Or brésilien et gazettes hollandaises. (A brazil arany és a holland újságok.)

RHMC, 25. 1978 : 1. 3–60.

A cikk a XVIII. sz.-ra vonatkozóan a Portugáliát és részben Spanyolo.-t, Angliát, Hollandiát érintő gazdasági problémákat tárgyalja a holland sajtó tudósításai alapján.

- CAPRA, C.: Nobili, notabili, élites: dal „modello” francese al caso italiano. (Nemesség, előkelőség, elit: a francia „modelltől” az olasz példáig.)
 QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 12–42.
 A francia forradalom után kiemelkedő elit összetétele, társadalmi eredete – az olasz uralkodóosztályon belüli kontinuitás fennmaradása a napoleoni korszakban.
- STIFFONI, G.: L'emigrazione liberale spagnola in Inghilterra e in Francia (1823–1834). Un problema storiografico aperto. (A liberális spanyol emigráció Angliában és Franciaországban. Egy nyitott historiográfiai kérdés.)
 NRS, 62. 1978 : 1–2. 135–152.
 Az emigráció adaptációja, kulturális kontaktusai a befogadó országgal, ill. törekvései nemzeti identitása megtartására.
- HONTCLOS, Xavier de: L'Église et le monde à l'avènement de Léon XIII. [Egyház és világ XIII. Leó hatalomra kerülésének idejében.]
 RH, 526. 1978 : 2. 415–427.
 A XIX. század végének főbb egyházpolitikai problémái.
- ELIASSEN, K. A. – PEDERSEN, M. N.: Professionalization of legislatures: long-term change in political recruitment in Denmark and Norway. (A törvényhozó testületek hivatásossá válása – hosszútávú változások Dánia és Norvégia politikai testületeiben.)
 CSSH, 20. 1978 : 2. 286–318.
 A 19–20. századi törvényhozó testületek szerkezetét, tagjaik társadalmi, képzettségi, politikai szintjét, helyzetét, a hivatásossá válás szintjének alakulását vizsgálja a cikk. Általános modellt nem tud felállítani, de alapvető összefüggéseket, pl. a pártok és a státusz-rendszer között meg tudott állapítani.
- WYTRZENS, G.: „Das slawische Jahrhundert”. Ein Wiener Presseorgan des Neoslavismus und sein Herausgeber. (A „Szláv Évszázad”. A neoszlávizmus bécsi sajtóorgánuma és kiadója.)
 ŐO, 20. 1978 : 1. 235–243.
 A Szlavjanszkij Vek (Szláv Évszázad) c. újság orosz nyelven jelent meg Bécsben, 1900 és 1905 között. Az Oroszországra irányuló neoszlávizmus politikai ideológiáját és céljait képviselte.
- De GRAZIA, V.: La taylorizzazione del tempo libero operaio nel regime fascista. (A munkások szabadidejének szabályozása a fasiszta rendszerben.)
 SSt, 19. 1978 : 2. 331–336.
 A „dopolavoro” (szabadidő-)mozgalom bevezetésének politikai vonatkozásai.

- ZETTERBERG, K.: Le transit allemand par la Suède de 1940 a 1943. (Német tranzit Svédországon keresztül 1940 és 1943 között.)
RHDGM, 28. 1978 : 1. 59–80.
A tanulmány elemzi a katonai és a polgári szállításokat.
- SMITH, T.: A comparative study of French and British decolonization. (A francia és a brit dekolonizáció összehasonlító elemzése.)
CSSH, 20. 1978 : 1. 70–102.
- DUNN, J. A. ifj.: The importance of being earmarked: transport policy and highway finance in Great Britain and the United States. (Miért fontos a pénz rendeltetésének kijelölése: közlekedéspolitikai és a főútvonalak építésének finanszírozása Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.)
CSSH, 20. 1978 : 1. 29–53.
A cikk kárhóztatja az utépítéssel, autóközlekedéssel kapcsolatos, szerinte elmaradottabb angol álláspontot. A körülmények eltérő voltát elismerve példaként jellemzi az amerikai viszonyokat és elemzi a meghatározott célokra felhasználható összegek elvételét, annak okait Angliában napjainkban.

KELET-EURÓPA

- MENZEL, J. J.: Schlesiens Trennung von Polen und Anschluss an Böhmen im Mittelalter. (Szilézia elszakadása Lengyelországtól és csatlakozása Csehországhoz a középkorban.)
ZO, 1978 : 2. 262–274.
Szilézia állami elválásának folyamata Lengyelországtól és csatlakozása Csehországhoz közel két évszázadot vett igénybe. A folyamat 3 szakaszban játszódott le, kezdete 1138-ra tehető, befejeződése pedig 1392-ben volt.
- SUBTELNY, O.: Great Power politics in Eastern Europe and the Ukrainian emigres, 1709–42. (Nagyhatalmi politika Kelet-Európában és az ukrán emigránsok, 1709–42.)
CASS, 12. 1978 : 1. 136–153.
Az ukrán politikai emigráció első generációját a nagyhatalmak előszeretettel használták fel Oroszországgal szemben. Vissza kívánván szerezni pozícióikat és hazájukat, teljes függőségbe kerültek pl. Franciaországtól és Törökországtól.
- FORST-BATTAGLIA, J.: Österreich im politischen Denken der Polen Galiziens (1848–1914). (Ausztria a galíciai lengyelek politikai gondolkodásában (1848–1914).)
ÖO, 20. 1978 : 1. 99–115.
A szerző Ausztria változó arculatát mutatja be lengyel polgárainak politikai gondolkodásában. Az 1848–49-es forradalom, az 1859 és 1873 közötti osztrák alkotmányreformok ideje és végül az 1914 előtti utolsó húsz év különösen figyelemre méltó ebből a szempontból.

FLICK, V.: *Gemeinslavische Züge in der tschechischen Kultur.* (A cseh kultúra közös szláv vonásai.)
D, 1978 : 2. 41–55.
A cseh kultúra szláv vonásait a Morva-birodalomtól kezdve kutatja a szerző, és röviden végigkíséri a 19. sz. elejéig.

VALIANI, L.: *A proposito dell'industrializzazione dell'Austria-Ungheria.* (Ausztria–Magyarország iparosodásának kérdéséhez.)
RSI, 90. 1978 : 3. 612–616.

DÉLKELET-EURÓPA

MALLI, R.: *Die Sozialstruktur und das nationale Erwachen der Slowenen.* (A szlovének társadalmi struktúrája és nemzeti ébredése.)
ÖO, 20. 1978 : 1. 284–291.

PLASCHKA, R. G. – SUPPAN, A. – HASELSTEINER, H.: *Zum Begriff des Nationalismus und zu seinen Strukturen in Südost-Europa im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts.* (A nacionalizmus fogalmához és struktúráihoz Délkelet-Európában, a XIX. sz.-ban és a XX. sz. elején.)
ÖO, 20. 1978 : 1. 48–78.

BERNATH, M.: *Nationalstaatsbildung in Südosteuropa als Teil eines gesamteuropäischen Geschichtsprozesses.* (Nemzeti államok képződése Délkelet-Európában, mint az összeurópai történelmi folyamat része.)
SM, 18. 1978 : 3. 3–10.
A szerző dolgozata bevezető előadásként hangzott el a „19. Nemzetközi Főiskolai Hét”-en.

ANGLIA

BATES, D. R.: *The land pleas of William I's reign: Penenden Heath revisited.* (Földkérelmek I. Vilmos uralkodása idején: Újra a Penenden Heath-ről.)
BIHR, 51. 1978 : 123. 1–19.
A 11. században Penenden Heath-ben tartott birtokper a Canterbury-i érsekség és a rochesteri püspökség földbirtokvesztéseit vizsgálta. Újabb dokumentumok segítenek az egyházi birtokviszonyok tisztázásában.

ROBINSON, W. R. B.: *Patronage and hospitality in early Tudor Wales: the role of Henry, earl of Worcester, 1526–49.* (Patronátus és hospitalitás a korai Tudor Walesben: Henry, Worcester grófjának szerepe 1526–49.)
Henrik helyzete azért egyedi, mert birtokainak zöme Walesben van, sem más nagy birtok, sem az udvar nem vetélytársa a feudális függési viszonyok létrehozásában, s ezért befolyása Walesben rendkívüli.

HEXTER, J. H.: Power struggle, parliament, and liberty in early Stuart England. (Hatalmi harc, parlament és szabadság a kora Stuart-kori Angliában.)

JMH, 50. 1978 : 1. 1–50.

A folyóirat 1977 decemberi számában megjelent három, Anglia 1603–1660 közötti politikatörténetével kapcsolatos cikk kritikája Hexter cikke. Szerinte a korszak politikáját a király és a képviselőház között a szabadság fölött folytatott vita ill. harcként kell felfogni.

LEONARD, H. H.: Distrainment of knighthood: the last phase, 1625–41. (Lovagi cím vagy vagyonekobbzás: 1625–41, az utolsó felvonás.)

H, 63. 1978 : 207. 23–37.

A katonaság állításának, majd a királyi bevételek szaporításának módszere volt a gazdagabb nemeseknek a lovagi cím adományozása. Aki nem akarta vállalni a kötelezettséget, súlyos büntetést fizetett az államkasszába. A cikk az utolsó időszak konkrét eseteivel foglalkozik, mielőtt az eljárás idejét múlta volna Angliában.

WENDE, P.: Vernunft und Tradition in der englischen Staatslehre der frühen Neuzeit.

(Értelem és hagyomány a kora újkori angol államelméletben.)

HZ, 226. 1978 : 2. 317–348.

XVII. századi angol államtan.

MARX, R.: Griefs économiques et action révolutionnaire dans l'Angleterre de la Grande Rébellion. (Gazdasági sérelmek és forradalmi akciók Angliában a Nagy Forradalom idején.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 71–92.

HIRST, D.: Unanimity in the Commons, aristocratic intrigues, and the origins of the English civil war. (Egyhangú állásfoglalás a képviselőházban, arisztokrata intrikák és az angol polgárháború eredete.)

JMH, 50. 1978 : 1. 51–71.

A történészek újabban újra hangsúlyozzák a 17. sz.-ra az arisztokrácia és a kliensek szerepét, s azt, hogy a polarizációra későn került sor a parlamenti politikában, csak a polgárháború után. Nem veszik azonban figyelembe pl. a személyes kapcsolatok szerepét és a felfogásuknak ellentmondó bizonyítékokat. A parlament nyilvánvalóan megosztott volt a háború előtti hónapokban, a növekvő feszültség tényét nem lehet elhallgatni a főurak csökkenő uralmának tényével együtt.

STURDY, D. J.: La révolte irlandaise. (Az írországi felkelés.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 51–70.

Az 1641 és 1650 között lezajlott felkelés okainak vizsgálata.

FIRPO, M.: John Toland e il deismo inglese. (Toland és az angol deizmus.)

RSI, 90. 1978 ápr.–jún. 327–380.

A felvilágosodás kezdetei Angliában.

- MOUGEL, F. C.: Une société de culture en Grande-Bretagne au XVIIIe siècle. La société des Dilettanti (1734–1800). [Egy kulturális társaság a XVIII. századi Nagy-Britanniában: a Dilettánsok Társasága (1734–1800).] RH, 526. 1978 : 2. 389–414.
- THOMPSON, E. P.: Eighteenth-century English society: class struggle without class? (A 18. századi angol társadalom: osztályharc osztály nélkül?) SH, 3. 1978 : 2. 133–166.
A „paternalizmus”, az „osztály” és a „plebejus kultúra” kérdései kapcsán kifejti a cikk a 18. sz.-i angol társadalom jellegzetességeit, osztályviszonyait és azoknak a későbbi, 19. századi osztályviszonyoktól való különbségét.
- BULLEN, R.: Party politics and foreign policy: whigs, tories and Iberian affairs, 1830–6. (Pártpolitika és külpolitika. Whigek, toryk és az ibériai események, 1830–36.) BIHR, 51. 1978 : 12. 37–59.
Spanyolország és Portugália jövője, trónutódlási, politikai problémái a whigek beavatkozási ill. a toryk be nem avatkozási elveinek összeütközésén múltak, az angliai erőviszonyok ill. érdekek döntöttek.
- TOMLINSON, M. H.: „Prison palaces”: a re-appraisal of early Victorian prisons, 1835–77. („Börtönpaloták”: a korai viktoriánus börtönök újraértékelése, 1835–77.) BIHR, 51. 1978 : 123. 60–71.
Három elítélő véleménnyel szemben a cikk leírja a viktoriánus börtönök célját, ideológiáját, a változatos 19. századi véleményeket az angol börtönökről és büntetési rendszerről. Ezek az épületek a maguk korában egy fejlődési folyamat kiemelkedő eredményei és nem a 19. századi brutalitás kifejezői.
- FIGLIO, K.: Chlorosis and chronic disease in nineteenth-century Britain: the social constitution of somatic illness in a capitalist society. (Vérszegénység és krónikus betegségek a 19. századi Nagy-Britanniában: a testi bajok társadalmi összetevői egy kapitalista társadalomban.) SH, 3. 1978 : 2. 167–198.
Az orvosok alárendelt helyzete, a dolgozó nő problémája, a társadalmi eredetű betegségek rejtegetése, a burzsoá eszménykép egészségügyi megnyilvánulása és sok más társadalmi vonatkozású kérdés az egészségüggyel kapcsolatban bizonyítja, hogy a társadalmi viszonyok rendszere ebben a korszakban szorosan összefüggött az egészségügy helyzetével.
- TREBLE, J. H.: The seasonal demand for adult labour in Glasgow, 1890–1914. (Időszakos felnőtt munkaerő szükséglet Glasgoban 1890–1914.) SH, 3. 1978 : 1. 43–60.
A szezonmunkások maguk és családjuk életnivójának minimális biztosításáért voltak kénytelenek küzdeni. A különböző szezonmunkás kategóriákat, az őket fenyegető veszélyeket, helyzetük alakulását elemzi a cikk.

- LEED, E. J.: Class and disillusionment in World War I. (Osztály és kiábrándultság az I. világháborúban.)
 JMH, 50. 1978 : 4. 680–699.
 A cikk azt állítja, hogy a kiábrándultság a társadalmi státusz egyik megnyilvánulása volt, s a háború egzisztenciális alternatívát nyújtott az iparosodott társadalmakban.
- NIEDHART, G.: Appeasement: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem zweiten Weltkrieg. (Mebékítés: Az angol válasz a világbirodalom és a nemzetközi rendszer válságára a második világháború előtt.)
 HZ, 226. 1978 : 1. 67–88.
 Anglia külpolitikája az 1930-as években. Az ún. mebékítési-politika, Anglia meghíusult békepolitikájának leírása és megvilágítása a történelmi faktoranalízis módszerével.
- EATWELL, R. – WRIGHT, A.: Labour and the lessons of 1931. (A Labour párt és 1931 tanulságai.)
 H, 63. 1978 : 207. 38–53.
 A gazdasági válság nyomán létrejött kormányválság kedvező körülményeket teremtett a szocialista célok és módszerek újrafogalmazására a Labour párton belül.
 A cikk a leszűrt tanulságokat és azok utóéletét elemzi részletesen.

AUSZTRIA

- SUPPAN, A.: Zwischen Assimilation und Nationalpolitischer Emantipation. Die Kärntner Slovenen vor und im Ersten Weltkrieg (1903–1018). (Az asszimiláció és a nemzeti-politikai emancipáció között. A karintiai szlovének az első világháború előtt és a világháborúban.)
 ÖO, 20. 1978 : 1. 292–328.
- MORITSCH, A.: Das Projekt einer Kulturaautonomie für die Kärntner Slovenen im Jahre 1927. (A karintiai szlovének kulturális autonómiájának terve 1927-ben.)
 ÖO, 20. 1978 : 1. 329–339.

DÁNIA

- CHRISTIANSEN, P. O.: Forms of peasant dependency in a Danish estate 1775–1795. (A paraszti függés formái egy dán birtokon, 1775–1795.)
 PS, 1978 : 1. 38–67.
 A szerző ötvözni próbálja a történelmi és a szinkron megközelítést a paraszti települések és társadalmi formák nagybirtokkal való viszonyának értelmezésében.

LEVINE, D.: Conservatism and tradition in Danish social welfare legislation, 1890–1933: a comparative view. (Konzervativizmus és hagyományok a dán jóléti jogalkotásban 1890–1933: Összehasonlító elemzés.)

CSSH, 20. 1978 : 1. 54–69.

Az USA és Dánia társadalmi jóléti intézményeit összehasonlítva a cikk megállapítja, hogy a modern jóléti kapitalizmus intézményeit Dániában úgy szervezték meg, hogy a lehető legjobban hasonlítsanak a hagyományos demokrácia előtti és szocializmuselőtti dán intézményekre és az új intézmények épp azért arattak sikert, mert nem követeltek elszakadást a történeti folyamatosságtól és jól beleillettek a jól-ismert hagyományos gondolkodásmódba.

FRANCIAORSZÁG

Mc.KEON, P. R.: 817: Une année désastreuse et presque fatale pour les Carolingiens.

[817: a Karolingok szerencsétlen és csaknem végzetes esztendeje.]

MA, 84. 1978 : 1.

Az „Ordinatio Imperti” keletkezésének körülményeiről.

MEHL, J. M.: L'exemplum chez Jacques de Cessoles. (A példázat Jacques de Cessoles-nál.)

MA, Tome LXXXIV. 1978 : 2. 227–246.

A „Liber de moribus...” c. 1250–1330 között keletkezett anekdotagyűjtemény exemplum-ainak forrásait kutatja; foglalkozik a példabeszédek struktúrájával is.

DI CORCIA, J.: Bourg, bourgeois, bourgeois de Paris from the eleventh to the eighteenth century. (Bourg, bourgeois, bourgeois de Paris a 11. századtól a 18. századig.)

JMH, 50. 1978 : 2. 207–233.

A cikk a „burzsoá” fogalom használatát vizsgálja Franciaországban az uralkodó nyilatkozataira koncentrálva. Párizsra korlátozódik a feldolgozás a fogalom változatos használata miatt.

BAUTIER, R.-H.: Diplomatie et histoire politique: ce que la critique diplomatique nous apprend sur la personnalité de Philippe le Bel. [Diplomatika és politikai történet: amit a diplomatikai kritika Szép Fülöp személyiségéről tanít.]

RH, 525. 1978 : 1. 3–27.

13–14. századi oklevelek alapján.

GONTHIER, Nicole: Les hôpitaux et les pauvres à la fin du Moyen Age: l'exemple de Lyon. (Kórházak és szegények a középkor végén: Lyon példája.)

MA, Tome LXXXIV. 1978 : 2. 279–308.

XIV–XV. századi források alapján sorolja fel a kórházak javait, birtokait. Foglalkozik a városi tanács gyámi szerepével. Laicizálódási tendenciát állapít meg: a XIV. században még egyházi problémaként kezelt szegényügy a XV. században politikai és társadalmi kérdésként jelentkezik.

- KNECHT, R. J.:** The court of Francis I. (I. Ferenc udvara.)
 ESR, 8. 1978 : 1. 1–22.
 A francia I. Ferenc (1515–1547) udvartartásának tagjai, a király szeretői, szerepük a politikában, és az udvar tiszttségviselőivel kapcsolatos szokások.
- CLOUGH, Cecil H.:** Francis I und the courtiers of Castigliones Courtier. (I. Ferenc és Castiglione „Udvaronc”-ának udvaroncai.)
 ESR, 8. 1978 : 1. 23–70.
 Két 16. századi kézirat alapján ábrázolja a szerző a francia király és az udvaronokok viszonyát, az illetők karrierjét, a király szolgálatában álló olaszok példáját.
- BARNAVI, E.:** Centralisation ou federalisme? Les relations entre Paris et les villes à l'époque de la Ligue (1585–1594). [Központosítás vagy föderalizmus? Párizs és a városok kapcsolatai a Liga időszakában (1585–1594).]
 RH, 526. 1978 : 2. 335–344.
- BONNEY, R. J.:** The French civil war, 1649–53. (A francia polgárháború, 1649–53.)
 ESR, 8. 1978 : 1. 71–100.
 Lloyd Moote idevágó könyvének bírálata kapcsán fejti ki nézeteit a Fronde történetéről, a nemesi felkelés bukásának okairól, az akkori francia politikai helyzetről.
- BERGER, P.:** French administration in the famine of 1693. (A francia közigazgatás az 1693-as éhínség idején.)
 ESR, 8. 1978 : 1. 101–128.
 A központosított királyi hatalom és az intendánsok szerepe a helyi adminisztráció tiszttségviselőivel szemben a nagy megpróbáltatás idején. A Parlament-ek és a helyi előljáróságok jelentősége a közrend, a közegészségügy stb. kézbentartásában.
- GUIRAL, P. – THUILLIER, G.:** Les sources de l'histoire régionale des domestiques au XIXe siècle. [A cselédség regionális történetének 19. századi forrásai.]
 RH, 526. 1978 : 2. 441–451.
 Az egyes forráscsoportok és forrástípusok ismertetése.
- WALLER, R. F. A.:** Men of letters and the Affaire des Princes under the regency of the Duc d'Orléans. (Az íróemberek és az „affaire des princes” az orleansi herceg a Duc d'Orleans régenssége alatt.)
 XIV. Lajos francia király törvényes és törvénytelen gyermekeinek politikai vetélkedése a 17. sz. végén, 18. sz. elején és az erről 1717-ben összeállított gyűjtemény.
 ESR, 8. 1978 : 1. 129–151.
- CORVOL, A.:** Les délinquances forestières en Basse-Bourgogne depuis la réformation de 1711–1718. [Az erdei bűnözés Alsó-Burgundiában az 1711–1718. évi rendezés után.]

RH, 526. 1978 : 2. 345–388.

Az erdőhasználattal kapcsolatos egyéni és közösségi visszaélések.

BAKER, K. M.: French political thought at the accession of Louis XVI. (Francia politikai gondolkodás XVI. Lajos trónra kerülésekor.)

JMH, 50. 1978 : 2. 279–303.

Három korabeli dokumentum alapján kívánja a cikk bemutatni a 18. sz. második felének politikai feszültségeit és ellentmondásait, a dokumentumokat a régi rendszer ezekre adott válaszainak fogja fel.

HÖMIG, H.: Absolutismus und Demokratie. Das Reformprogramm des Marquis

D'Argenson (1737). (Abszolutizmus és demokrácia. D'Argenson márkai reformprogramja, 1737.)

HZ, 226. 1978 : 2. 349–380.

D'Argenson márkai (1694–1757) XV. Lajos alatt külügyminiszter, 1744–1747 között. Később elméleti kérdésekkel foglalkozott. Fontos műve: „Considération sur le gouvernement ancien et présent de la France” amely posztumusz 1764-ben Amszterdamban jelent meg. A tanulmány szerzője a márkai „demokratikus abszolutizmusról” alkotott vízióját világítja meg közelebbről.

GUÉRY, A.: Les finances de la Monarchie française sous l'Ancien Régime. (A francia monarchia pénzügyei az Ancien Régime idején.)

AESC, 33. 1978 : 2. 216–239.

DINET, H.: Les peurs de 1789 dans la région parisienne. (Az 1789-es félelem Párizs környékén.)

AHRF, 50. 1978 : 1. 34–44.

A „Félelem” vagyis a parasztság spontán antifeudális megmozdulásai először helyi incidensek kapcsán robbant ki, később a pánik eluralkodásához hozzájárult a Párizsból jövő bandita elemek részvétele.

SOUBOUL, A.: Robespierre ou les contradictions du jacobinisme. (Robespierre vagy a jakobinizmus ellentmondásai.)

AHRF, 50. 1978 : 1. 1–19.

Robespierre a kor és saját ellentmondásainak áldozata volt. Elméletileg igazolta a terror szükségességét, de a kora gazdasági és társadalmi ellentmondásait nem tudta feloldani.

PUTFIN, G.: La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen. Recensement et variantes de textes (août 1789 – septembre 1791). (Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata. Összegzés és szövegvariánsok (1789 augusztus – 1791 szeptember).)

AHRF, 50. 1978 : 2. 180–200.

- DAWSON, Ph.:** Le 6e bureau de l'Assemblée Nationale et son projet de déclaration des Droits de l'Homme (Juillet 1789). (A Nemzetgyűlés 6. irodája és ennek tervezete az Emberi Jogokra vonatkozóan (1789 július).)
 AHRF, 50. 1978 : 2. 161–179.
 A cikk közli az iroda névsorát valamint tevékenysége lényegét: a nyilatkozat szövegezésének előkészítését.
- BINOCHÉ, J.:** Les députés d'Outre-Mer pendant la Révolution Française. (A tengerentúli képviselők a francia forradalom idején.)
 AHRF, 50. 1978 : 1. 45–80.
- FONTVIEILLE, L.:** Dépenses publiques et problématique de la dévalorisation du capital. (A közköltségek és a tőke elértéktelenedésének problémája.)
 AESC, 33. 1978 : 2. 240–254.
 A tanulmány az 1815 és 1970 közötti időszakot vizsgálja Franciaországban.
- BRYANT, D.:** Revolution and introspection: the appearance of the private diary in France. (Forradalom és önvizsgálat: a személyes napló megjelenése Franciaországban.)
 ESR, 8. 1978 : 2. 259–72.
 A naplózás első generációjából négy szerzőt emel ki (Joseph Jourbert, Maine de Biran, Benjamin Constant és Stendhal). A 18. sz. végi – 19. sz. eleji társadalom tükröződését kísérli meg bemutatni.
- BOURDELAIS, P., RAULOT, J.-Y., DEMONET, M.:** La marche du choléra en France: 1832–1854. (A kolera útja Franciaországban 1832 és 1854 között.)
 AESC, 33. 1978 : 1. 125–142.
- SCHNAPPER, B.:** La séparation de corps de 1837 à 1914. Essai de sociologie juridique. [A különélés 1837–1914 között. Jogszociológiai tanulmány.]
 RH, 526. 1978 : 2. 453–466.
 Francia források alapján.
- BLACK, S. J.:** Napoléon III. et le Mexique: un triomphe monétaire. [III. Napóleon és Mexikó: egy pénzügyi győzelem.]
 RH, 525. 1978 : 1. 55–73.
- ANDRÉ, C. – DELORME, R.:** L'évolution séculaire des dépenses publiques en France. (A közköltségek százados fejlődése Franciaországban.)
 AESC, 33. 1978 : 2. 255–278.
 A tanulmány 1872–1971 közötti időszakot vizsgálja.
- BOUVIER, J.:** Histoire financière et problèmes d'analyse des dépenses publiques. (A pénzügy története és közkiadások elemzésének problémái.)
 AESC, 33. 1978 : 2. 207–215.
 A tanulmány a 19–20. sz. gazdasági növekedésre vonatkozik Franciaországban.

- WARWICK, P.: Ideology, culture, and gamesmanship in French politics. (Ideológia, kultúra és lélektani hadviselés a francia politikában.)
 JMH, 50. 1978 : 4. 631–659.
 A cikk a francia parlamenti élet két ellentétes magyarázatát vizsgálja különös tekintettel annak krónikus labilitására a Harmadik és Negyedik Köztársaság (1875–1940, 1946–58) idején.
- KESLER, J.-F.: La Jeune République, de sa naissance au Tripartisme (1912–1947). (A „Jeune République” születésétől a három-párt rendszerig.)
 RHMC, 25. 1978 : 1. 61–85.
 A „Jeune République” c. újság kötődése különböző pártokhoz a két világháború közötti korszakban és a II. vh. idején, ingadozása a szocialisták és a radikálisok között.
- SCHLESINGER, M.: The Cartel des Gauches: precursor of the Front Populaire. (A Cartel des Gauches: a Népfront előfutára.)
 ESR, 8. 1978 : 2. 211–34.
 Az 1924-es francia Cartel des Gauches ugyanazt jelentette a szocialistáknak, mint a Népfront később a kommunistáknak: hirtelen fordulat állt be a tagság csökkenésében és helyzetükben a választásokon. A szocialistáknak pedig ugyanazt hozta a Front, mint a radikálisoknak a Cartel: a választási győzelmet aktív parlamenti kormányzásra tudták felhasználni.
- GERBOD, P.: L'Université et la littérature en France de 1919 à 1939. (Az egyetem és az irodalom Franciaországban 1919-től 1939-ig.)
 RHMC, 25. 1978 : 1. 129–144.
 Az egyetem képe a regényben és színházban, valamint az irodalom és az egyetemi tanárok kapcsolata.
- BARTHONNAT, J.-P.: Le parti communiste français et les réfugiés d'Espagne en 1939. (A francia kommunista párt és a spanyolországi menekültek 1939-ben.)
 MS, 1978 : 2. 122–140.
 A francia kommunisták tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy a spanyol kommunistákat kihozzák az internáló táborokból.
- DELMAS, J.: De Gaulle. La défense nationale et les forces armées. Projets et réalités (1944–janvier 1946). (De Gaulle. A Défense nationale és a fegyveres erők. Tervek és valóság 1944-től 1946 januárjáig.)
 RHDGM, 28. 1978. ápr. 7–24.
- DOURNEL, J. P.: L'armée de l'air en 1946. (A légierő 1946-ban.)
 RHDGM, 28. 1978. április. 25–44.
 A francia légierők újjászervezése a II. világháború után. A probléma hadszervezési és politikai vonatkozásait tárgyalja.

VERNET, C.: L'armée de terre en 1945–46. (A szárazföldi hadsereg 1945–46-ban.)
RHDGM, 28. 1978. ápr. 45–78.

A szárazföldi hadsereg újjászervezésének anyagi és stratégiai szempontjai Franciaországban.

MASSON, P.: La marine française en 1946. (A francia haditengerészet 1946-ban.)

RHDGM, 28. 1978. ápr. 79–86.

A haditengerészet újjászervezése a II. világháború után.

LOTH, W.: Frankreichs Kommunisten und der Beginn des Kalten Krieges. (A francia kommunisták és a hidegháború kezdete.)

VZ, 26. 1978 : 1. 9–66.

LENGYELORSZÁG

HAUSMANN, K. G.: Zum polnischen Nationsbegriff. (A lengyel nemzetfogalomhoz.)

GWU, 1978. 2. 66–77.

IRGANG, W.: Zur Kirchenpolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert.

(A sziléziai Piastok egyházpolitikájához a XIII. században.)

ZO, 1978 : 2. 221–240.

GRÜGER, H.: Das Volkstum der Bevölkerung in den Dörfern des Zisterzienserklosters Heinrichau im mittelschlesischen Vorgebirgslande vom 13.–15. Jahrhundert.

(A lakosság nemzetisége a heinrichaui cisztercita kolostor falvaiban a XIII–XV. században.)

ZO, 1978 : 2. 241–261.

APPELT, H.: Zur Frage der Anfänge des deutschen Rechtes in Schlesien. Ein Diskussionsbeitrag. (A német jog kezdetei Sziléziában kérdéséhez. Vitacikk.)

ZO, 1978 : 2. 193–206.

Azok a folyamatok, amelyek a német jog elterjedésével és Sziléziának német telepességgel történő betelepítésével függenek össze, különböző megítélésűek a német és a lengyel kutatásban. A cikk adalékokat szolgáltat ehhez a vitához.

BOGUCKA, M.: Le bourgeois et les investissements culturels. L'exemple de Gdańsk aux XVIe et XVIIe siècles. [A városi polgár és a kulturális beruházások. Gdańsk példája a XVI. és a XVII. században.]

RH, 526. 1978 : 2. 429–440.

PETRUSEWICZ, M.: La Polonia nella crisi del seicento: analisi di un dibattito. (Lengyelország a XVII. sz. válságában: egy vita elemzése.)

RSI, 90. 1978 : 1. 92–113.

HEINDL, W.: Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus. (Egyetemi reform és politikai program. A nyelvi kérdés a krakkói egyetemen a neoabszolutizmus idején.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 79–98.

Leo Thun-Hohenstein gróf oktatási miniszter egyetemi reformjának értékelése, – amely a XIX. század 50-es éveiben született –, összefüggésben a germanizálás neoabszolutista programjával.

BOREJSZA, J. W.: La marcia su Varsavia del 1926. (Az 1926-os bevonulás Varsóba.)

RSI, 90. 1978 : 1. 172–187.

MAGYARORSZÁG

ARMBRUSTER, A.: Die rumänischen Chronisten und die Herkunft der Siebenbürger Sachsen. (A román krónikások és az erdélyi szászok eredete.)

ZfSL, 1. 1978 : 1. 24–30.

Historiográfiai áttekintés a román krónikásoknak az erdélyi szászok eredetével kapcsolatos műveiről.

MACHAT, C.: Zunftwesen und Baukunst Siebenbürgens im Mittelalter. (Erdély céhes ipara és építőművészete a középkorban.)

ZfSL, 1. 1978 : 2. 130–137.

WAGNER, E. – GUNESCH, H.: Zur Geschichte der Winzer Distrikts. (A vinci kerület történetéhez.)

ZfSL, 1. 1978 : 2. 81–119.

A tanulmány új aspektusokat ad a vinci kerület (Erdély) településtörténetéhez. Foglalkozik a terület középkori történetével, betelepülésével, népességi viszonyival, a mohácsi csata utáni történettel, majd vinci, alsóvinci és borbereki műemlékeket mutat be.

NÉMETORSZÁG

GOTTSCHALK, J.: Schlesische Piastinnen in Süddeutschland während des Mittelalters. (A sziléziai Piast dinasztiából származó hercegnők Dél-Németországban a középkorban.)

ZO, 1978 : 2. 275–293.

A középkor folyamán több, a Piast-házból származó lány ment férjhez Dél-Németországba. Ezek közül nyolcnak a portréját vázolja fel a szerző. Kb. 1260 és 1450 közötti időszak.

LUDWIG, K.-H.: Bergleute im Bauernkrieg. (Bányászok a parasztháborúban.)

ZHF, 1978. 5. 1978 : 1. 23–47.

A tanulmány a bányászok, bányászlegények társadalmi helyzetét, katonai és

politikai szerepét vizsgálja az 1525–26. évi nagy német parasztháborúban. Áttekinti és értékeli az e kérdéskörrel foglalkozó irodalmat (Engels, Kautsky, Smirin stb. és a kortárs kutatók).

SCHELLER, R.: Fürstliche Heiratsverträge des 16. und 17. Jahrhunderts aus Königsberg. (A XVI. és XVII. századi königsbergi fejedelmi házassági szerződések.) ZO, 1978 : 1. 46–66.

A porosz hercegi ház 1526 és 1609 közötti házassági szerződéseinek elemzése.

STUTZER, D.: Das Seeoner Viehregister von 1545. (A seeoni 1545-ös állatjegyzék.) ZAA, 26. 1978 : 2. 188–194.

A 1998-ban alapított felső-bajor benedekrendi apátság 1545-ből származó állatjegyzékének vizsgálata.

GLAS-HOCHSTETTLER, T. J.: The imperial knights in post-Westphalian Mainz: a case study of corporatism in the Old Reich. (Birodalmi lovagok a westphaliai béke utáni Mainzban: esettanulmány a testületi összetartásról a régi Birodalomban.) CEH, 11. 1978 : 2. 131–149.

A 17. századi német arisztokrata családok érdekeit, jogait hatékonyan védte a lovagi intézmény. A cikk rávilágít a lovagi testületben fellépő feszültségekre és bemutatja, hogyan védték ezeket ki a lovagok és őrizték meg testületi egységüket.

WALKER, M.: Rights and functions: the social categories of eighteenth-century German jurists and cameralists. (Jogok és funkciók: a 18. századi német jogászok és kamaralisták társadalmi kategóriái.) JMH, 50. 1978 : 2. 234–251.

A 18. sz. 2. felében két rangsor létezett Németországban, egy jogok szerinti és egy társadalmi funkció szerinti. Az 1794-es porosz törvénykönyv megpróbálta összhangba hozni a kettőt. A jogok és a társadalomban betöltött szerep közeli-tésének kísérleteit össze lehet vetni pl. a szabadság és egyenlőség elvével más országokban.

PELUS, M.-L.: Lübeck au milieu du XVIIe siècle. (Lübeck a XVII. sz. közepén.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 189–209.

Az 1660-as években lezajlott felkelések vérnélküliek voltak, de eredményük igen lényeges. 1669-ben adták ki azt az alkotmányt, amely 1848-ig érvényben maradt.

WEST, H.: Göttingen and Weimar: the organization of knowledge and social theory in eighteenth-century Germany. (Göttingen és Weimar: tudományszervezet és társadalomelmélet a 18. századi Németországban.)

CEH, 11. 1978 : 2. 150–161.

A két város a társadalom két eltérő megközelítését testesítette meg. Közös volt bennük a német alaposág, az útleírások, utazók beszámolóinak alapul vétele és az, hogy bármely társadalom megítélésében az illető szerző körülményei voltak a meghatározók.

- GODECHOT, J.: L'expansion de la Déclaration des Droits de l'Homme de 1789 dans le monde. (Az 1789-es Emberi Jogok Nyilatkozásának elterjedése a világon.) AHRF, 50. 1978 : 2. 201–213.
A tanulmány az Emberi Jogok nyilatkozatának a hatását elsősorban Németország területén vizsgálja.
- DUMONT, E.: La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen en Allemagne. (Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata Németországban.) AHRF, 50. 1978 : 2. 220–245.
A tanulmány a konzervatívok, liberálisok és radikális demokraták álláspontját vizsgálja az 1790-es években.
- SABEAN, D.: Small peasant agriculture in Germany at the beginning of the nineteenth century: changing work patterns. (Kisparaszti mezőgazdaság Németországban a 19. sz. elején: változó munkamódszerek, munkaszervezés.) PS, 7. 1978 : 4. 218–224.
A férfiak és nők közötti munkamegosztásban és emiatt a nemek családban, a család gazdálkodásában betöltött szerepében bekövetkezett változásokat és az ezek miatt adódó konfliktusokat elemzi a cikk általában és egy falu példáján.
- GRÜNTHAL, G.: Das preussische Dreiklassenwahlrecht. Ein Beitrag zur Genesis und Funktion des Wahlrechtsoktrois vom Mai 1849. (A porosz háromosztályos választójog. Adalék az 1849. májusi választójogi kényszer eredetéhez és funkciójához.) HZ, 226. 1978 : 1. 17–66.
A tanulmány középpontjában a porosz háromosztályos választójog keletkezés-története áll.
- KOCH, R.: Ständische Repräsentation oder liberale Repräsentativverfassung? Die Constitutions-Ergänzungs-Acte der freien Stadt Frankfurt als historischer Kompromiss. (Rendi képviselet, vagy liberális képviseleti alkotmány? Frankfurt szabad város Alkotmánykiegészítő Okmánya, mint történelmi kompromisszum.) ZHF, 5. 1978 : 2. 187–214.
A szerző a német liberális alkotmányos gondolkodás és liberális alkotmányjog kérdéseit vizsgálja a napóleoni uralom utáni időszakban.
- ZORN, W.: Zwischenstaatliche wirtschaftliche Integration im Deutschen Zollverein 1867–1870. Ein quantitativer Versuch. (Államközi gazdasági integráció a Német Vámövetségben 1867–1870. Quantitatív kísérlet.) VSW, 65. 1978 : 1. 38–77.
- WICHARDT, H.-J.: Die Polenpolitik Preussens und die Vereins- und Versammlungsfreiheit in der Rechtsprechung des Königlich Preussischen Oberverwaltungsgerichts. (Poroszország lengyel politikája és az egyesülési- és gyülekezési jog a Porosz Királyi Legfelsőbb Bíróság igazságszolgáltatásában.) ZO, 1978 : 1. 67–78.

Poroszország politikája a területén élő lengyel polgárokkal szemben 1871 a Német Birodalom megalapítása után és a lengyel „SOKOL- egyesületek” elemzése.

- JARAUSCH, K. H.: Liberal education as illiberal socialization: the case of students in imperial Germany. (Liberalis oktatás mint antiliberalis szocializáció: az egyetemi hallgatók esete a császári Németországban.)
JMH, 50. 1978 : 4. 609–630.
A porosz oktatáspolitikai, a tanárok ideológiai töltése és a testületi diák szubkultúra hatása eltávolította a művelt középosztályt a 19. sz. elejének nemzeti liberalizmusától és a 20. sz. első évtizedeiben antiliberalis nacionalizmushoz vezetett.
- LARGE, D. C.: The political background of the foundation of the Bayreuth Festival, 1876. (A bayreuth-i fesztivál 1876-os megalapításának politikai háttere.)
CEH, 11. 1978 : 2. 162–172.
Wagner a fesztivált a német egység létrehozása folyamatának párhuzamaként szerette volna elismertetni, a növekvő német nemzeti öntudat és katonai hatalom jelképeként, a Birodalom azonban nem támogatta hivatalosan Wagner színházát. A cikk megkísérli megvilágítani a művészet, a társadalom és a kormány-politika szélesebb összefüggéseit a bismarcki birodalomban.
- MOSSE, G. L.: Art and politics in Germany: a comment. (Művészet és politika Németországban: hozzászólás.)
CEH, 11. 1978 : 2. 184–188.
A bayreuthi fesztivál politikai hátterével és a művészet politikai szerepével kapcsolatos cikkekre (ld. uo. előző két cikk) válaszul ill. kiegészítésként tárja fel a cikk a művészet és politika kapcsolatának más dimenzióit a 19. sz. végén, 20. sz. elején.
- WINKLER, H.: Vom linken zum rechten Nationalismus. Der deutsche Liberalismus in der Krise von 1878/79. (A baloldali nacionalizmustól a jobboldali nacionalizmusig. A német liberalizmus az 1878/79-es válságban.)
GG, 4. 1978 : 1. 5–29.
A Freisinnige- és a Nationalliberale Partei politikai törekvéseit mutatja be a cikk. Részletesen tárgyalja, hogyan sikerült Bismarcknak megosztani a német liberálisokat, elemzi az 1878/79-es válságnak a liberálisokra való hatását: itt válik ketté a jobb- és baloldali liberalizmus útja.
- ULLMANN, H.-P.: Staatliche Exportförderung und private Exportinitiative. Probleme des Staatsinterventions im Deutschen Kaiserreich am Beispiel der staats. Aussenhandelsförderung (1880–1919). (Állami exportpártolás és magán exportkezdeményezés. Az állami intervenció problémái a Német Császárságban a külkereskedelem támogatásának példáján szemlélítve (1880–1919).
VSW, 65. 1978 : 2. 157–217.

SHEEHAN, J. J.: Deutscher Liberalismus im postliberalen Zeitalter 1890–1914. (Német liberalizmus a liberalizmus-utáni időszakban 1890–1914.)
GG, 4. 1978 : 1. 29–49.

Választási eredményeket és statisztikákat szembesít a liberális programmal, identifikálja a liberális szavazótábort. Választási győzelmeikhez más pártok segítségét kellett igénybevenniük, s ez egymástól a már amúgy is széttöredezett liberális irányzatokat mégjobban eltávolította.

PARET, P.: Art and the national image: the conflict over Germany's participation in the St. Louis Exposition. (Művészet és nemzet-kép: vita Németország részvételéről a St. Louis-i nemzetközi kiállításon.)
CEH, 11. 1978 : 2. 173–183.

Az 1902–04 közötti ellentéteket elemzi a cikk, fényt vetve a birodalom politikai légkörének több elemére. A vita jelzi a növekvő elégedetlenséget a császár rendszerével, valamint a birodalmi minisztériumok és az egyes államok józan állásfoglalását, hangsúlyozza Vilmos császár hitét a művészet politikai funkciójában

KAELBLE, H.: Social mobility in Germany, 1900–1960. (Társadalmi mobilitás Németországban, 1900–1960.)
JMH, 50. 1978 : 3. 439–461.

Kiterjedt statisztikai anyag alapján vizsgálja a szerző a 20. századi Németország társadalmi mobilitásának hosszútávú tendenciáit, a gazdasági fejlődéssel, a társadalom magatartásával és a politikai változásokkal való összefüggését. A középosztályra és az alsó középosztályra ható kulturális és politikai tényezők valószínűleg főszerepet játszottak a kissé fokozottabb mobilitásban. Különösen a mobilitás társadalmi akadályainak csökkenését emeli ki a cikk.

BARCLAY, D. E.: A Prussian socialism? Wichard von Moellendorff and the dilemmas of economic planning in Germany, 1918–19. (Porosz szocializmus? Wichard von Moellendorff és a gazdasági tervezés dilemmái Németországban, 1918–19.)
CEH, 11. 1978 : 1. 50–82.

Sok ellentmondó és hiányos értékelés után a cikk megpróbálja elhelyezni Moellendorff 'Gemeinwirtschaft, Planwirtschaft' elképzeléseit a Németország gazdasági jövőjéről folytatott viták összefüggéseibe.

KLEINE, G. H.: Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus. (A Német Nemesek Szövetsége és a nemzeti-szocializmus.)
VZ, 26. 1978 : 1. 100–144.

A szervezet iratanyagát, melynek pontos lelőhelyéről részletesen tudósít a szerző, mindaddig figyelmen kívül hagyták a történészek. A szerző célja, hogy egy rövid nem-szisztematikus áttekintésben cáfolja azt az előítéletet, mely szerint a junkerek integrális faktorát alkották volna a nemzetiszocializmusnak.

WEGNER, K.: Linkliberalismus im wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik. (Baloldali liberalizmus a vilmosi Németországban és a weimari köztársaságban.)

GG, 1978 : 1. 120–137.

Áttekinti és összefoglalja a baloldali liberálisokról szóló irodalmat. A következő pártok tekinthetők a szerző szerint baloldali liberálisoknak: Deutsche Volkspartei, Freisinnige Volkspartei, Freisinnige Vereinigung, Demokratische Vereinigung, Fortschrittlichen Volks.

GESSNER, D.: Agrarprotektionismus und Welthandelkrise 1929/32. Zum Verhältnis von Agrarpolitik und Handelspolitik in der Endphase der Weimarer Republik. (Mezőgazdasági védővámrendszer és világkereskedelmi válság 1929/32-ben.

Az agrárpolitika és kereskedelmi politika viszonyához a weimari köztársaság utolsó szakaszában.)

ZAA, 26. 1978 : 2. 161–188.

BESSEL, R.: Eastern Germany as a structural problem in the Weimar Republic. (Németország keleti része mint strukturális probléma a Weimari Köztársaságban.)

SH, 3. 1978 : 2. 199–218.

STACHURA, P. D.: Der kritische Wendepunkt? Die NSDAP und die Reichstagwahlen vom 20. Mai 1928. (A kritikus fordulópon? A párt az 1928 májusi Reichstagválasztásokon.)

VZ, 26. 1978 : 1. 66–100.

KRIEGER, L.: Nazism: highway or byway? (Nácizmus: főút vonal vagy mellékútvány?)

CEH, 11. 1978 : 1. 3–22.

A náci forradalom kibővítette, megváltoztatta forradalommal kapcsolatos fogalmait, kategóriáit. Mint a totális diktatúra egyetlen példája egy fejlett ipari társadalomban, több olyan vonást mutat, ami szélesebb körben és kevésbé erőszakosan minden iparosodott társadalomban megtalálható.

HENNING, H.-J.: Kraftfahrzeugindustrie und Autobahnbau in der Wirtschaftspolitik des Nationalsozialismus 1933–1936. (Gépkocsipar és autópályaépítés a nemzeti szocializmus gazdaságpolitikájában 1933–1936.)

VSW, 65. 1978 : 2. 217–243.

FUCHS, K.: Zur Bedeutung Schlesiens als Wirtschaftsfaktor während des Zweiten Weltkrieges. (Szilézia mint gazdasági tényező jelentőségéhez a második világháború alatt.)

ZO, 1978 : 2. 337–352.

SCHULZE, H.: Rückblick auf Weimar, Ein Briefwechsel zwischen Otto Braun und Joseph Wirt. (Visszapillantás a weimari időszakra, Levélváltás az emigrációban Otto Braun és Joseph Wirth között.)

VZ, 26. 1978 : 1. 144–186.

Részletes és gondos előszóval ellátott 5 levélből álló dokumentum-gyűjtemény a volt szociáldemokrata miniszterelnök (Poroszországban) és a volt centrupárti birodalmi kancellár 1941-es leveleiből.

HILDEBRAND, K.: Die ostpolitischen Vorstellungen im deutschen Widerstand.

(A kelettel kapcsolatos politikai elképzelések a német ellenállásban.)

GWU, 29. 1978 : 4. 213–241.

Német ellenállás alatt a Hitler-elleni német ellenállás két ágát érti a szerző, a Goerdeler–Beck–Hassel-csoportot és a Kreisaui Kört.

A szerző a két csoportosulás külpolitikai elképzeléseit, ezen belül a Kelet-Európával kapcsolatos elképzeléseit mutatja be.

OLASZORSZÁG

BOSCOLO, G.: Riforme e provvedimenti di Pietro IV d'Aragona per la Sardegna.

(Aragoniai IV. Péter reformjai és intézkedései Szardíniában.)

NRS, 62. 1978 : 1–2. 121–126.

Szardínia politikai, társadalmi és gazdasági struktúrájának átrendeződése a XIV. században.

KIRSCHNER, J. – MOLHO, A.: The dowry fund and the marriage market in early quattrocento Florence. (A „hozomány-alap” és a házasság a korai quattrocento Firenzében.)

JMH, 50. 1978 : 3. 403–438.

A Firenzében 1425-ben létrehozott hozomány-alap a város központi pénzügyi intézménye lett és 1545-ig állt fenn. A firenzei állami levéltárban fennmaradt iratai páratlan statisztikai örökségünk. Határozott adatokkal szolgálnak a halandóságról, a házassági szokásokról, a zárdába kerülésekről, kb. 32 ezer lány társadalmi mobilitásáról. A cikk az első 1864 nő adatait dolgozza fel.

PROSPERI, A.: Echi italiani della condanna di Serveto. Girolamo Negri. (Serveto elítélésének olasz visszhangja. Girolamo Negri.)

RSI, 1978. ápr.–jún. 90. köt. 2. fasc. 233–261.

Katolikus részről történő tiltakozás Serveto spanyol orvos 1553-ban eretnekként való elégettetése nyomán.

ASHTOR, E.: Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo. (A későközépkori itáliai fellendülés néhány vonatkozása.)

RSI, 90. 1978 : 1. 5–29.

A közkeletű ipar visszaesése a muzulmán szultánok pénzügyi politikája következtében – strukturális változások az itáliai tengeri kereskedelemben – Velence kapcsolatai a Portával.

- PAOLIN, G.:** Dell'ultimo tentativo compiuto in Friuli di formare una comunita anabattista. Note e documenti. (Utolsó kísérlet Friuliban egy anabaptista közösség létrehozására.) Feljegyzések és dokumentumok.
NRS, 62. 1978 : 1–2. 3–29.
Az anabaptisták utolsó menekülési hullámával Morvaország felé távozó, majd az emigrációból 1559–60-ban Itáliába visszatérő Alessandro da Bassano missziós tevékenysége.
- MARINO, J. A.:** La crisi di Venezia e la New Economic History. (Velence krízise és a New Economic History.)
SSt, 19. 1978 : 1.
Próbálkozás Velence XVII. sz.-i hanyatlásának kvantitatív felmérésére. Metodológiai problémák.
- DONATI, C.:** Scipione Maffei e la Scienza chiamata cavalleresca. Saggio sull'ideologia nobiliare al principio del Settecento. (S. Maffei és a lovagnak nevezett tudomány. Tanulmány a tizennyolcadik század kezdetének lovagi ideológiájáról.
RSI, 90. köt. 1978 : 1. 30–71.
Maffei életrajza, a családjá ellenséges ágával vívott kard- és tollpárbajaiból kialakult irodalmi munkássága, doktrínái a lovagi becsületről – a veronai Arcadia-egyesület működése.
- GUENZI, A.:** Un mercato regolato: pane e fornai a Bologna nell'eta moderna. (Egy szabályozott piac: kenyér és pékségek Bolognában az újkorban.)
QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 370–383.
A városi kenyérellátás körüli érdeköszeütközések – a gazdasági-társadalmi egyensúlynak a kenyérelőállítás és szétosztás hosszú távon át kialakult mechanizmusán alapuló stabilitása.
- ASSERETO, G.:** I gruppi dirigenti liguri tra la fine del vecchio regime e l'annessione all'impero napoleonico. (A liguriai vezető csoportok a régi rendszer és a napoleoni birodalomba történt annekválás között.)
QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 73–101.
Az újonnan kialakult elit elszigeteltsége, a helyi- és magánérdekekkel kapcsolatos problémákba való elmerülése.
- MOZZARELLI, C.:** Modelli amministrativi e struttura sociale: prospettive di ricerca sulla burocrazia milanese. (Közigazgatási modellek és társadalmi struktúrák: kutatási perspektívák a milanoi bürokráciára vonatkozólag.)
QS, 1978. jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. p. 165–195.
A napoleoni adminisztráció bevezetésével Itáliában élre került új elit jellemzése – a II. József-féle közigazgatási modell hatása – beilleszkedési nehézségek a restauráció bekövetkeztével.

DAVICO, R.: L'aristocrazia imperiale: i „citoyens” piemontesi tra rivoluzione e restaurazione. (A császárság arisztokráciája: a piemonti „citoyen”-ek a forradalom és a restauráció között.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 43–72.

A napóleoni törvényhozás és közigazgatás bevezetésének hatása a piemonti vezető rétegek sorsára.

ANTONIELLI, L.: Alcuni aspetti dell'apparato amministrativo periferico nella Repubblica e nel Regno d'Italia. (Néhány szempont a köztársaság és az olasz királyság periferikus adminisztrációs apparátusával kapcsolatban.)

QS, 1978. jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. p. 196–227.

A modern közigazgatási rendszer kialakulása, a vidéki adminisztráció szintje, statuszai 1802–1812 között.

CIVILE, G.: Appunti per una ricerca sull'amministrazione civile nelle province napoletane. (Szempontok a nápolyi tartományok polgári közigazgatására vonatkozó kutatásokhoz.)

QS, 37. 1978 : 1–2. 228–263.

A nápolyi királyság polgári közigazgatási személyzetének verbuválódása, jellemzői az 1806-os reform után – a rendszer szerkezetének sajátosságaival kapcsolatos kutatási problémák.

SCIROCCO, A.: I corpi rappresentativi del Mezzogiorno dal „decennio” alla restaurazione: il personale dei consigli provinciali. (A Dél képviselőtestülete az „évtized”-től a restaurációig: a vidéki tanácsok összetétele.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 102–125.

A nápolyi királyság adminisztrációjában végbement változások Murat uralma alatt és a Bourbon-kormányzat visszaállításakor.

De LORENZO, R.: Il personale delle finanze nel Regno di Napoli durante il „decennio” francese. (A nápolyi királyság pénzügyigazgatási személyzete a „francia évtized” alatt.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 264–283.

A minisztérium személyi politikájának kritériumai, a személyzet társadalmi-gazdasági összetétele, viszonyulása a francia reformokhoz, a helyi polgárság reagálása.

MIELE, M.: Il clero nel Regno di Napoli, 1806–1815. (A klérus a nápolyi királyságban, 1806–1815.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 284–313.

A klérustól várt szerep a francia uralom idején a reformpolitika keresztülvételében – a napóleoni korszak kihatásai a délitáliai egyház későbbi fejlődésére.

GALASSO, G.: Sinistra storico e Mezzogiorno. (A történelmi baloldal és a Dél.)

RSI, 1978 : 1. 90. köt. 72–88.

A kapitalizmus kezdeteivel átalakul a helyi adminisztráció és a parlamenti képviselet összetételében – az ellenzéki erők bázisai.

CHIERCHINI, G.: „Le Cariatidi del Ministero”: rappresentanza nazionale e vita politica in Lombardia agli esordi dell’Unita. („A minisztérium Kariatidái”. Nemzeti képviselőlet és politikai élet Lombardiában az egység kezdeti korszakában.) NRS, t. 62. 1978 : 1–2. 82–120.
Regionális ellentétek az egyesült Itália parlamenti vitáiban.

ULRICH, H.: Die italienischen Liberalen und die Probleme der Demokratisierung 1876–1915. (Az olasz liberálisok és a demokratizálás problémája 1876–1915.) GG, 4. 1978 : 1. 49–77.

Az olasz liberalizmus útját mutatja be Cavourtól az első világháborúig. Az olasz fejlődés lényegét a szerző abban látja, hogy a nemzettéválás egyes szakaszai vésszen közelkerültek egymáshoz, a feladatokat így nem sikerült optimálisan megoldani. Pl. az iparosítást követő erők már akkor támadtak, amikor a szekularizációs krízis okozta sebek még nem gyógyultak be. Részletesen elemzi a Depretis-, a 90-es évek- és a Giolitti korszak kihívásaira adott liberális válaszokat.

De COURTEN, L.: L’amministrazione coloniale italiana del Benadir. Dalle compagnie commerciali alla gestione statale (1889–1914) (parte prima). (Benadir olasz gyarmati igazgatása. A kereskedelmi társaságoktól az állami kezelésig. 1889–1914.) 1.–2. rész.

SCo, 9. 1978 : 1; 1978 : 2. 115–154; 308–333.

Az olasz protektorátus első formái Észak-Szomáliában.

BELL, D. H.: Worker culture and worker politics: the experience of an Italian town, 1880–1915. (Munkáskultúra és munkáspolitiká: egy olasz város tapasztalata, 1880–1915.)

SH, 3. 1978 : 1. 1–22.

A Milánó melletti Sesto vizsgálata.

ROVERI, A.: La formazione di Matteotti e le lotte agrarie padane. (Matteotti fejlődése és a Padua környéki agrárharcok.)

SSt, 19. 1978 : 1. 109–130.

Politikai-ideológiai küzdelmek Olaszországban az 1920-as évek elején.

WEBSTER, R. A.: La tecnocrazia italiana e i sistemi industriali verticali: il caso dell’Ansaldo (1914–1921). (Az olasz technokrácia és a vertikális ipari rendszerek: Ansaldo esete (1914–1921).)

SCo, 9. 1978 : 2. 205–239.

Szempontok az olasz liberalizmus korai bukásának magyarázatához – A jobboldali technokrata-forradalomnak a fasizmus uralomrajutását megelőző összeomlása.

CALICE, N.: La politica agraria fascista in Basilicata. (A fasiszta agrárpolitika Basilicában.)

SSt, 19. köt. 1978. ápr.–jún. 397–428.

Az agrárlakosságra nehezedő gazdasági nyomás következtében fokozódó társa-

dalmi feszültségek – az állam lecsapolási, öntözési terveivel járó átalakulások a vidék gazdálkodásában – a fináncctőke koncentrációjának kedvező agrárpolitika.

TRAMONTIN, S.: Le elezioni plebiscitarie del 1929 e i vescovi veneti. (Az 1929-es választások és a velencei püspökök.)

SCo, 9. 1978 : 2. 291–300.

Egyházi állásfoglalás a Mussolini által bevezetett népképviselési rendszer elfogadása körüli vitákban – A püspökök egyéni hozzáállása.

MINNITI, F.: Il problema degli armamenti nella preparazione militare italiana dal 1935 al 1943. (A fegyverkezés problémája az 1935–43 közötti olasz katonai felkészülésben.)

SCo, 9. 1978 : 1. 5–61.

Az 1935 óta folyó fegyverkezés tervszerűtlensége, egyenetlensége a hadsereg nagy egységei között – a totalitárius államformán belüli nagyfokú felkészületlenség politikai-katonai okai.

BIGAZZI, D.: Organizzazione del lavoro e razionalizzazione nella crisi del fascismo 1942–43. (A munka szervezése és racionalizálása a fasizmus krízise idején.)

SSt, 19. 1978 : 2. 367–396.

Az olasz kapitalizmus helyezkedési próbálkozásai a háború utolsó éveiben, erőfeszítései kontinuitása megtartására.

GARSCI, A.: Tre riviste dell'antifascismo. (Három antifasiszta folyóirat.)

RSI, 1978. ápr.–jún. 90. köt. 2. fasc. 381–390.

A liberális sajtó három kisebb, kevésbé ismert folyóiratának sorsa, munkatársai, szelleme.

MAZZATOSTA, T. M.: Educazione e scuola nella Repubblica Sociale Italiana. (Oktatás és iskola az Olasz Szocialista Köztársaságban.)

SCo, 9. 1978 . 1. 63–101.

A fasizmus utolsó korszakának oktatási és nevelési reformjai, iskolapolitikája, ifjúsági egyesületei.

De FELICE, F.: De Gasperi e la questione democristiana. (De Gasperi és kereszténydemokrata kérdés.)

SSt, 19. 1978 : 1. 5–16.

Az utolsó harminc év olasz belpolitikájához.

PORTUGÁLIA

RUSSEL-WOOD, A. J. R.: Iberian expansion and the issue of black slavery: changing Portuguese attitudes. 1440–1770. (Az ibériai terjeszkedés és a fekete rabszolgaság kérdése: változó portugál magatartás 1440–1770.)

AHR, 83. 1978 : 1. 16–42.

- MAURO, F.:** Le sens d'une restauration. Le Portugal de 1640. (Egy restauráció iránya. Portugália 1640-ben.)
 RHD, 92. 1978 : 1–2. 17–30.
 Az 1640-es restauráció nem jelent visszatérést a „Ancien Régime”-hez. Nemzeti dinasztia kerül a trónra, megszűnik a spanyolokkal a perszonálunió. A cikk a restauráció okait és jellegét elemzi részletesebben.

SPANYOLORSZÁG

- LARQUIÉ, C.:** Les soulevements populaires en Espagne au milieu du XVIIe siècle. (Népi felkelések Spanyolországban a XVII. sz. közepén.)
 RHD, 92. 1978 : 1–2. 31–50.
 Statisztikai módszereket felhasználva a cikk a lucenai granadai, a cordovai és andalúziai népi felkeléseket vizsgálja.
- PUDDU, R.:** Guerra e stato tra cinque e seicento. (Háború és állam a XVI–XVII. sz.-ban.)
 RSI, 90. 1978 : 2. 311–326.
 A spanyol birodalom közigazgatási és fiskális apparátusának hatékonysága a katonai-politikai feladatok megoldásánál.
- ABELSON, A.:** Inheritance and population control in a Basque valley before 1900. (Öröklés és népességszabályozás egy baszk völgyben 1900 előtt.)
 PS, 7. 1978 : 1. 11–28.
 A hegyvidéki európai paraszti társadalom szigorú öröklési rendje meghatározza a népesség nagyságát egy adott területen és ezzel a család gyermekeinek társadalmi lehetőségeit is. Bőséges statisztikák, táblázatok támasztják alá ezt a megállapítást.
- GAROSCI, A.:** Alle origini del conflitto tra stato e chiesa nella Spagna moderna. (Az állam és egyház közötti ellentét gyökerei a legújabbkori Spanyolországban.)
 RSI, 90. 1978 : 1. 131–142.
 Az 1931–36-os évek egyházpolitikája az akkori hercegprímás most közreadott hivatalos levelezése alapján.
- TAX FREEMAN, S.:** Faith and fashion in Spanish religion: notes in the observation of Observance. (Hit és divat a spanyol vallásban: jegyzetek az egyházi szertartások megfigyeléséről.)
 PS, 7. 1978 : 2. 101–123.
 A cikk megpróbálja elválasztani a hit és a formális vallás, egyház fogalmát, ezáltal a népi és a formális vallást. A spanyolok vallásosságának jellegét elemzi a 16. századtól napjainkig.

SVÁJC

DUBOIS, H.: Le Téméraire, les Suisses et le sel. [Merész Károly, a svájciak és a só.]

RH, 526. 1978 : 2. 309–333.

Az 1470-es évek harcai a svájci só biztosításáért.

LIVET, G.: La guerre des Paysans de 1653 en Suisse. (Az 1653-as svájci parasztháború.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 130–165.

Az események ismertetése a parlamenti anyagok bőséges felhasználásával. A parasztháborúban résztvevő társadalmi csoportok szerepe.

HAUSER, A.: Der Familienbetrieb in der schweizerischen Landwirtschaft. Eine historische und sozio-ökonomische Analyse. (A családi üzem a svájci mezőgazdaságban. Történelmi és társadalmi-gazdasági elemzés.)

ZAA, 26. 1978 : 2. 195–221.

A XVIII. századtól kezdődően elemzi a szerző a svájci paraszti családi üzem struktúrájának és funkciójának változását, a címben jelzett elemzési módszerrel.

SVÉDORSZÁG

NORDMANN, C.: La erise de la Suede au temps de Chistine et de Charles X Gustaves (1644–1660). (Svédország válsága Krisztina királynő és X. Károly Gusztáv idején.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 210–232.

MOLIN, K.: Conflits et convergences dans la politique intérieure suédoise (1939.–45).

(Konfliktusok és közeledés a svéd belpolitikában (1939–45).)

RHD, 28. 1978 : 1. 81–106.

SZOVJETUNIÓ

KAPPELER, A.: Die Geschichte der Völker der Mittleren Volga (vom 10. Jh. bis der zweiten Hälfte des 19. Jh.) in der sowjetischen Forschung. (A Közép-Volga vidék népeinek története (a X. sz.-tól a XIX. sz. második feléig) a szovjet kutatásban.)

IGO, 1978 : 2. 222–257.

Kutatási beszámoló.

ALEXANDER, J. T.: Communicable disease, anti-epidemic policies, and the role of medical professionals in Russia, 1725–62. (Fertőző betegségek, járványellenes intézkedések és az egészségügyi szakemberek szerepe Oroszországban, 1725–62.)

CASS, 12. 1978 : 1. 154–69.

A szerző a járványos betegségekkel való megküzdés vizsgálatát azért tartja fontosnak, mert fényt vet az adott társadalom viszonyaira, demográfiai tendenciáira,

gazdasági helyzetére, a nép magatartására, stb. A 18. századi Oroszország gazdag anyagot szolgáltat az ilyen vizsgálatokhoz.

- ALEXANDER, J. T.: Medical professionals and public health in „doldrums” Russia, 1725–62. (Az egészségügyi szakemberek és a közegészségügy a „sötét” 1725–62-es évek Oroszországában.)
CASS, 12. 1978 : 1. 116–35.
- YANOV, A.: The drama of the time of troubles, 1725–30. (A zürzavaros évek drámája, 1725–30.)
CASS, 12. 1978 : 1. 1–59.
A cikk a szerző The History of political opposition Russia (A politikai ellenzék története Oroszországban) c. könyvének kivonata.
- LEDONNE, J. P.: The evolution of the governor’s office, 1727–64. (A kormányzói hivatal fejlődése, 1727–64.)
CASS, 12. 1978 : 1. 86–115.
A kormányzói hivatal a 18. sz. első évtizedében jött létre az orosz közigazgatásban és a cári kormányzat képviselője maradt egészen 1917-ig. A cikk kialakulásának folyamatát, hatáskörét, tevékenységének alakulását elemzi.
- DUKES, P. – MEEHAN-WATERS, B.: A neglected account of the succession crisis of 1730: James Keith’s Memoir. (Az 1730-as örökösödési válság eddig, elhanyagolt dokumentuma: James Keith emlékirata.)
CASS, 12. 1978 : 1. 170–83.
Az emlékirat tömör és jól informált összefoglalását adja az Anna cárnő hatalomra kerülése körüli eseményeknek Oroszországban. James Keith szerepe a cári örökös újraszervezésében. Jól illusztrálja a válság utáni az orosz cári rendszert átszövő patrónusi rendszer vonásait.
- CRACRAFT, J.: The succession crisis of 1730: a view from the inside. (Az 1730-as örökösödési válság belülről nézve.)
CASS, 12. 1978 : 1. 60–85.
I. Péter cár munkatársának, Feofan Prokopovicsnak három a válságra vonatkozó írása. A szerző feltárja az írások keletkezésének okát, tartalmát és írójuk szerepét a válságban.
- ESPER, T.: The condition of the serf workers in Russia’s metallurgical industry, 1800–1861. (A jobbágy munkások körülményei az orosz fémiparban 1800 és 1861 között.)
JMH, 50. 1978 : 4. 660–679.
A cikk megkérdőjelezi a történészek eddigi véleményét a jobbágyok és családjuk életkörülményeiről a jobbágyfelszabadítás előtti fél évszázadban. Bizonyítékaik szerint sorsuk nem állandó szenvedés, szegénység, nyomor volt, hanem pont az ellenkezője. Kiállják az összehasonlítást a korabeli nyugat-európai munkások életszínvonalával.

HAARMANN, H.: Strukturwandel in der nationalen Zusammensetzung der Bevölkerung in der Moldauschen SSR. (A lakosság nemzetiségi összetételének strukturális változásai a Moldvai Szovjet Szocialista Köztársaságban.)

D, 1978 : 2. 56–61.

A szerző összehasonlító táblázatot közöl a népesség nemzetiségi összetételéről a Moldvai SZSZK területén 1897 és 1970 között. Adatokat közöl az egész lakosság növekedéséről 1859–1970 között.

FITZPATRICK, S.: Sex and revolution: an examination of literary and statistical data on the mores of Soviet Students in the 1920's. (Sex és forradalom: az 1920-as évek szovjet diákjainak erkölcei az irodalom és a statisztikai adatok fényében.) JMH, 50. 1978 : 2. 252–278.

A 20-as évek szovjet szépirodalmában gyakori téma volt az ifjúság kicsapongása, a korabeli statisztika azonban mást mutat. Ideológiailag gyakran radikális véleményük volt a fiataloknak a nemiségről, de viselkedésük nem volt szabados, a férfiak aggódtak a következményektől, a nők pedig szüzek akartak maradni a potenciális férj megtalálásáig. A szexuális normák forradalom utáni bizonytalansága zavarhatta a diákokat és egy évtizeddel később valószínűleg üdvözölték, hogy a rendszer megerősítette a hagyományos család értékrendjét.

USA

SOUDEN, D.: „Rogues, whores and vagabonds”? Indentured servant emigrants to North America, and the case of mid-seventeenth-century Bristol. („Csavargók, kurvák, vagabondok”? Szerződéses szolgák kivándorlása Észak-Amerikába és a 17. század közepi Bristol.)

SH, 3. 1978 : 1. 23–42.

A szerződéses munkaerővándorlás ekkor már nem újdonság Anglián belül sem. Amerikába az 1654-től működő bristoli hivatal segítségével vándoroltak ki dolgozni fiatal emberek. Bristol dokumentumai új fényt vetnek a kivándorlók társadalmi, demográfiai körülményeire.

BAIRATI, P.: Per il bene dell'umanità. Benjamin Franklin e il problema della manufatture. (Az emberiség javáért. Franklin Benjamin és a manufaktúrák problémája.)

RSI, 1978. ápr.–jún. 90. köt. 1. fasc. 62–293.

Franklin alakjának újraértékelése a történeti irodalomban.

HAMMACK, D.: Problems of power in the historical study of cities, 1800–1960.

(A hatalom kérdése a városok történetének tanulmányozásában, 1800–1960.)

AHR, 83. 1978 : 2. 323–349.

A hatalom kérdésének vizsgálata az Egyesült Államok kisebb-nagyobb városai-ban segít az amerikai demokrácia értékelésében, a társadalmi szerkezet objektív elemzésében és a más népek közösségeivel való összehasonlításban. Több tudós véleményét ismerteti, összegzi a vagyon- és elitkutatás, helyi politikai élet, társadalompolitika, stb. területén.

GUTMAN, H.: La politique ouvrière de la grande entreprise américaine de l'âge du clinquant: le cas de la Standard Oil Company. (Az amerikai nagyvállalat munkáspolitikája az „age du clinquant”-ban: A Standard Oil Company esete.) MS, 102. 1978 : 1. 67–100.
Az 1870-es évek elején vizsgálja a Standard Oil Company munkáspolitikáját. (A munkaező toborzása és fegyelmezése, munkakörülmények, a munkások ereje a tőkéssekkel szemben.)

DEBOUZY, M.: Greves et violence de classe aux États-Unis en 1877. (Sztrájkok és osztályerőszak az USA-ban 1877-ben.) MS, 102. 1978 : 1. 41–66.
Az 1877-es sztrájkmozgalmak megmutatják, hogy bizonyos szövetség volt a munkásosztály és a burzsoázia egyes rétegei között, amelyek ellenségesek voltak a vasúti társaságokkal szemben.

MONTGOMERY, D.: Quels standards? Les ouvriers et la réorganisation de la production aux États-Unis (1900–1920). (Milyen normákat? A munkások és a termelés újjászervezése az USA-ban. (1900–1920). MS, 102. 1978 : 1. 101–128.

ANDERS, R. M.: The Rosenberg case revisited: the Greenglass testimony and the protection of atomic secrets. (Újra a Rosenberg ügyről: Greenglass vallomása és az atomtitok megőrzésének problémája.) AHR, 83. 1978 : 2. 388–400.
Ethel Rosenberg testvérének vallomása az atomkémkedésben betöltött szerepéről az atomtitok további megsértésének veszélyével járt. Az Atomenergia Bizottságnak sikerült megoldani, hogy a tanúvallomások során új tények ne kerüljenek napvilágra (1950–51).

KÖZÉP-AMERIKA

COATSWORTH, J. H.: Obstacles to economic growth in nineteenth-century Mexico. (A gazdasági fejlődés akadályai a 19. századi Mexikóban.) AHR, 83. 1978 : 1. 80–100.
Mexikó relatív elmaradottsága az európai és Észak-Amerikai fejlődés kiugrásával szembeállítva érzékelhető legjobban, ugyanakkor Mexikó gazdaságát is a külföldi behatolás, tőke lendítette fel. Saját társadalma viszont nem alakult úgy, hogy az elért eredményeket a külföldtől való függés megszüntetésével meg lehessen tartani.

WASSERSTROM, R.: A caste war that never was: the Tzeltal conspiracy of 1848. (A sohasemvolt kasztháború: az 1848-as tzeltal összeesküvés.) Peasant Studies 7. 1978 : 2. 73–85.
A tzeltal (maya) parasztokat az éhínség és földnélküliség vezette az előestéjén felfedezett és megakadályozott felkeléshez Mexikóban kreol földesurak ellen.

KATZ, F.: Pancho Villa and the attack on Columbus, New Mexico. (Pancho Villa és a New Mexico-beli Columbus megtámadása.)

AHR, 83. 1978 : 1. 101–130.

A mexikói forradalmár vezér, Villa által vezetett 1916-os támadás az USA büntetőakcióját vonta maga után, ami katonailag és politikailag is elhibázott lépés volt. A büntetőakció sikertelensége végül is a független Mexikó helyzetét erősítette az USA-val szemben és Villa pozícióit hazájában.

CASTRO, J. R.: Le syndicalisme officiel et le syndicalisme révolutionnaire au Mexique dans les années 1920. (A hivatalos szindikalizmus és a forradalmi szindikalizmus Mexikóban az 1920-as években.)

MS, 1978 : 2. 31–52.

DÉL-AMERIKA

SCHWARTZ, S. B.: Indian labor and New World plantations: European demands and Indian responses in Northeastern Brazil. (Indián munka és az Újvilág ültetvényei: európai követelések és indián válasz Északkelet-Brazíliában.)

AHR, 83. 1978 : 1. 43–79.

ZARAGOZA RUVIRA, G.: Anarchisme et mouvement ouvrier en Argentine à la fin du XIXe siècle. (Anarchizmus és munkásmozgalom Argentínában a 19. sz. végén.)

MS, 1978 : 2. 7–30.

IRACI FEDELI, L.: Liberismo e sviluppo nell'America Latina. (Liberizmus és fejlődés Latinamerikában.)

SCo, 9. 1978 : 2. 335–361.

A függetlenülés és 1929 közötti korszak liberista árupolitikájának megkérdőjelezése – protekcionizmus egyes államokban – a latinamerikai–angol áruforgalom volumene.

ÁZSIA

SHIN, S. S.: Economic development and social mobility in premodern Korea: 1600–1860. (Gazdasági fejlődés és társadalmi mobilitás a modern kor előtti Koreában: 1600–1860.)

PS, 7. 1978 : 3. 187–197.

Kim Yong-sop koreai gazdaságtörténész műveit ismerteti a cikk az elmúlt 500 év vidéki társadalmi és gazdasági viszonyairól, a feudális földesúr mezőgazdasági vállalkozóvá válásáról.

GOUGH, K.: Agrarian relations in Southeast India, 1750–1976. (Agrárviszonyok Délkelet-Indiában, 1750–1976.)

R, 2. 1978 : 1. 25–53.

MOLTMANN, G.; LÜTT, J.; DAHM, B.; GRIMM, T.: Soziale Protestbewegungen in Asien in der Zeit des Imperialismus. (Társadalmi tiltakozó mozgalmak Ázsiában az imperializmus korában.)

GWU, 29. 1978 : 6. 345–374.

Paraszti lázadások Indiában 1858 és 1920 között; Paraszti tiltakozómozgalmak Indonéziában a XIX. sz. végén; Antiimperialista parasztfelkelések Kínában.

WICKBERG, E.: Land reform in mainland China and Taiwan. (Földreform a kontinensen fekvő Kínában és Tajvanon.)

PS, 7. 1978 : 4. 250–262.

KAHN, J. S.: Ideology and social structure in Indonesia. (Ideológia és társadalmi szerkezet Indonéziában.)

CSSH, 20. 1978 : 1. 103–122.

A 20. század második felének indonéz paraszti ideológiájából néhány alapfogalmat (vertikális rétegződés, etnikum és patronus-kliens viszony) elemez a szerző és azt vizsgálja, milyen mértékig tükrözik ezek a hatvanas évek társadalmi változásait.

HERRING, R. J.: Radical politics and revolution in South Asia. (Radikális politika és forradalom Dél-Ázsiában.)

PS, 1978. vol. 7. : 1. 1–10.

Két tanulmánykötet elemzésén keresztül próbál a szerző választ kapni arra, hogy miért volt a dél-ázsiai parasztság radikális aktivitása oly kicsi és miért nem kezdeményezett egyáltalán forradalmat a 20. sz. közepétől napjainkig.

AFRIKA

THEBERT, Y.: Romanisation et déromanisation en-Afrique: histoire décolonisée ou histoire inversée. (Romanizáció és deromanizáció Afrikában: Dekolonizált történelem vagy fordított történelem.)

AESC, 1978 : 1. 64–82.

BESSIS, J.: Chekib Arslan et les mouvements nationalistes au Maghreb. [Chekib Arslan és a Maghreb nacionalista mozgalmai.]

RH, 526. 1978 : 2. 467–489.

Az 1920–30-as évek Észak-afrikai mozgalmairól.

KIELSTRA, N.: Was the Algerian revolution a peasant war? (Parasztháború volt az algériai forradalom?)

PS, 7. 1978 : 3. 172–186.

A szerző megkérdőjelezi az algériai forradalom parasztháború-jellegét és vizsgálja a parasztháború fogalmát, megkülönböztető jegyeit. Elemzi az algériai szellemi és politikai áramlatok bázisát, természetét.

